R. Várkonyi Ágnes
A TŰZVÉSZ TANÚI
Liget

R. Várkonyi Ágnes

A TŰZVÉSZ TANÚI

Kiadja a Liget Műhely Alapítvány, 2014.

Szerkesztő: Levendel Júlia, Horgas Béla, Horgas Judit
Korrektor: Saródi Szilvia

A borítót – Hieronymus Bosch képének felhasználásával –
Horgas Péter tervezte
Az e-könyv megjelenését az NKA támogatta.

ISBN 978-615-5419-10-2

TARTALOM

AZ OLVASÓHOZ
TÖRTÉNÉSZEK A TÖRTÉNELEMRŐL
TUDOMÁNY ÉS POLGÁROSODÁS
VÁLTOZATOK A LIBERALIZMUSRA
„EMLÉKEZZÜNK MEG A SZEGÉNYEKRŐL”
„RÓLAD SZÓL A MESE”
A TÁJ MINT VILÁGKÉP
A TANULÉKONYSÁG KÉPESSÉGE
COMENIUS ÉJSZAKÁI
A TŰZVÉSZ TANÚI
ERDÉLY ÉS AZ EURÓPAI HATALMI EGYENSÚLY
RÁKÓCZI KARÁCSONYI ELMÉLKEDÉSE
DUNA-TÁJI LABIRINTUSOK
AHONNAN ELTÁVOZIK A GAZDA
ZRÍNYI ÉS A TENGER

AZ OLVASÓHOZ

Ezek az írások az utóbbi évek kísérletei és próbálkozásai. Témájuk és műfajuk miatt kívánkoztak közös kötetbe.

A téma hatalmas, szinte végtelen. Régi évszázadok és a velünk történő mindennapok, a múlt és a jelen: egymásba játszó változékonyságukban. Ahogy megélt pillanatainkat feltartóztathatatlanul alakítják történelemmé a holnapok, és előrejutva az irdatlan időben egyre újabb, eddig nem is álmodott arcait fordítja felénk a múlt. Röviden: az írások közös témája a történelem, ahogy történt, ahogy átélték az emberek, s ahogy rekonstruálták az egyes korszakok, s ahogy felfedezzük eltagadott szereplőjét, a természetet.

Műfajuk az esszé, a válságok, átalakulások korának, a kora újkori Európának szülötte. Montaigne felfogásában kísérlet – Baconéban próbálkozás. Kísérlet: megfogalmazni a gondolat

születését, elkapni a pillanatot, amikor a személyes élmény átlendül az elvont szférákba és addig alig sejtett felismeréseket ragyogtat fel a fecsegés. Próbálkozás: „keresni az igazságot, vagyis szerelmesen megudvarolni." Történettudós művelői szerint az esszé töredék, vázlat a súlyosan dokumentált tanulmányokhoz, a tudományos írásokból kimaradó személyesség, a készülő vagy soha meg nem írható monográfia részlete. Vagyis tényanyagában, gondolataiban szigorúan igényes beszélgetés a kortársakkal, múltbeliekkel és maiakkal, olvasóinkkal és önmagunkkal, párbeszéd a múlt, a jelen és a jövő között. Sőt, ennél is több. Az igazi esszé lényege nyitottságában rejlik, nyitott az olvasó beavatására, nyitott továbbgondolásra, új, eddig nem is sejtett világok megismerésének szellemi kalandjaira.

Mennyiben valósíthatják meg ezek az írások a régi mesterek követelményeit?

Az író nem hiszi, hogy a feltétlen igazság letéteményese lenne, sőt, tudja, hogy könnyen tévedhet. De nem vonulhat ki a történészi életformából, helyesebben korából, mindabból, ami szakadatlan tanulást kíván tőlünk; a részletek alaposabb megfigyelésére, a

folyamatok mélyebb megértésére, a nagy egységek élesebb látásának elsajátítására, a felismerések jobb megfogalmazására ösztönöz. Nem vonulhat ki a századunkra jellemző peregrinus létélményéből.

Sokszor van szó írásaimban utazásokról. Generációm egyetemi évei arra az időre estek, amikor a hatalom erőszakkal megszakította a tanulmányok külföldi utakkal való befejezésének évszázados hagyományát, s a nyugati határ menti városokba is csak rendőrségi engedéllyel mehettünk. A korábban gyér, majd az utóbbi évek gyakoribb utazásai nem pótolták ugyan az elmulasztottakat, de a nagyobb rálátás különleges élményeit adták. Azzal a biztos eszmélkedéssel például, hogy Európa történeti és kulturális egység, változatosságában hordja közös lényegét, amit a kora újkor évszázadai igyekeztek átmenteni. S hiába akarták puszta földrajzi térségnek tekinteni, hatalmi érdekszférákká homogenizálni később a militáris nézetek hangoztatói, kisajátítani és feldarabolni a nagy birodalmak; Európát évszázadok és kultúrák fogalmazzák szakadatlanul újra, s hordják magukban az újraszületés képességét a háborúk és katonai diktatúrák történelmi tűzvészeiből.

Ajánlom ezeket az írásokat Tacitusnak, aki meggyőzött, hogy számíthatunk az utókor megértésére, ajánlom Babitsnak, aki szakadatlanul figyelmeztet, hogy Magyarország története nem eshet ki a közös európai emlékezetből. És ajánlom általában mindenkinek, akik tanítottak és ösztönöztek a történeti látás izgalmas örömeire. Élőknek és holtaknak, néhány hazai és határainkon túli barátomnak.

Budapest, 1995. július

TÖRTÉNÉSZEK A TÖRTÉNELEMRŐL

Gyermekkorban a történelem az élet szerves része volt, oly természetes, mint a levegő. A gyermek nem érzékeli a tér és idő roppant távolságait, s ha Magyarország egyik határ menti városában nevelkedett, várromok szomszédságában, Petőfi és Arany János versein, könnyen vélte úgy, hogy a história az emberek tetteinek izgalmasnál izgalmasabb sorozata – a múlt vén fájának lehulló levelein. Az iskolai tankönyvek ezzel szemben többnyire évszámok, nevek, fogalmak holt halmazai, s ami a történelem egységéből madártávlatból még megmarad, az a gonosz felett győző igazság homályos képzete: hogy az emberiség ezer év óta a jó jövő felé menetel. Nem kell különösebben tapasztalt kutatótörténésznek lenni, hogy tudjuk, mindez nem ilyen egyszerű. Már maga a „történelem" szó sem egyértelmű, egyszerre fejezi ki a kutatás tárgyát és eredményét.

Mi a történelem?

Évszázadok óta valamilyen formában minden generáció feltette magának ezt a kérdést. Különböző civilizációs szinten és eltérő égtájakon, különböző eszmerendszerek és élmények nyelvezetén. Kimondva vagy közvetett formában minden korszak megalkotta a maga véleményét a történelem mibenlétéről. Kivált válságos napokban vagy korszakváltások idején. Sokféle módon.

Marsiglio Ficino, a diadalmas reneszánsz filozófusa úgy látta: a történelem szórakoztat, kellemessé teszi az ember életét, kitágítja tudását évszázadokra visszafelé.

Minősíthették úgy is a történelmet, mint a második világháborúban a Sorbonne ötvennégy éves professzora, a magát akkor „a francia hadsereg legöregebb századosá"-nak nevező Marc Bloch hallotta: „1940 júniusában történt, ha jól emlékszem, éppen azon a napon, amikor a németek bevonultak Párizsba. Abban a normandiai kertben, ahol vezérkarunk, csapatok nélkül maradva, tétlenül, tehetetlenül töltötte az időt, a szerencsétlenség okain rágódtunk szüntelen. 'Azt kell hát hinnünk, hogy megcsalt

bennünket a történelem?' – szólalt meg egyikünk csendesen."

A történelem fogalmát nagyon sokféle, végletes minősítés kíséri: „gazdag tárház", „hősök csarnoka", „véres hadigép", „az élet mestere". Bizonyos korokban dicsőséges, máskor könyörtelen és álomba ringató. Mondták, hogy: „igazol", „büntet", „megver", „kárpótol", „igazságot szolgáltat", „vakon cselekszik", „nevel" és „tanít". Aszerint, hogy vesztesek vagy nyertesek, az önkényuralmak vagy a kiszolgáltatottak, az erőhatalom vagy a leigázottak, a katasztrófák túlélői vagy a túlélők felett győzedelmeskedők ruházták fel tulajdonságokkal. Minősítették filozófiákba építve, békés vagy zaklatott időkben, magabiztos vagy szorongó országok látószögeiből. Sokszor elhangzik ma is a világ legkülönbözőbb szegletein ugyanaz, amit nemrégiben egy menekült mondott: „minket legázolt a történelem".

Századunk végén szinte napi szokássá vált, hogy a történelemre hivatkozik az egész világ, vele int, példálózik, fenyeget, biztat, vigasztal és magyarázza a megmagyarázhatatlant. Gyakran tegnapi tekintélyek szájába adva a szót vagy az ókor nagyjaitól kölcsönözve

minősítéseit. Vajon közben nem koptatta el? Nem vetkőztette ki eredeti mivoltából kíméletlen évszázadunk? Nem lett tartalom nélküli szó? Nem kiürült fogalomként görgetjük a jövő évszázad küszöbén?

Mégis kultúránkban mélyen gyökerező elemi vágyunk, hogy tudjuk: mi a történelem. Vajon a történészek milyen tudományos igényű választ adtak és adnak rá? Van-e korszerű történelemképünk századvégünkről tekintve vissza a megtett útra?

A történészek általában mesterségüket űzik, a történetírás talán az egyik legidőigényesebb tudomány, általános elméleti kérdésekre kevés energia jut. A történelem mibenlétével azonban naponta szembesülnek. Nem úgy, ahogy az valamely múló pillanatban lencsevégre kapható. Azt is tudják, hogy nem az egyéni élmény prizmájának fénytörésében, s nem szerencsés vagy szerencsétlen korszakok lenyomataiban kell megérteniük. Semmit nem tudnak kezdeni a napi politika kisajátító sémáival, és vásári holminak tekintik az avult pátoszok szakadt kosztümjeiben eladott történelem-lenyomatokat.

Hitelesen próbálják megragadni, hogy mi a történelem. Objektív rálátásban – amennyire lehet. A történelem állandó, konstans hármas tényezőjének – az idő, a tér s az ember – egységében. Hosszú távú érvényességgel! Úgy, hogy a veszteseknek és a győzteseknek Európa minden szegletében egyaránt elfogadható lehessen! Valahogy olyanformán, ahogyan a kultúráról is tudjuk ma már, hogy az évszázadok során felhalmozódott tapasztalatok összessége, s ily módon világörökség.

A történelem mibenlétének meghatározásával próbálkozó történészek tudományos kísérletei közül különösen kettőt érdemes alaposabban szemügyre vennünk. Az egyiket a 19. században végezték el, a másik napjainkban folyik.

„A jövő csillagászata”

Magyarországon a reformkorban, az abszolutizmus idején, majd a kiegyezés évtizedeiben mintha mindenki, akit hajlamai, elhivatottsága vagy a felelősségérzet a történelem tanulmányozására vitt, kötelességének érezte volna, hogy

tisztázza magának: mi a történelem. A válaszok pedig lényegében azonosak. Tanár, diák, politikus, író és lelkész, arisztokrata, polgár, köznemes vagy jobbágyszármazék tudós egyaránt objektív valóságnak tekintette a történelmet. Olyan törvényszerű, szükségszerű folyamatok összességének fogta fel, amely megismerhető, és ismeretével a jövő kialakításához nyújt hasznos tapasztalatokat. Szalay László kijelentése sokféle változatban hangzik el, végig az egész korszakon: „Csak az alaposan ismert múlton építhetni fel a jövendőre számot tartható biztos jelent." Horváth Mihály, Mikó Imre, Hunfalvy Pál és mások a történelem fogalmát a jövő megismeréséhez, meghatározásához segítséget nyújtó képzetekkel, hasonlatokkal írják le. „Iránytű", „fáklya", „kulcs" – vagy mint Erdélyi Jánosnak 1850. április 12-én papírra vetett soraiban olvasható – a történelem a múltat és a jövőt egyszerre megmutató kettős tükör.

Kazinczy Gábor 1854. november 4-én Bánfalváról Ráth Károlynak – akiről már régen elfelejtették, hogy ő adta ki először Rákóczi *Emlékiratai*t – azt írta: a történelem „a jövő csillagászata". Megrendítő vélemény. Hiszen a csillagászat

kezdetben a hajósok tudománya volt, és életük állt vagy bukott a helyes tájékozódási pontok célbavételén. Ők, a 19. század magyar történetírói a levert szabadságharc után is bizalommal tekintettek a jövőbe, a történelmet folyamatos fejlődésnek fogták fel.

Nevetséges lenne mindezt sajátosan magyar történelemlátásnak tekinteni. Nemzetközi méretű jelenség volt ez a felfogás.

A 19. században tudományok robbanásszerű fejlődésének sodrában az egész Európát, sőt, a korabeli Amerikát is átható klasszikus pozitivista történetszemléleti irányzatok velejárója volt, hogy a történelmet a jövő segédtudományának tekintették. Mi a történelem? – tette fel a kérdést August Comte, s kételyek nélkül ismételte: a jövőbe nyíló utak irányjelzője. John Stuart Mill szerint tapasztalati törvények összessége a jövő tudományához, az összehasonlító társadalomtanhoz. Spencer megfogalmazásában leíró társadalomtan. Émile Littré telitalálatában: „a történelem a múlt szociológiája".

Úgy vélték, a történelem azonos módszerekkel ismerhető meg, mint a természet. Kutatóját nem elégítheti ki a régi

historikusok szűk horizontja, a csataterek, tróntermek, uralkodói hálószobák és emberfeletti hősök világa. Szélesebb körben kell széttekintenie a társadalom, gazdaság, művelődés hatalmas területein, az élet teljességét vélték egy csapásra megragadhatónak. Elhűlve olvastam Henry Thomas Buckle jegyzetcéduláján a kutatásra kijelölt területek címszavait: étkezés, éghajlat, mogyorótermesztés, gyermekszülés, a mikroszkóp elterjedése, pénz, csempészet, kereskedelem, a burgonyatermesztés hatása a népszaporulatra, a párizsi utcanép érzései XIV. Lajos halála alkalmával.

A polgári társadalom kibontakozásával hozzáférhetők lettek a régi évszázadok dokumentumai. Felépültek a levéltárak, a szakemberek kialakították és egyetemeken tanították a forrásfeltárás szigorú módszereit. Felismerték a múlt tárgyi, nyelvi, irodalmi, művészeti hagyatékának történeti bizonyító értékeit, s kidolgozták a korabeli értelemben vett összehasonlító és kiegészítéses módszereket. Sőt, már próbálgatták a statisztikai eljárások első lépéseit. Quételet könyvét a házasságkötések gyakoriságának összefüggéséről az évszakokkal, ahogy

megjelent, egy évre rá Sárospatakon már ismertették, Buckle egyetemes civilizációtörténete ott volt a Nagyszalonta mezőváros históriáján dolgozó Rozvány György asztalán, Kőrös tanári kara – neves költők, történetírók – a fejlődéselméletről vitatkoztak az 1850-es években.

A levéltári kutatást a Duna és a Szajna partján ugyanúgy élték át: „Midőn a régi, elsárgult okmányok, e csendes hű barátaink, múlt századok nagy eseményeiről oly sok tanulságot beszélnek, s az elmerült búvár előtt, fakó soraikból – mint Jupiter homlokából Minerva – kelnek ki páncélos vitézek" – olvashatók az akkor, 1867-ben már erősen romantikába hajló magyar történetíró Thaly Kálmán sorai. Nyolc évvel később, 1875-ben a pozitivista francia történész, Hippolyte Taine sem fogalmazott másként: „Ily források segedelmével majdnem barátaivá leszünk azoknak, kiknek történetét megírjuk, s nemegyszer történt meg velem, hogy midőn a levéltárakban olvasgatám e régi elsárgult iratokat, kísértésbe jöttem hangosan megszólítani amaz ősöket."

Természetesen nagy a különbség a kifejlődött nyugati polgári világ és a polgárosodásban kezdő lépéseit próbáló közép-európai ország között. Viszont a térség más országaiban a lengyel, cseh, szerb és orosz történetírásban is megfigyelhető a történelem hasonló felfogása a pozitivista irányzatok elterjedésének következtében. Lengyel egyetemisták kéziratos másolatokban terjesztik Buckle első fordítását, az első orosz Lecky több mint kétezer példányban kelt el, és kimutatták, hogy a román Vasile Conta mellett Bogdan Hasdeura is hatott a történelem realista, pozitivizmussal áthatott felfogása.

A történelmet nem országokra felszabdalva, hanem egyetemes egységnek fogták fel. Érzékelték a nemzeti történelmek problémáit, és sokat foglalkoztak a modern nemzetek kifejlődését kísérő ellentétekkel. William Lecky például kifejtette, hogy Európa nemzeteinek az általános béke megvalósítására kell törekedniük, hiszen ma már „a háború magára a győzőre is rendesen csapás". Úgy vélte, hogy a békét az biztosíthatná, ha az ipari és kereskedelmi érdekeket képviselők foglalnák el a politikai posztokat, és elismernék a nemzetiségek jogait biztosító elvet. Eötvös

József és Szalay László többször kifejtette, hogy Magyarország története szerves része az emberiség történetének, s az újabb generáció korszakokra lebontott vizsgálatainak felismerését a tapasztalat szintjén Szilágyi Sándor így fogalmazta meg: „Eladdig... a mi történetünk úgyszólva nem volt beillesztve az európai történetbe, izoláltan ismertük azt, a külső hatások számbavétele nélkül."

Magyarországon a polgári világ kialakításában nélkülözhetetlennek tekintették a történelmet. Nem Eötvös József az egyetlen, aki meggyőződéssel vallotta, hogy a szuverén tudomány tapasztalatait úgy érvényesítheti, ha tájékoztatásokat, vétókat és figyelmeztetéseket ad a politikának.

A század végére azonban a társadalomtörténeti szemlélettel áthatott magyar történetírók elképzelései már naiv álomnak tűntek. A századvég pedig már egyértelműen a kiszámíthatatlan jövő időtlenségébe utalta Horváth Mihály reformkori prognózisát: „Eljutottunk azon korig, melyben igen sokan, sőt, tán egész nemzedékek, csak az igazságot

követelik, minden bálványozás és pártos bosszú kizárásával."

Párbeszéd a múlt és a jelen között

Marc Bloch szerint történész apjának diák fia tette fel a 20. század második felében a történettudomány leglényegesebb kérdését: „Apa, mondd, mire jó a történelem?".

A huszadik századi Európa egyik legjelentősebb történetírója, aki Lucien Febvre-rel 1928-ban elindította a történetírás új irányzatát kialakító Annales folyóiratot, úgy látta, a diákfiú ugyanazt fogalmazta meg, mint a Párizs német elfoglalását megérteni próbáló francia tiszt normandiai szálláshelyükön 1940 júniusában. Csak a könyörtelen gyermekkor zavarba ejtő egyenességével vette célba a történelem legitimitását és jogosultságát.

Századunk végén, a számadás, a történészműhelyek lelkiismeret-vizsgálatának idején főleg ez a kérdés foglalkoztatja a történelem mibenlétéről gondolkodó történészeket. Érdekes módon főleg azok teszik fel ismét a régi kérdést, hogy mire jó a történelem, akik a történetírás

megújulásának hosszú folyamatában az úgynevezett „kitágult történelem” mestereinek számítanak. Közös korélmény alapján.

A nemrég elhunyt cambridge-i professzor, Edward Hallett Carr vizsgálatait az 1950-es évek második felében Európa értékválságának felismerése indította el. Úgy látta, a 20. század második felére Európa mozdulatlanná „merevedett”, befolyása országaival együtt viszonylagosan csökkent. Veszedelmes aránytévesztés Carr szerint azt hinni, hogy az elmúlt négyszáz évben nagy történelmi korszakot produkált Anglia „az egyetemes történelem központi része, minden más pedig periferikus jelenség.”

Georges Duby, a francia történetírás meghatározó személyisége 1980-ban még élesebben fogalmazott: „Az én nemzedékem még erősen hitt a fejlődésben... Ez a régi mítosz a szemünk láttára foszlik szét véglegesen. És lassan-lassan hozzászokunk, hogy elidegenítő ábrándnak tekintsük, ami – értse ezen a gazdasági növekedést, az ’életszínvonal’ emelkedését – szüleinket még abban a hitben ringatta, hogy a boldogság felé menetelnek...”

Hosszan elhúzódó korélmény ez, mára az egész világot átfogja, térségünkkel együtt.

A történelem mibenlétéről kifejtett nézetekben természetesen jól felismerhetők a tudományunk különböző régebbi irányzataival szemben elfoglalt álláspontok. A pozitivizmus főleg differenciálatlanul teljességre törő módszere és a jövőről alkotott optimista nézete miatt okozott csalódást, s azzal, hogy a történelem meghatározó tényezőit vizsgálva megbocsáthatatlanul háttérbe szorította a személyiséget. A historizmus és a szellemtörténet beszűkítette, a szubjektum világába helyezte a történetvizsgálatok hangsúlyát, a romantika másod- és sokadvirágzása pedig már kívül esett a komoly történetkutató érdeklődésének körén. Érdekes, hogy Carr és Duby egyaránt nagy figyelmet szentel Marx elméletének mint a történelemről vallott nézetek rendszerének, századvégi elmélkedéseikben csaknem szó szerint egyformán minősítik: vonzereje abban állt, hogy az emberiség szép és boldog jövőjét ígérte, a „mese vége" azonban nem teljesült, a történelem egytényezős menetéről

alkotott s agyonvulgarizált tétele pedig nem ad választ a század egyre élesebb kihívásaira.

Az új történelmi látásmód kialakítása végső soron a 20. század fejleményeiből következett. Áttételes módon. A század előre nem látott, nem is álmodott eseményei új kérdéseket tettek fel. Mi a fejlődés, mit ér a tudomány, a technika? Hol vannak a hatalom és a kiszolgáltatottság határai? Mi a béke, ha új háborúk magvait veti el? Hogyan élték át a népek az évszázadokat? Miért növekszik a szegénység, az agresszió? Miként működött a letűnt századokban a világ? A társadalom erőfeszítései, hogy válaszokat találjanak, új tudományágakat hoztak létre. Hatásuk alól a történészek sem vonhatták ki magukat. Új módszereket, új bizonyítási eljárásokat kellett kialakítaniuk. A „történelem kitágítása" annyit jelent, hogy a történész a letűnt idők eddig ismeretlen, sőt, nem is sejtett területeire hatolt be. Oly módon, hogy kölcsönhatásukban vizsgálja a gazdaság, társadalom, művelődés jelenségeit, nagyobb régiók települési szerkezetét rekonstruálja, összefüggésben a környezet eltartóképességével, s olyan jelenségekkel, mint az emberek bonyolult kapcsolatrendszerei, a gondolkozás,

viselkedési kultúra, a szokásrend, a szimbólumok szféráiban. Más tudományágak – a földrajz, a biológia, a közgazdaságtan, a szociológia, az antropológia, az ikonológia, az ökológia, a számítástechnika – adaptációjának segítségével a múlt eddig érintetlen rétegeit érte el. Nagy tömegű adatsorokat számítógépes eljárással feldolgozva olyan jelenségek ismeretének birtokába jutott, mint a születések, járványok, halálozások, étkezési szokások, árak és bérek, éghajlati változások, gabonahozamok alakulásának több évszázadon áthúzódó folyamatai. Az asszociációs bázisok segítségével feltárhatóak a szövegek alatt futó „másik" szövegek. És így tovább.

Mindez több történész nemzedék erőfeszítései során bontakozott ki. Csomópontjait Pirenne, Weber, Bloch, Toynbee, Laslett, Braudel, Le Goff, Duby és mások nevei jelzik. Többé-kevésbé hasonló felfogás vagy törekvés, a nehéz és kedvezőtlen körülmények ellenére, egészen korán megfigyelhető a magyar történetírók körében is, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Kelemen Lajos, Mályusz Elemér, Szabó István és mások munkásságában.

A régi kérdésre az új válaszok a kutatót és tárgyát egységbe fogva világítják meg a lényeget. Mi a történelem? Sajátos viszony a jelen és a múlt között. Kölcsönhatás a kutató személyisége, saját megélt kora, annak társadalma és a vizsgált időszak, a távolabbi vagy közelebbi korszak között. Ez a viszony vagy kölcsönhatás soha nem egytényezős, hanem rendkívül összetett.

Vannak, akik a források és dokumentumok felől közelítik meg ezt a lényegi kérdést. Nem Carr az első, aki kijelenti, le kell számolni azzal a 19. századi örökséggel, hogy a történetírás a lehető legnagyobb számú „cáfolhatatlan és objektív tény felhalmozásából áll." Aki ehhez ragaszkodik, az vagy az őrültek házában fejezi be életét, vagy kénytelen elhagyni a történész pályát. Ez az örökség – írja – „Németországban, Angliában és az Egyesült Államokban egyre növekvő mennyiségű, fűrészpor szárazságú tényleírást produkált, és eredményeképp porszemekkel bíbelődő monográfiákat gyártottak azok az állítólagos történészek, akik egyre kevesebbről egyre többet tudva, nyomtalanul süllyednek el a tények óceánjában."

Mi a biztosíték, hogy a kutató megmenekülvén a történelmet a tőle független objektív tények összességének tekintő felfogások Szküllájától, nem szenved hajótörést a múlt ismeretét csakis a történész szubjektív felfogásának tekintő nézetek Kharübdiszén? Döntési kultúrája, képzettsége, felelőssége és tudományos morálja lehet az a bizonyos aranyfedezet. Tudjuk, hogy egy történeti monográfia megértéséhez nemcsak azt kell tudnunk, mi a tartalma, hanem, hogy hol, mikor, milyen körülmények között és miféle ember írta.

Mulatságos, ahogyan Carr leírja a történészi munka első lépését. „A tények egyáltalán nem pulton heverő halak. Inkább olyanok, mint az óriási s néha végtelennek látszó óceánban úszkáló halak; és hogy a történésznek mi akad a horgára, részben a szerencsén, de legfőképp azon múlik, hogy az óceán mely részén halászik és milyen felszereléssel – e két tényező persze attól függ, milyen halat akar fogni. Nagyjában-egészében a történész olyan tényekre talál, amilyeneket keres." A Duna-térség országaiban ugyan a történeti dokumentumokkal némileg másként állunk.

Vajon volt egyáltalán fogalma az Angliában élő tudósnak arról a véghetetlen pusztulásról, ami Közép-Európa országaiban a történeti forrásokat érte!? Nekünk hálásaknak kell lennünk a 19. századi történetíróknak, akik források tömegét adták ki rendszerezett nagy sorozatokban. Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Fraknói Vilmos és mások jóvoltából naplók, országgyűlési iratok, diplomáciai levelek menekültek meg a pusztulástól. Kelemen Lajos dokumentumok tömegét szedte össze. Az Országos Levéltárat az elmúlt évtizedekben kétszer is pusztította a háború, a Kárpát-medencében a temetőket sem kímélte az elvakult gyűlölködés, s a 20. század a térség történetének írott és tárgyi dokumentumait jobban szétszórta, mint az előzők összesen. Kölcsey szorongó intése a történelmi dokumentumok összegyűjtésére a Kárpát-medence különböző országaiban ma is változatlan, ha nem súlyosabb követelmény. Az én generációm történész pályáját a levéltárakban kezdte, s az újonnan feltárt iratok élményével állapította meg: eddig nem ismertük Magyarország történetét.

Tudjuk jól azt is, hogy az előző generációktól ránk maradt vélemények mennyire megköthetik a történész kezét. Egyetlen példa talán jól megvilágítja, mire is gondolok.

Századunk elején, amikor a Rákóczi-szabadságharc erdélyi eseményeiről kiadott kötetnyi forrás között napvilágra került a marosszéki jobbágyok levele arról, hogy a Fejedelem szabadságot ígért a mellette fegyvert fogóknak, ez a történetírók körében nagy nyugtalanságot keltett és hosszú vitát indított el. Mindaz, amit addig a 17–18. századi történelemről elődeik írtak, megkérdőjelezte a marosszékiek szavahihetőségét. Volt, aki rút haszonlesésnek bélyegezte a marosszékiek állítását, mondván, hogy a Fejedelem ilyesmit sohasem mondhatott. Feudális viszonyok között, főúr vagy államfő részéről hasonló kijelentésre a történészek nem ismertek példát, a marosszékiek állítását bizonyító fejedelmi dokumentum addig nem került elő, s mivel a kuruc romantika Rákóczi szabadságharcát főurak és nemesek rendi érdekekért vívott háborújának ábrázolta, a kortársak igénye pedig olyan népet vetített vissza a múltba is, amelyik „ideális célok érdekében urait vakon követi”, kétségbe vonták a forrás hitelét. Időközben azonban, mivel

egyre több, a marosszékiek állításával egyirányba mutató dokumentum került a kutatók asztalára, a „száműzött Rákóczi”-vita pedig, bár megtépázta a romantikus történetírást, az őszinte, történelméhez ragaszkodó közvélemény és a sajtó erejét is megmutatta, a kérdés egy fél évszázadon át indulatos viták vagy szkeptikus meditációk tárgya maradt. Mígnem 1957-ben a bajmóci levéltárból előkerült az első, a fegyvert fogó jobbágyoknak társadalmi szabadságot szavatoló pátens. (Azóta is hálával gondolok a szlovák kollégákra, akiket ugyancsak elkapott a vadászszenvedély, s nem törődve, hogy a vihar kioltotta a villanyt, gyertyával botorkálva a raktárban, mint a gyöngyhalászok a tenger mélyéről a gyöngyöt, felhozták nekem a szabadságot ígérő pátenst.) A történet ezzel természetesen nem ért véget.

Ma már a dokumentumok egész csoportjával rendelkezünk erről a kérdésről, és értelmezésükben elég nagy különbség van a történetírók között. S ezen nincs mit csodálkoznunk. Carr nem az egyetlen, aki leírta: „A történelem nem más, mint értelmezés.”

Tévedés lenne azonban az értelmezést a véleményalkotás parttalan szabadságának tekinteni. Aki az „értelmezést” a „beleéléssel” vagy „együttérzéssel” azonosítja, monumentális melléfogás áldozata. Szigorú szabályok, a tudomány szakmai követelményei szabják meg a hitelességre igényt tartó történész munkáját. Arról lehet és kell is vitatkozni, hogy például a szabadságot szavatoló dokumentum jelentős vagy kevéssé jelentős forrás, realista államfői döntés vagy taktikai meggondolásból kiadott rendelkezés, a hatalom katonapolitikai elhatározásából vagy a fegyvert fogók követeléséből született. A székelyek régi törvényeire vezethető vissza vagy a hadügyi forradalomnak nevezett hosszú folyamat sajátos, Közép-Európa keleti országaira jellemző megoldása ismerhető fel az állandó hadseregét ily módon kialakítani próbáló uralkodó elhatározásában?

A cselekedetek mögött rejlő szándékok, az egykor éltek gondolkozásának megismerése, megértése az egyik legnehezebb feladat, és itt a történész módszerbeli felkészültsége képzelőerejével kölcsönhatásban kell hogy működjék. Ma már alapos elemzésekkel rendelkezünk a

forrásokból kiszűrhető tények megállapításáról, a tények szelektív kezelésének szabályairól és a történeti tény fogalmának meghatározásáról.

Szalay László a reformkorban gyermeki álmok hüvelyezésének nevezte a romantikus szómagyarázatokat. 1980-ban Georges Duby írta le, hogy a történeti kritika kötelező, „e szabályok alól nincs kibúvó. Nagyon is nyugtalanító látni, hogy miként alapozzák józan eszű emberek túlságosan is álmokra a történelmet". A történész tudományos munkája ellenőrzött és szabályozott kell legyen, a források is csak annak mondanak érdemlegeset, aki értően, alapos ismeretek birtokában faggatja azokat.

Vitathatatlan, hogy a történelem tényeit a kutató mindig személyisége, iskolázottsága, társadalmi környezete – sőt, Duby nyomán nem nagy merészség kimondani –, vágyai szűrőjén át fogja fel. Akarva-akaratlanul. Ami pedig ezután következik, kemény küzdelem, hogy a tényekkel összhangban, a tudományos kritika szabályait meg nem szegve tudjuk rekonstruálni a múlt egyik vagy másik területét.

A történésznek a forrásokkal vívott, itt csak vázlatosan érintett küzdelmét Carr így fogalmazta meg: „a 'Mi a történelem?' kérdésre az első válaszom az volna, hogy szakadatlan kölcsönhatás a történész és a tények, soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között".

Saját tapasztalataim szerint, mégpedig úgy, ahogy Duby is megfogalmazta: a dialógus nem annyira a múlt forrásai és forrásokból minél megbízhatóbb és több valóságelemet kiszűrő történész között zajlik, inkább az ily módon megismert múlt és a jelen párbeszéde folyik.

Első olvasatra talán meglepő, hogy Guy Lardreau kijelentésére „Azért írunk történelmet, mert 'keresztények' vagyunk" – Duby így válaszol: „Igaza van, a keresztény gondolkozásmód nem egyéb, mint történelem". Hogy mit ért ezen, az a középkorral foglalkozó monográfiáiból derül ki. Felfogása szerint nincs egytényezős meghatározó. A teljesség, a kölcsönhatás, az összefüggés számít. Többek között az értékrend, a fogalomkészlet, az információk ismerete nélkülözhetetlen az intézmények és döntések megértéséhez. Finom elemzések hosszú sora vezet el olyan felismerésekhez, hogy a kultúrába beépített rendszerek

fogták vissza az agresszivitást, szabályozták a túlnépesedést vagy vetettek gátat a környezet végleges lerombolásának. Országonként vagy régiónként eltérő kulturális örökség birtokában, társadalmi nyugtalanságok, járványok s a hatalom többrendbeli átrendeződése során, kialakítva a szegénység és a társadalmi, hatalmi konfliktusok kezelésének készségét.

Századvégünk tudatában a tér és az idő fogalmai egyre inkább elszakadnak egymástól. Duby megfigyelései szerint a tér és idő szétválaszthatatlan szerves egységet alkot.

A jelenkor aggodalmát a történész így fogalmazza meg: „ma nem kis félelemmel kezdünk kételkedni abban, hogy a növekedés még sokáig eltart". S a történelem válasza a történész interpretációjában: Nincs egyenletes és egyenes vonalú fejlődés, mint ahogyan a 19. század önbizalommal eltelt történészei állították. A fejlődés fellendülések és megtorpanások, hanyatlások és kiugrások folyamata. S tegyük hozzá: alternatívák örökös egymásra hatásának és feszültségének láncolatában.

*

1993-ban, amikor a Duby válaszait tartalmazó kötet Guy Lardreau bevezetésével és kérdéseivel Szilágyi Gábor fordításában napvilágot látott, nyilván fel sem merült, hogy címe – *Párbeszéd a történelemről* – már mást és többet jelent, mint a történeti problémákra érzékeny filozófus és a világhírű történész diskurzusát, ahogy azt az eredeti francia kiadvány élén a *Dialogues* még pontosan jelezte 1980-ban. Az 1980–1993 között lezajló történések, a diktatúrák összeomlásai viszont megváltoztatták a beszélgetések fajsúlyát. Ma még inkább úgy tűnik, hogy a párbeszédet a filozófus és történetíró megfogalmazásaiban a jelen folytatja a múlttal. S a párbeszéd csonka. A párbeszédből kimaradtak a mai Közép-Európa és Kelet-Európa, a Nyugattól fél évszázadra leszakadt térségek. Holt vidék lenne a múlt és a jelen párbeszédében meg nem szólított és meg nem szólaló térségünk?

Toynbee a történelmet régiónként különálló áramlatoknak tekinti. Tanulmányaim viszont azt erősítik meg, hogy Európa változatosságában is egységes történelmet élt át. Amikor Dubynél azt olvasom, hogy a

parasztfelkeléseket a gyarapodó jómódú földművesek kezdték, akik „nem tűrték már többé, hogy megtakarított pénzük után szaglásszanak”, Mályusz Elemér korábbi hasonló megfigyelésére kell gondolnom, és a hazai társadalomtörténeti vizsgálatokban nagy múltra visszatekintő és újabban is fellendülőben lévő mezővárosi kutatások helyét keresem a mindenek ellenére egységet alkotó európai történetben. Úgy látom, hogy a nagy különbségek ellenére is határozott együttmozgás figyelhető meg Európa különböző régiói között a kora újkor nehéz évszázadaiban. Szellemi és gazdasági áramlatok nem zárhatók határok közé, az újságok, az utazások, a diplomácia nemzetközi rendszere és a peregrinációk a tájékoztatás finom hálójával fogják egységbe Európát. Az Erdélyi Fejedelemséget jól kitaposott utak, eleven kapcsolatok kötötték olyan közelebbi és távolabbi országokhoz, mint Lengyelország, Hollandia, Anglia és Franciaország. Vizsgálva az eleven kölcsönhatásokat, kérdések sokaságára kell tárgyszerű választ találnunk. Mi volt például a reális tartalma annak, hogy a 17. század közepén a török kiűzésére készülő országok Zrínyit Európa csillagának nevezték,

„akinek kezébe a kontinens sorsát helyezte a Gondviselés”? Mit üzen a mának a tordai országgyűlés törvénye a vallási és lelkiismereti szabadságról? A kis országok létét is garantáló 17. századi békerendszer? Vagy a hatalmi egyensúly megteremtésében a 18. század elején az erdélyi állammal is számoló angol politika?

Miben bízhatunk?

Marc Bloch például programszerűen idézte a pozitivistákhoz közel álló Fustel de Coulanges „csodálatos, szinte prófétai” gondolatát: „A történelem nem a múltban lezajlott mindenféle események gyűjteménye, hanem az emberi társadalmak tudománya.” Carrt egyik méltatója a boncoló orvoshoz hasonlítja, aki a múlt anatómiáját kívánja feltárni. Több mint egy évszázaddal ezelőtt ugyanezt az eredetileg orvosnak készült magyar történetíróról, Salamon Ferencről is elmondták. 1943-ban Hajnal István a világháborúban elesett fiatal, tehetséges történetírót, Istványi Gézát nekrológjában így minősítette: „Úgy hajolt az írásemlékek apróságai fölé, mint a természettudós a mikroszkóp fölé”.

Különös tapasztalnom, hogy vázolva a történelem mibenvalóságára adott válaszokat, diákjaimat többnyire Kazinczy Gábor idézett meghatározása, „a jövő csillagászata” ragadja meg.

Mára már az is történelem, hogy a tudós az univerzum rendjének analógiájára fogta fel a történelmet, s a jövőbeli fejlődés stabil irányjelzőit vélte felfedezhetőnek benne. A történelmet a jelen és a múlt párbeszédének tekintő 20. század végi történetíró viszont kettős mozgásban él. Jelene viharosan változik, nem tudja, mit hoz a holnap. A múlt különböző nézőpontokból tárul elé, tehát ugyancsak állandó mozgásban kell megragadnia. Életteli működésében, folyamatosságában, egységes szerkezeti rendszereiben, az emberek döntéseiben kell rekonstruálnia a letűnt évszázadokat. Ne távoli és egyedi törvényszerűségeket keressen a természettudományok analógiájára, hanem az egészet kívánja megragadni. Arra kíváncsian, hogy miként működött a család, az egyház, a társadalom, az ország. Hogyan működött Európa.

Az igazi történetíró sohasem kinyilatkoztat. Csupán hatni, gondolkozásra késztetni szeretne. Esetleg úgy, hogy

megrendít, esetleg szórakoztat, életre kelti a múltat, hogy olvasói kortársaiknak érezzék, akikről beszél. Létkérdése, hogy kivigye dolgozószobájának falai közül, országának határai közül a párbeszédet, a történelmet, a nagyközönség számára írjon, mint annak idején például Augustin Thierry.

Henry Thomas Buckle véleménye semmit sem vesztett időszerűségéből: „Lelkem mélyéig meg vagyok győződve róla, hogy gyorsan eljön az idő, mikor az emberiség történelme elfoglalja méltó helyét, és annak tanulmányozását a legszebb és legnehezebb tudománynak ismerik." Hiszen a történelem, ha felelősséggel műveljük, ma sokkal nehezebb tudomány, mint a 19. században volt, s talán ebben a nehézségében és morális súlyában rejlenek a régiek körében nem is sejtett szépségei.

TUDOMÁNY ÉS POLGÁROSODÁS

Hagyomány immár, hogy az Akadémia korfordulóira emlékezve az elnök 1861-ben elhangzott beszédét idézzük. Eötvös József *A tudomány befolyásáról az életre* címmel fejtette ki gondolalait, és reményteljesen nézett a jövőbe.

„A tudomány, mint minden – ha e szóval élni szabad – demokratizálódott... az Akadémiának nem szabad felednie, hogy a cél, mely neki kitűzetett, nem tisztán nemzeti. Hivatása, hogy a közös munkában részt vegyen, mellyel az emberiség az ismeret útján a boldogság után törekszik, s melynél az egyes népek egymástól átvéve és egymással közölve az igazságnak fáradsággal szerzett töredékeit, azon állapotot készítik elő, midőn mint most, az európai nemzeteknél... a tudomány közös lesz, s a létező ellentéteket ki fogja egyenlíteni. De az Akadémia nem feledheti el azt sem, hogy e hivatásának csak úgy felelhet meg, ...ha nemzetünk külön szükségeit és érdekeit sem veszti szem elől... s hogy a fényes ábrándot, mely a világot jövőben paradicsomnak látja, az által közelítjük meg leginkább, ha a

darab földet, mely nekünk jutott, munkánkkal kertté alakítjuk át."

Reményei tévesnek bizonyultak. Négy évtized múlva a fiú, Eötvös Loránd már így összegzi az Akadémia ellen komoly tudósok részéről is elhangzó kritikák lényegét: nem felel meg a jelenkor igényeinek. Ady Endre pedig a magyar ugar látomásával utalja az illúziók világába a tudós egykori tervét, a polgári korszak küszöbén elképzelt Kertmagyarországot.

Miért nem valósult meg az eötvösi program? 1975-ben az Akadémia másfél évszázados fennállásának alkalmából rendezett emlékülésen kollégánk, Vörös Antal mélyrehatóan vizsgálva ezt a jelenséget a tudományos etika – úgy is mondhatnám – végső kérdéseihez jutott. Amit az apa még nem is sejtett, a fiú már látta: a tudomány kisajátításának súlyos veszélyeit és következményeit, jobban számolt, mint az előtte járó elnök a hatalom és a tudomány feloldhatatlan ellentmondásaival, de a megoldást, egyben a polgárosodás jövőjének biztosítékát ő is a tudomány autonómiájában látta.

A tudomány autonómiája

A kiegyezés korába forduló Akadémia titkára, Szalay László nem sokkal korai halála előtt kijelentette: „a tudomány Magyarországon életkérdés”. Tudjuk, több mint kétszáz éve hangzik ez már akkor Magyarországon, de a polgári átalakulás viszonyai között a tudomány más minőségben vált életkérdéssé. Az 1850-es, 1860-as években többször és többen megfogalmazták, hogy az ország jövője a tudomány felelőssége. Mégpedig úgy, hogy feltárja a természet és a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, jelzi a veszélyeket, alternatívákat kínál a politikának, önkorlátozásra készteti a hatalmat, fejleszti a gazdaságot, s miközben helyet foglal a nemzetközi fórumokon, egyensúlyt teremt a szélsőségek között, s kialakítja a társadalom reális önismeretét. Szalay László történetírói és jogtudományi életműve arról tanúskodik, hogy tudatában volt, ilyen feladatokra csak az autonóm tudomány képes. A kiegyensúlyozott polgárosodás záloga tehát az autonóm tudomány.

Levelezések, tudományos értekezések, publicisztikai írások és előadások sokaságából hadd emeljem ki Herman Ottó véleményét. 1887-ben meglátogatta a frankfurti tudományos intézetek együttesét, s a következőket írta naplójába: „Remek egy dolog, s mind polgárok alkotása és fejlesztése, teljesen autonóm". Elég általános felfogás ezekben az évtizedekben, hogy a tudomány függetlensége a polgárosodás természetéből következik.

Ez is a polgárosodás fogalmának eddig számba sem vett kritériumai közé tartozik. Mint a hosszú távú folyamatok értékkategóriái, a nyitottság, a fejlődőképességet biztosító készségek, a konfliktusok kezelésének módszerei. A világos helyzettudat egyetemes és nemzeti meghatározói, az ország társadalmi, gazdasági átalakulásának feltételeiben a realitások józan számbavétele, a működőképes önkorlátozási mechanizmusok sem nélkülözhetik a tudomány segítségét. Nélküle nincs teherbíró értékrendszer, nem alakulhatnak ki a gyors és pontos tájékozódás hálózatai, a döntések előkészítésének garanciái.

Az autonóm tudomány fogalmáról és működéséről a reneszánsz, a karteziánusok, a felvilágosodás írói és a korai

pozitivisták sok tapasztalatot adtak át a 19. század második felének. Kész receptekkel azonban nem szolgálhattak az előre nem látott rohamos fejlődés és a lázas változások következményeire. A megoldandó kérdések egyszerre vetődnek fel Európa különböző szegleteiben, mesterek és tanítványok között eltűnnek a távolságok, a feladatok közösek. „Küldöm a 19. század eszméinek befolyásáról az álladalomra című több mint 10 év előtt megjelent munkámat – írta 1868-ban Eötvös John Stuart Millnek –, mentségemül szolgáljon, hogy ámbár 1850-ben, amikor a munka megjelent, Önnek kitűnő dolgozatait nem ismervén *sokban ugyanazon irányban haladtam...*" Mill legnagyobb hatású művének, az *On Liberty*nek nemzetközi méltatói pedig megemlítik, hogy noha Eötvös elmélete inkább a kontinentális viszonyokra van szabva, a két mű szelleme lényegében egybevág. Mégis, a kontinens középső régióiban, különösképpen pedig a függetlenségéért és polgári átalakulásáért szabadságharcban csaknem elvérző Magyarországon, a megosztottságok, az egymásra torlódott történelmi megoldatlanságok, az egymásba ékelődött vallások és nemzetek Magyarországán a tudomány

autonómiájának, ennek az érzékeny jelenségnek tartalmi meghatározói sajátosan alakulnak. Orientációi között különös hangsúlyt kapnak az úgynevezett terminális értékek, mint a béke, a szabadság, a biztonság, a nemzetiség s a szociális igazságosság. A tudomány szenvedélye, a megismerés öröme, a véleményalkotás bátorsága hátrább került az igazságosság szeretetével, a nemzet javának szolgálatával és a felelősségtudattal szemben.

Talán az értékek között a hangsúlyok sajátos hazai átrendeződése az oka, hogy nemcsak Eötvös József, hanem például Concha Győző is különleges érzékenységgel rezonál a polgárosodás ellentmondásaira. Amikor Angliában élénk vita bontakozik ki a himlőoltás kötelezővé tétele körül, Concha tévedhetetlen biztonsággal szögezi le, hogy a liberalizmusnak vannak határai. Mert ha az egyén személyi jogaira hivatkozva úgy dönt, hogy nem oltatja be magát, azzal a közösséget sodorhatja bajba, s ehhez nincs joga. Az emberi tényező, a társasági közeg segítheti vagy torzíthatja a tudomány önállóságát. Sehol a világon nincs a tudósok közösségének idilli, békés szigete. Tudjuk, „viták, a prioritásért és elismerésért folytatott sokszor vad és

könyörtelen harcok átszövik az egész tudománytörténetet", mégis az 1860-as, 1870-es években a négy rendszerváltást átélt Magyarországon, ahol a jólét viszonylagos, a tudomány intézményei szegények, különösen erősen érvényesülnek ezek a szubjektív meghatározók.

Az Akadémia autonómiája mindenekelőtt státusából következett.

Széchenyi a szükségből csinált erényt, amikor a Magyar Tudományos Akadémiát alapítványi intézményként létrehozva, anyagi függetlenségét a mindenkori hatalommal szemben biztosította. Ezt erősítette és fejlesztette tovább az Akadémia 1869-ben kihirdetett új alapszabálya. A tudós testületet még a századfordulón is 70%-ban alapítványok tartották fönn. Nemzetközi összehasonlításban szegény intézmény, évi költségvetési összege például annyi volt, mint a berlini akadémia egyetlen tagjának járandósága egy esztendőre. Emellett az alapítók különböző státust, műveltségi eszményt testesítettek meg, s nagyon eltérő szándékú beleszólásaikat pályázatok, folyóirat- és könyvkiadást támogató tevékenységükkel próbálták érvényesíteni.

A polgárosodás kihívásai

„Az európai polgárosodás minél bensőbb tényezőjévé válunk, sajátosságaink, a bennünket magyarrá, magyar nemzetté idomító sajátosságok megőrzésével – ebben rejlik fennmaradásunk legszilárdabb biztosítéka.” Szalay Lászlónak ezt a közvetlenül halála előtt kifejtett alapelvét Eötvös, Trefort, Hunfalvy Pál, Salamon Ferenc és mások sokszor megismételték és különböző változatokban részletesen kifejtették. Tudatában voltak, hogy az Akadémia a kiegyezés után csak úgy maradhat érdemi tudományos fórum, ha országos helyzetét újrafogalmazza és a tudományok rendszerét a nemzetközi és a modern hazai kívánalmakhoz igazítja.

Milyen értelemben lehet legfőbb tudományos tekintély az Akadémia? Az Erdélyi Múzeum Egylet alapítása ürügyén az 1850-es évek második felében heves vita robbant ki, ami a sajtót is foglalkoztatta. Többen úgy érveltek, hogy Magyarországnak elég egyetlen tudományos intézmény, nincs szükség rá, hogy Erdélynek is „Akadémiája” legyen, s a Tudományos Akadémia irányítói feladatait a tekintélyelvben

fogalmazták meg. Ezzel szemben gróf Mikó Imre és mások az országos szükségletekre s a tudomány autonómiájának követelményeire hivatkoztak. Álláspontjukat elvi szinten Eötvös foglalta össze: „Ha valahol, a tudományok körében áll, hogy a központosulás csak bizonyos pontig lehetséges, s csak annyiban üdvös, amennyiben ezen túl nem lép. Kétségtelen, hogy az erők összemunkálása nagy eredményekre vezet, sőt, hogy egyes tudományok körében bizonyos eredmények csak így érhetőek el, de szintoly bizonyos az is, hogy miután az összes tudományos tőke csak úgy növekedhetik, ha annak megszerzésén különböző helyeken dolgoznak: egy nemzet tudományos kifejlődésének eszközlésére egy középpont nem elégséges."

Aligha tarthatunk seregszemlét, hogy a kiegyezés évtizedében Magyarországon a tudomány hány kisebb-nagyobb bázisa létezett az egyetemektől a városok és vármegyék tudományt művelő egyesületeiig, Győrtől Temesvárig, Pozsonytól Békés vármegyéig, s központi szaktudományos egyesületek, a Természettudományos Társulat és a Magyar Történelmi Társulat éppen úgy létrehozták a maguk fórumait és kiadványait, mint az

egyházak tudós egyesületei. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a társadalom szinte kiéhezett volt a tudományra, hanem ha elfogulatlanul tekintünk szét e széles mezőnyön, látjuk, hogy az ország távoli sarkaiban is dolgoztak neves, országos, sőt, európai jelentőségre emelkedett tudósok. Találomra kiragadva említem Sárospatak fiát, Erdélyi Jánost, a zobori plébánost, Ipolyi Arnoldot, a későbbi váradi püspököt és végül, nagyot lépve az időben Szeged világhíres fiát, Lőw Immánuelt.

Ezzel a realitással is számolt Eötvös, amikor az Akadémia helyzetét országosan a következőkben fogalmazta meg: a tudományban a központosítás nem más, mint hogy a tudományos munka különböző tűzhelyeiről sugárzó „világosságnak minden sugárai, egy messze kör bármely részéről induljanak ki, egy központban egyesüljenek... És aki azt képzeli, hogy a világosság egy központból az egész országra elterjedhet, vagy hogy egy helyről kormányozható: az a szellemi élet természetét nem fogta fel, – s még kevésbé ismeri azon utat, melyen más nemzetek a tudományok körében azon állást elfoglalták, melyet tőlük méltán irigylünk”.

Nyitottság

Heves viták kísérték az Akadémiának azt a törekvését is, hogy a magyar tudományt bekapcsolják a nemzetközi tudományos fórumokba. Nagy lépéshátránnyal kellett megküzdeniük, hiszen a nemzetközi tudomány kapcsolatrendszerének kezdetén, amikor az alapokat rakták le, az abszolutizmus idején az Akadémia törvényenkívüliségben élt. Tagjai nem utazhattak külföldre. Hivatalos kapcsolatokat nem létesíthetett. Mégis, az emigrációban élők segítségével, tudós levelezések útján, s nem utolsósorban a Könyvtár cserehálózatot kialakító csendes munkája következtében a világ minden akadémiájával kapcsolatba került, s tiszteletbeli tagválasztásai, ajánlásai olyan nevek mellett, mint Humboldt, Faraday, Guizot, Mignet, Tocqueville, Lönnrot, Lyell, Renan és J. St. Mill mutatják, hogy legjobbjai szellemileg, gondolatilag lépést tartottak a nemzetközi tudománnyal. Eötvös nemzedéke nagyon is tisztában volt vele, hogy az országhatárok közé zárt tudomány saját létéből lenne kirekesztve. Európa egyetemeire még a 17.

században taposták ki az utakat, többen külföldön nyerik el vagy fejezik be képzésüket, és éles szemmel figyelik szakmájuk fejlődésvonalait. Az 1870-es években a magyar tudósok már rendszeresen részt vesznek a különböző szaktudományok nemzetközi kongresszusain (1870 Párizs, mértékügy; 1873 Párizs, orientalisták; 1874 London, nyelvészek; 1876 Budapest, nemzetközi statisztikai kongresszus; 1900 Párizs, az akadémiák nemzetközi tanácskozása; 1904 London, nemzetközi történészkongresszus). Ma, amikor a hazai tudományos eredmények is jó esetben öt-hat év átfutási idővel jutnak el, mondjuk, egy egyetemista kezébe, aligha tudjuk eléggé méltányolni azt a tényt, hogy Quételet úttörő statisztikai műve a megjelenését követő évben már a sárospataki tanárok asztalán volt. H. Th. Buckle világhírű munkáját megjelenésének évtizedében Máramarosszigeten és Nagyszalontán egyaránt forgatták. Az evolúció elméletéről Nagykőrös tanári kara már az 1850-es években tudott. Tudománytörténetünk egyik súlyos adóssága, hogy máig sincs kiadva a tudós levelezések hatalmas anyaga. A hazai és a külföldi kollégák mintha szakadatlan tárgyalásokat,

vitákat folytattak volna egymással. Sajátosan alakult ki az Akadémia országos kapcsolatrendszere. Folyóiratai nyitva álltak az ország távoli szegleteiben élők – könyvtárosok, lelkészek, papok, tanárok – előtt. Kiadványait, a szaktudományi Értekezések sorozat köteteivel együtt az ország minden gimnáziuma megkapta, felekezetre való tekintet nélkül, Fogarastól Sopronig.

Eötvös és társai valahogy így képzelték el az Akadémiának mint központnak a tudományokat szétsugárzó és összegyűjtő hivatását. Természetesen ez nagyban elősegítette az egészséges sokféleség kialakulását, a különböző vélemények szabad áramlását. Sok gimnáziumi tanár, akiket a század végén, főleg mint természettudósokat ott látunk levelező vagy rendes tagként az Akadémia ülésein, az Akadémia nélkül egyáltalán nem, vagy csak sokkal alacsonyabb szellemi szinten dolgozhatott volna. Igaza van Vekerdi Lászlónak: „Bennük s általuk valóságos pedagógiai forradalom zajlott le, és ez – nolens volens – az Akadémia érdeme is”.

Feladatok

Természetesen mindez hallatlanul megnövelte az Akadémia felelősségét. Tudományos testület nehezebb feladattal talán soha nem birkózott. A hazai tudományos fejlődés múltbeli adósságai óriásiak, viszont a körülmények nem tűrtek késlekedést. Egyszerre kellett lerakni a teherbíró alapokat és felvenni a nemzetközi tudomány fejlődésének ütemét. Miközben az ország maga is az átalakulások lázas állapotát élte.

Korszerűsíteni kellett a tudományok rendszerét, biztosítani a világszerte zajló differenciálódás, az új tudományágak kibontakozásának szervezeti, anyagi, minőségi feltételeit. Ugyanakkor meg kellett teremteni a lehetőséget, hogy a különböző tudományok a maguk szakterületén munkálkodva járuljanak hozzá a közös célhoz: Magyarország társadalmi, gazdasági, életminőségbeli felvirágoztatásához, vagyis polgárosulásához.

Ebben a rendkívül nehéz közegben zajló munkában a tudomány autonómiájáért vívott vitákat két nagy témakör sűríti magába. Az egyik: a tudományok hierarchikus

szervezete helyett a természettudományok és a társadalomtudományok egyenjogúságát biztosító rend kialakítása. A másik a nemzeti önismeret reális értékrendjének felépítése a hazai és nemzetközi romantikus-militáris nacionalizmusokkal szemben. Mindkét kérdéskörnek gazdag irodalma van. A magam álláspontját bőséges dokumentumanyaggal több munkámban kifejtettem.

Többen a természettudományok jelentőségének megnövekedésétől féltvén a humán tudományokat, a régi hierarchikus rend fenntartása mellett foglaltak állást. Viszont Irinyi János már 1842-ben leszögezte *A vegytan mint vezércsillag a történettudományban* című tanulmányában, hogy: „A tudomány csak egy, és ha mi elválasztjuk egymástól részeit, ezen határt nem a tudomány, hanem a mi korlátolt fogalmunk jelöli ki".

Az 1850-es évek elején Szontagh Gusztáv már az országos változás követelményét hangsúlyozva szögezte le *Tudomány, magyar tudós* című tanulmányában, hogy az Akadémiának a reáltudományokat – a természet- és a műszaki tudományokat – jobban fel kell karolnia. A kérdés körül

kibontakozó országos vita a következő évtizedekre is áthúzódott. Toldy Ferenc és mások az erkölcsöket, a nemzeti érzéseket féltve ragaszkodtak a társadalomtudományok magasabbrendűségének hagyományos elvéhez. „Vannak tudományok, melyek az embert mint állatot tartják fenn és viszont (vannak olyanok), melyek azon része szükségeinek felelnek meg, mely őt az állatokon felül emeli, sőt tulajdonképp emberré teszi... Bölcsesség sem szántóföldön nem terem, sem gyárban nem gyártatik." Ezzel szemben az Akadémia ifjabb és idősebb tagjai, neves társadalomtudósok, történészek, mint például Salamon Ferenc, Pesty Frigyes, Horváth Mihály, Szalay László és mások egyértelműen a természettudományok jelentőségének elismerése mellett törnek lándzsát. Álláspontjuk lényegét a természettudós Nendtvich Károly foglalja össze: „Nincs helye különbséget tenni a tudományok között, minden tudomány tekintetbe vévén az egész emberi nemet, hasznos és fontos". Megállapítja, hogy tökéletesedésünk és haladásunk legfontosabb fokmérője a természet törvényeit feltáró tudományok fejlettsége. Nélkülözhetetlenek, mert például elég számba venni a demográfiai viszonyokat. „Vedd

barátom a jelenkor roppant nagy népességét, mely soha ekkora nem volt. Ha annak életszükségleteit a régi eszközökkel kellene kielégíteni, ugyan hova jutnánk... Mert higgyék el uraim, menedék egyedül a munkában található és az értelmiségben." Eötvös az Akadémia nagygyűlésein elnöki megnyitóiban következetesen hangsúlyozta, hogy a nagy változások, melyeken a világ néhány évtized alatt keresztülment, „a természettudományok vívmányainak köszönhetők". Viszont a társadalomtudományok hatása az életre nem kevesebb, csak lassúbb, mert nagy érdekek közegellenállását kell leküzdenie, s ez csak úgy lehetséges, ha átalakul. Az Akadémiának pedig az a feladata, hogy „a tudományok minden ágát körébe vonhatja, fönntartva azon összeköttetést, melyben a tudományok egymással állnak, egyszersmind minden tudománynak önálló fejlődését lehetővé tesszük". Ezt az elvet szolgálták az Akadémia szaktudományos bizottságai és a társadalomtudományok új ágazatainak kifejlődése. Rövid idő alatt útjára indul a statisztika, a közgazdaságtan, a régészet, a művészettörténet, a néprajz, az államtudomány. Kialakulnak a történettudomány új értékkategóriái,

kibontakozik a társadalomtudományi szemlélet, a forráskritikai és összehasonlító módszer. Élénk viták közben igyekeznek kialakítani a nemzeti önismeret realista követelményrendszerét és érvényesíteni azt a hazai és – ez lényeges – az európai harmadvirágzású romantika militáris szemléletével szemben.

Az autonóm tudomány léte *működéséből ítélhető meg.* Társadalmi, politikai korlátai elég közismertek. Hogy mégis érvényesültek a tudományos követelmények a napi érdekekkel és politikai sandaságokkal szemben, arról kevés szó esett. Kézenfekvő lenne, hogy néhány példát szűkebb kutatási területemről, Rákóczi államának eltemetett demokratikus és alkotmányos tendenciáinak feltárásáról vagy a békekötések történetéből említsek. Úgy vélem azonban, inkább illő felidéznem, hogy az Akadémia tudósai milyen érzékenyen figyeltek fel a korai polgárosodás okozta *környezeti kérdésekre.*

Az ökológiai látásmód úttörői

Magyarországon ugyanúgy, mint másutt Európában, a tudósok egészen korán felfigyeltek a nagyipar kialakulásával és a hatalmas építkezésekkel jelentkező ökológiai problémákra. Az adott szinten. Hunfalvy János például a magyarországi vasúthálózat kiépítésében tudatosan számolt a Kárpát-medence táji viszonyaival. Rámutatott, hogy az 1850-es években a magántulajdon liberális tiszteletének örve alatt gátlástalanul tarolták az erdőket. Hevesen bírálta az extenzív, erdőt pusztító gazdálkodást, hangsúlyozta vészes következményeit, és „az erdőkérdést a magyar mezőgazdaság általános fejlődésének távlataiba helyezte". Először a rövid távú gazdasági érdek és a merev, formális, álliberális doktrína győzött a hosszú távra tekintő tudományos álláspont felett. A fiatalabb szakember, Bedő Albert azonban már sikerrel vitte tovább az erdőpusztítás elleni harcot, s az 1879. évi erdőtörvény – főleg az ő munkájának és a nyomában kibontakozó „védjük meg erdeinket", „vessünk véget az erdőpusztításnak" és hasonló követelményeket hangsúlyozó tudományos publicisztika

hatására – az ország erdőbirtokának kétharmadát kitevő korlátolt forgalmú erdőbirtokokat hathatós védelme alá vette. Péch Antal bányatörténeti adattára, a bányászat erdővédelmére vonatkozó dokumentumokkal és Tagányi Károly háromkötetes *Magyar erdészeti oklevéltár*a a mai kutatásoknak is gazdag forrásául szolgál. Az erdészet és a történettudomány együttműködésénél nem kevésbé jelentős az erdészet, néprajz, történeti önismeret és az ipartervezés szempontjait egybekapcsoló ökológiai gondolat. Ismeretes, hogy a 19. század közepére a hagyományos, közösségi érdekeket érvényesítő és szokásrendeken alapuló környezetkezelési gyakorlatok elvesztették hatékonyságukat. Olyan területek gondjait kell átvennie a tudománynak, mint pl. a városok higiéniai, köztisztasági viszonyai, a népesség száma és a környezet eltartóképessége.

A fiatal Herman Ottó a 70-es évek közepén emeli fel szavát a mély válságot átélő székelyek érdekében. A Székelyföld lakóinak megélhetését biztosító gazdasági programját vázolva leszögezi: „Első dolog az erdőgazdaság rendezése. A rablógazdaság, nemcsak az, amelyet itt-ott a

nép mível, hanem az is, melyet az állami költségvetés tételeinek látszólagos növelése kedvéért ex offo űztek, határozottan megszüntetendő... Bizonyos miniszteriális kapacitások szeretnek a köbméterek millióiról beszélni", de ennek nagy része rablógazdálkodás eredménye, „oly erdőknél, melyeknél a forda 80-100 év, a forda negyven évre szállíttatott le ...ha ez keresztülvitetik, a jövő nemzedék levegővel fűthetett volna". Az erdő a székelységre nézve életkérdés, a rendezés szigorú keresztülvitele a törvényhozás feladata. A település kultúrameghatározó szempontjait érvényesítve fordul szembe például a székelyek síkvidékre telepítését javaslókkal: „a székelység áttelepítését nem pártolom, mert a hegyi lakó életével fizeti a helyváltoztatást, és a székely nagyon is helyén van éppen a Székelyföldön..."

A régész és történész Rómer Flóris ökológiai megfigyelései közül egyet idézünk: „A Bakony szembeötlő vízszűkének okai úgy látszik... az erdők minden terv és számítás nélküli irtásai, a Balaton víztükrének lecsapolások általi összeszorítása, a Sárrét... és más helyek kiszárítása". Egyedülálló vállalkozás volt a Lóczy Lajos által szerkesztett

Balaton-monográfia, hatvan tudós közös munkájával a Balaton-vidék meteorológiai, földrajzi, földtani, őslénytani, régészeti, történeti, néprajzi rekonstruálása.

Nem tudom elsorolni a neves tudósok, biológusok, történészek, néprajzosok, irodalmárok, régészek és mások csendes munkáját, mindazt, amelynek révén nálunk is idejekorán meghonosodott a tájat, a természeti környezetet féltő szemlélet. A polgári korszak első és második tudós generációi mindezt még mint a kultúrában fölhalmozódott évszázados tradíciót átmentve tudták bekapcsolni a modern tudományos gondolkozásba. Hiszen Eötvös álma, a tudomány segítségével fölvirágoztatott Kertmagyarország régi évszázadok szimbolikus nyelvezetét szólaltatta meg talán még utoljára. A „virágos kert vala híres Pannónia" úgy épült tovább a 16–17. századi, három részre széttört Magyarországon, hogy a kert a béke, a civilizáció, a termékenység, a nyugodt gyarapodás szimbóluma volt.

*

A Magyar Tudományos Akadémiának a századfordulóra nyilvánvaló *válsága* nem csupán a hazai polgárosodás sajátosságaiból, a történeti körülmények, a megkésettség, a konzervatív erők túlsúlya és más tényezők hatására következett be. Éppen Vörös Antal hívta fel rá a figyelmet, hogy a válság okai egyetemesek. A piacokért könyörtelen versenyre kényszerült tőkés és militarizálódó hatalmak igyekeztek céljaik szolgálatába fogni a tudományokat. Európában az iparvállalatok és hatalmi körök felismerik a tudomány különleges támogatásában rejlő lehetőségeket, és élnek is vele. Érdekes a költő érzékenysége. Arany János a porosz–francia háború idején már figyelmeztet a tudományok autonómiáját fenyegető világméretű veszélyekre: „Mindabban, ami történt, az emberiség évtizedes haladásának egyszerre tagadását véltük látni, s a tudomány férfiját kétely zsibbaszthatá: vajon amit az ismeretvágy messze múltban elenyésző századok óta hangyaszorgalommal, vastürelemmel összehordott, nem fogja-e ismét elsöpreni dúló vihar; vajon a fáklya, mellyel ő az emberiség utait megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanócul használtatni, minden eddigi építmény

elhamvasztására. Csuda lett volna-e, ha a nyelvtudós döbbenve áll meg rokonító munkájában, látva, hogy művét az Erőszak országok hódítására, népfajok irtására kezdi kizsákmányolni; ha Clió eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyatait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után az ököljog visszatértét, ha a bölcselem éppen választott népének tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi s természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása arra fordíttatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká."

VÁLTOZATOK A LIBERALIZMUSRA

1920-ban két jelentős történetíró idézte fel az elmúlt fél évszázad liberalizmusát, eltérő megközelítéssel, homlokegyenest más értékítélet jegyében. Az idősebb azt tanúsította, hogy a jövő egyetlen realitása a józan liberális politika lehet, és írása teljesen kiesett az utókor emlékezetéből. Pontosan négy évtizeddel később fiatalabb kollégája viszont a múlt leszerepelt főhőseként mutatta be a hazai liberalizmus eszméjét, és könyvét agyonolvasták.

Az elmarasztalt nemzedék

Szekfű Gyula véleményét a *Három nemzedék* lapjairól azóta is sokat idézik: a trianoni tragédiáért javarészt a liberalizmus s a magyar történetírók harmadik generációja felelős: „sápadt arculatján pedig a hanyatló kor minden betegsége olvasható. Elvi liberalizmusa megakadályozta a régi korok nemzeti munkájának értékelésében, a nemzeti illúziók hatása alatt viszont aggályosan tartózkodott oly problémáktól, melyeknek tudományosan lelkiismeretes

megoldása által a budapesti sajtót felingerelné…” Nem vált központi irányítójává a nemzeti életnek, anyaggyűjtésbe süllyedt, nem volt mersze, hogy eredményeit a nagyközönség elé kivigye, „nem nyitotta fel az emberek szemeit, mert magának sem volt bátorsága a beteg társadalom közepett, tisztán erkölcsi öntudatára hagyatkozva, tudományos lelkiismerettel munkálkodni”.

Fraknói Vilmos, az elmarasztalt nemzedék hetvenes éveit taposó történettudósa viszont éppen tudományos lelkiismeretére hivatkozva adta ki *A magyar királyválasztás. Nyílt levél a magyar nemzetgyűlés tagjaihoz* című írását. Úgy látta, hogy ami megtörtént, az az európai hatalmi politika torzulásából következett. Versailles-ban „a népek önrendelkezési jogának evangéliuma helyett a népek rabszolga-igába hajtásának ítélete hangzott el”. Félelme hasonló az angol közgazdászéhoz; John Keynes ugyanis úgy vélte, a jövőben a térség országait mérhetetlen bajok sújtják: elszegényedés, gazdasági válságok, kölcsönös acsarkodások és újabb háborúk következnek. Ezért fejti ki Fraknói, hogy Magyarország csak úgy kerülheti el az újabb katasztrófát, ha változtat politikai kultúráján. Túlélésre a „becsületes

nyíltság, önérzetes önmegtartóztatás és kimeríthetetlen türelem az egyedüli eszközök". Józan számvetés kellene végre, indulatok nélkül. Aggodalommal látja, hogy a békekötés óta a magyar kormányok és politikusok régi illúziók rabjai, mert a nemzet hatalmi politikájáról, a Habsburgok visszahozataláról álmodoznak. Legtöbb, amit a magyar kormány tehet – szögezi le –, hogy biztosítja a kisebbségek szerződésben lefektetett jogait és a humánus elbánást. Neki mint történetkutatónak joga és kötelessége – írja –, hogy a válságos helyzetről valósághűen tájékoztasson. Történetírói tapasztalatait összegezve, régi liberális eszméivel fordul a nemzet képviselőihez, nehogy Széchenyi szavai teljesüljenek majd be. „Széchenyi attól félt – zárja írását az öreg Fraknói Vilmos –, hogy nem a nagyszerű halál, hol embermilliónak szemében gyászkönny ül, várakozik reánk, hanem minden dísz, szánakozás és hálaérzet nélküli kitöröltetésünk, még legközelebbi szomszédaink emlékezetéből is, mert jobb sorsot önkénytől, irigységtől, egymás elleni acsarkodástól szétboncolt és jobbadán önzőkből álló népvegyület nem is érdemel."

Mindketten, Szekfű és Fraknói, egyaránt a „nemzeti illúziók” ellen emelik fel szavukat, Széchenyire hivatkoznak. Ugyanarra a fogalomkörre, gondolatrendszerre mutatnak, de a liberalizmus történeti értékét és korabeli használhatóságát már eltérő előjellel minősítik. A liberalizmus eszméjét fogalmilag ellentétesen értelmezik. Felbontja a társadalom összetartó szövetét – vonta meg a végső következtetést Szekfű. Ellenkezőleg – állította Fraknói –, az eleve különböző társadalmi, politikai, sőt, nemzeti érdekcsoportok együttműködésének teremt tágas eszmei keretet.

Vajon ismerjük eléggé a régi mestereket és a közeget, mely felnevelte, kikényszerítette gondolataikat, visszaigazolta vagy veszni hagyta őket? Számba vettük már a történelmi válságok és változások törésvonalait? S a századokon átívelő értékrendeket? Atomjaira hulló régiónk kihívása nem a kérdés, hanem az alapos tájékozottság, a reális önismeret, a türelmes elemzés és az eszmélkedés.

Szekfű három nemzedéknyi időre tekintett vissza, Fraknói mindenkinek kortársa volt. 1843-ban született, többek között ekkor jelent meg John Stuart Mill logikája, és

Szontagh Gusztáv már ismerte Comte elméletét. Ifjan hallgatta Trefort emlékbeszédét Tocqueville felett, alkotóévei egybeestek Taine, Spencer, Droysen korával, Dilthey jelentkezésével, és két évvel élte túl Max Webert. Teljesebben kevesen élték végig az időben és térben változó liberalizmusok hosszú korszakát.

Száz arany és ami utána következett

Fraknói titkos szenvedélye az utazás lehetett. Oldalakon át idézhetnénk leveleiből a hegyek, kertek, tájak képeit, a távolság lelket újító hatásait. Balassi az Oceanum mellől, Zrínyi Velencéből, Ady Párizsból látja az ismeretlen Magyarországot. Fraknói hosszú élete során Simancas, Róma, Hága, Bécs, Firenze, Párizs levéltáraiban fedezte fel történelmünk eltűnt dimenzióit. Pályakezdésére az Atlanti-óceán közepéről tekintett vissza, 1912 nyarán. Történetírónak – írta – egy bírálat, helyesebben egy előlegezett bizalom indította el.

Harmadéves teológusként megnyerte a Magyar Tudományos Akadémia pályázatát. Ma már fel sem tudjuk

fogni, hogy mennyit érhetett egy 17 éves ifjúnak a pályadíj, a 100 arany. Legutóbb Török József beszélt róla, hogy a papnevelde házi forrásai megőrizték a különös esetet: babos kendőbe kötött aranyaival a szemináriumi rendtartásban szigorúan megszabott sétaidőről – a díjkiosztás miatt – késve érkezett, s megrótták, majdhogynem kizárták.

Az óceánjáró fedélzetén a kritikára emlékezett. Bírálója megállapította, hogy írása – *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában, és a kereszténység behozásának története* – éretlen alkotás, tele tévedéssel és zűrzavarral, de „íróját történetírói hivatás jellemzi".

A száz arany akár a három történész nemzedék találkozását is megpecsételhette. A pályatételt még az első nemzedék, a reformkori liberális nemesség történetírói fogalmazták meg, Horváth Mihály, Szalay László, Eötvös és mások. A nyertest a második generáció történészei karolták fel, a forradalom és szabadságharc neveltjei vitték el a levéltárba, vezették be a módszerek és szemléletek ismeretébe, Szilágyi Sándor, Ipolyi Arnold és főleg Rómer Flóris, az egykori önkéntes honvéd, aki várfogság után lett régész és történész.

Feltűnő az a gond és szeretet, ahogy az 1850-es évek végén, az 1860-as évek elején az első és a második nemzedék az ifjúsággal foglalkozott. Könyörtelen bírálók, türelmes tanítók és nagylelkű mesterek voltak. Ha látták a tehetséget, baráti kezet nyújtottak. De nem erőszakolták nézeteiket. Ő is, mint a harmadik nemzedék történetírói – Pauler Gyula, Thaly Kálmán, Zsilinszky Mihály –, nyitott tudományos közegben indulhatott; Eötvösék eszmei toleranciájának légköre talán John Stuart Mill elvével jellemezhető: „Az ember nem minta után készült gép, melyet úgy lehet működtetni, ahogy előírják neki, hanem olyan fa, amely az őt élővé tevő belső ösztönzéseknek megfelelően akarja koronáját minden irányba növelni és fejleszteni." Ami a harmadikra várt, arra sem az első, sem a második generáció nem készíthetett fel.

Az első nemzedék még világos frontvonalakon indult a tudományos pályán. „Eljutottunk azon korig, amelyben igen sokan, sőt talán egész nemzedékek csak az igazságot követelik..." – írta Horváth Mihály. Szalay László néhány kiragadott sora pedig jelzi, hogy nemcsak az elmúlásra megérett rendszer bonyolult és rafinált működési

mechanizmusát ismerték, hanem az út buktatóit is, melyen az igazság felismerhető és kimondható: „Metternich herceg... szalonjaiban igen sok szellemes és szabadelvű dologról monologizált, amikor külön akarta szórakoztatni a Szajna vagy a Temze partjairól hozzá ellátogató, őt tanulmányozni és megítélni szándékozó alkotmányospárti egyik vagy másik publicistát, s akiket különben könnyen kijátszott vagy meghódított." Kossuth és Széchenyi hívei abban teljesen egyetértettek, hogy a polgári átalakuláshoz a korszerű tudomány ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint a vasút, a gyár, a független kormány és a népképviselet. Őszintén bíztak benne, hogy a tudomány, kiszabadulva a hierarchikus kötelékekből, feltárja az ország múltjának ismeretlen fejezeteit, és a nemzet haladását segíti.

A második generációt a forradalom és a szabadságharc avatta történetíróvá, s az önkényuralom éveiben olvasta a liberalizmus korának irodalmát Macaulay-tól Spencerig. Nagykőrös, Pápa, Patak, Nagyenyed tanárai – később híres természettudósok, írók, történészek és filozófusok – végigvitatkozták a Bach-korszakot Thierry, Hegel, Darwin és Auguste Comte elméleteiről, és Rozvány György a keleti

végeken Buckle híres művéből, a *History of Civilization in England* lapjairól másolt le vezérgondolatokat Nagyszalonta történetéhez. Sem az Akadémia törvényenkívülisége, sem az emigráció, sem állástalanság és anyagi gondok nem akadályozták meg őket, hogy a forrásokkal foglalkozzanak. Működött a cenzúra. De a második nyilvánosság is: a levelezést nem tehette lakat alá a hatalom, és a Duna-tájon ebben az évtizedben nyíltak meg tömegesen a családi és kormányzati levéltárak rozsdás ajtajai. Munkáját a második nemzedék az európai polgári tudomány szerves részének tudta, és fenntartás nélkül hitte, hogy Magyarország történetének reális, elfogulatlan feltárása egész Európa számára fontos.

A harmadik generációra a megvalósítás sziszifuszi munkája várt, a kiegyezés évtizedeiben, az átmeneti korszak feladataival. Felszínre tört az új követelmény, és elmúlása ellen küzdött a régi. Időtálló értékek keveredtek össze talmi újdonságokkal. Ismeretlen veszélyek és új körülmények között kellett eligazodni. Nehéz közegben. A liberalizmus, a tágas társadalmi együttműködés eszméje Angliában és Franciaországban is irányzatokra bomlott, legitimáltak és

bíráltak fennálló hatalmakat és társadalmi berendezkedést, alkalmazták a változó vagy racionális viszonyokra. John Stuart Mill 1859-ben az *On Liberty* lapjain példák sokaságával bizonyítja, hogy Angliában a liberális kormányzás alatt miként él tovább az üldözés, megaláztatás, előítélet és kiszolgáltatottság. Magyarországon a polgári társadalom kialakulásával egy időben kellett kiépíteni a korszerű magyar történettudományt.

Az 1860-as, 1870-es években az általános tudományos társadalmi közeg ellentmondásait többek között Csaplár Benedek jellemezte: „a tetszelgés, színlelés a demokrata világban még inkább dívik, mint az arisztokrata időkben". Naplója máig ismeretlen volt, én felfedezőjének, Ortutay Andrásnak jóvoltából tekinthettem bele. A néprajztudós piarista paptanár részletesen, következetesen, hol magyarul, hol latinul vagy franciául feljegyezte a történészek beszélgetéseit, az akadémiai előadások után elhangzó folyosói véleményeket, az Akadémia főtitkári szobájában a kandalló mellett elszállt szavakat. Szinte időzavart okoz századvégünkön olvasni a naplót. Mintha Csaplár Benedek

ma rögzítette volna a tudósok dilemmáit, véleményeit, felfogások küzdelmét és az eszmék harcait.

Milyen irányban tájékozódott a száz arany ifjú nyertese? Merészsége meglepő, huszonegy évesen felvázolta a polgári Magyarország történettudományának programját. A Dunántúli Történetkedvelők Társasága, a Magyar Történelmi Társulat elődje ugyanis 1864-ben őt kérte fel, hogy készítse el Magyarország történeti monográfiájának tervezetét. A tervezetben érzékelhető először, ami egész történetírására jellemző lesz: összefoglalja az első és a második nemzedék módszertani és szemléleti eredményeit, továbbviszi, amit kora követelménye megkíván, és hozzáteszi mindazt, amit az elkövetkezendő időkben fontosnak tart, munkája során kifejt.

Megértette az első nemzedék felismerését: az ország politikai, társadalmi átalakulása nem lesz teljes, ha az új rétegek nem ismerik történelmüket. A történetírás hivatását kifejező jelmondatát Cassiodorustól vette: „Turpe enim est in patria sua peregrinum esse – rút dolog saját honunkban idegennek lenni”. Ekkor még úgy olvasható: amíg történelmét nem ismeri Magyarország lakossága, a

városokba özönlők, az értelmiség, a nagypolgárság, a vállalkozók, a jobbágysorból felszabadított paraszt és az egykori nemes, amíg nem találja meg múltját a kispolgárság sokasodó tömege, a sokféle vallású és nyelvű lakosság, a régi és az új nemzetek fiai, addig nem lehetnek otthon a hazában. Történelemismeret nélkül a múlt homályba vész, a jelen üres és a jövő bizonytalan. Egyetért azokkal, akik azt mondják, hogy „az emberiség fejlődésével ellenkezik a múltba való visszatérés", de nem is erről van szó. Éppen ellenkezőleg. Véleménye szerint a korszerű történetírásnak a múlt hüvelyéből kell kifejteni a magot, mely a jövő aratás termését meghozza. A történelem tanulságokat nyújt, hogy bármely nemzet biztosan haladhasson „az ész és a tapasztalás kijelölte ösvényen... a történelem megférfiasítja a nemzetet... nem kell pirulnia tetteiért... nem bízza magát a véletlenre." A programíró még nem lát feloldhatatlan ellentmondást a polgárosodás és a reálisan feltárt hazai történelem között. Meggyőződése, hogy a korabeli eszmei ellentétek éppen a történelmi ismeretek segítségével oldhatók fel, ha reálisan feltárják a társadalom, a kereskedelem, ipar és főleg a tudomány és a művelődés

történetét. Felfogásában a múlt objektív valóság. Szerves része az élet nagy folyamatainak, meghatározza a jelent és a jövőt. Következésképpen a történetírás szuverén tudomány.

Tervezetében alapelvként szögezte le, a kutatás a „történettudomány mai követelményeinek" kell hogy megfeleljen. Egyetemes tudományos színvonalon. „A művelt Európa minden országa", Anglia, Franciaország, Németország és Itália tanúsítja – szögezte le –, hogy a történettudomány jelentősége kulcsfontosságú lett. Megejtő a természetes könnyedség, ahogy most és később is a követendő egyetemes példa feltételeit maga igyekszik megteremteni. Már túl az ötvenen ír a hazai tudománytörténetben páratlan alapítványáról: „Tekintetes Akadémia! Évek óta alkalmam van figyelemmel kísérni azt a hatásában és eredményeiben gazdag munkásságot, amit a Rómában létesített francia és német történeti és régiségtudományi Intézetek kifejtenek. Így tehát lelkemben föl kellett ébrednie annak az óhajtásnak, hogy egy ilyen intézet előnyeiben részesüljön hazánk is... elhatároztam, hogy egy római magyar történeti intézet céljaira házat

építek és ajánlok föl. A ház immár készen áll…” – olvasható 1894-ben kelt levelében.

Módszerről szólva a második generáció követelményét foglalta össze. Az ország történetét egy futamra kidolgozni nem lehet, a nemzetközi kívánalmak szerint először a részleteket kell rekonstruálni, rendszeres és következetes forrásfeltárás alapján. Célszerű, ha vármegyék szerint osztják fel egymás között a munkát. Amit a történeti forrás fogalmáról mondott, azt ma úgy nevezik, hogy interdiszciplinaritás. Az írott dokumentumok a sokrétű valóság sűrítményei. Pázmány levelei például – amint azt később kifejtette – egyaránt szolgálnak információkkal a politika, az egyházi élet, művelődés, gazdaság, művészet, társadalom életéről és a magyar nyelv állapotáról.

Nyitra vármegyében gyerekeskedett, uradalmi orvos apja otthonában mintegy ajándékba kapta a társadalom teljes keresztmetszetét megismertető élményt. Szűkebb és tágasabb környezete pedig alkalmassá tette, hogy megértse a korszerű történettudomány követelményét. Magyarországon nevezetes előzmények után Ipolyi Arnold generációja dolgozta ki, hogy az okmányok, naplók,

jegyzőkönyvek, egyáltalán az írott források mellett miként lehetnek fontos információkat közvetítő dokumentumok a tárgyak, az épületek, rajzok, festmények, kárpitok, a feltárt mesék, énekek, szokásrendek, milyen történelmi tényekről tudósítanak a helynevek és a természeti környezet. Buckle és Spencer már éles vitákat is kiváltva hangsúlyozta, s velük egy időben nálunk a második történész generáció programszerűen érvényesítette írásaiban a természeti adottságok jelentőségét.

Mindez seregnyi ismeretelméleti kérdést rejtett magában, amellyel Fraknói generációjának is meg kellett küzdenie. Mennyiben és hogyan ismerhető meg a múlt, mi az a bizonyos mag, a jövőt hordozó törvényszerűség?

Generációjában a hatvanas évek végére megoszlanak a vélemények. Jó néhányuk körében a források tisztelete a tudományos etika alapelve. Másoknak még vagy már dísz, szent régiség, gyönyörködtető ősi mező, kimeríthetetlen kincstár, ahonnan szabadon válogathatók dokumentumok, hogy bokrétába kötve szolgálják a napi politikát vagy díszítsék ideológiák kosztümjeit. Az előző elvet követők útja viszont csupa csapda. Nemcsak gerjesztett mítoszokat,

hanem őszinte érzelmeket sértenek, nemcsak új ismereteket hoznak, hanem óhatatlanul egyoldalúságra szoríthatnak és végeláthatatlan vitákat robbantanak ki. Ez történt vele is, amikor a Martinovics-iratokat 1876-ban megtalálta, s a megismerés első lendületében feldolgozva közzétette úgy, hogy Kossuth ellenérző véleményét is kiváltotta, s elhúzódó vitát indított – amint erről legutóbb Benda Kálmán beszélt.

Sokat tett azért, hogy Magyarország történeti forrásai a korabeli nemzetközi követelmények szerint átfogó koncepció jegyében, rendszerbe foglalt sorozatokban lássanak napvilágot. Jellemző például, amint már a 60-as évek elején megköveteli, hogy név- és tárgymutatóval lássák el a műveket, mert „diplomatikus, topografikus és általában historikus dolgozatok ily tartalommutatók nélkül olyan vak hajókhoz hasonlíttatnak, melyek az irodalmi tengeren kormány és vitorla nélkül hányattatnak".

Miként jó néhány hazai és külföldi kortársa, a történeti megismerést a természet megismerésének analógiájára képzelte el. Empirikus alapon. Nála is sokszor rálapozhatunk a természettudományok köréből vett vizsgálati képzetekre. Ha nem tudnánk, hogy a pozitivista szemlélet hívei körében

általános gyakorlat, úgy vélnénk, orvos apjától hallott kifejezésként alkalmazza előszeretettel Magyarország múltját vizsgálva a „diagnózis” fogalmát. Egységben látta a történelem változatos területeit és különböző rétegeit, a múltbeli jelenségeket átfogó rendszerekben ragadta meg, s az emberiség múltját sokszor hasonlította a növények életéhez, az évszakok változásaihoz.

Az 1860-as évek új hazai követelményeit megfogalmazva, elődeitől átvette a történettudomány gyakorlati hasznáról szólva a „haladás” fogalmát. Ugyanakkor a polgári tudomány fontos kritériumának tekintette a „közjó” szolgálatát, azt, hogy segítse kifejlődni a „hazaföldhözi ragaszkodás”-t, a műveltséget, a polgárosulást, a békés fejlődést. Ha a népek megismernék azokat az okokat, „amelyek az előző nemzedékeket forrongásban tartják, ritkábban lennének bizonyára forradalmak”. S mintha csak előre látta volna a jövőt, leszögezte: „a tudományt nem lehet kisajátítani”. Tervezetét keményen megbírálták, több mint száz évnek kellett eltelnie, hogy Rottler Ferenc gondozásában megjelenjék.

Egy névtelen levél margójára

1870-ben jelölték az Akadémia levelező tagjának. A választás előtt többen megkapták ezt a névtelen levelet: „Frankl Vilmos úrnak több alapos készültséggel írott munkái jelentek meg. Miután azonban ő nemcsak ultramontán, de hazafiatlan irányt is követ, beválasztása az Akadémiába nem volna kívánatos." A levélíró nevét máig nem sikerült megtudni. De nem is az író személye a fontos. Még csak nem is az eljárás. Más országokban és más korokban is előfordul ilyesmi. A vádak érdemelnek figyelmet. Helyesebben, ami mögöttük felsejlik, a tudományos elbírálást befolyásolni próbáló sanda indulat.

1865-ben szentelték pappá, kortársai a katolikus egyházi rend tagjaként fogadták el, családja felmenőire soha nem utaltak, származását csak néhány újabb historiográfia említi: „Polgári értelmiségi családból származott. Apja Frankl Sándor uradalmi orvos volt, aki a zsidó vallásból kikeresztelkedve fiát egyházi középiskolába járatta."

Ismeretes, hogy az új politikai közegben az alapvető történelmi kérdések kihívásaival szembekerült egyházak

igyekeztek pozíciókat szerezni a szerveződő tudományos intézményekben. Pauler Gyula már a hatvanas évek második felében aggódott amiatt, hogy a tudományos képességeket és ítéleteket minősítő kategóriák körében feltűntek felekezeti képzetek, és félt, mert ezek méltatlan ellentéteket, sőt, tragikus szakadást idézhetnek elő a tudós testületben. De tény, hogy a második generáció igényes tudósai tolerálják egymás vallását. Többek között a katolikus Ipolyi Arnold és a református Révész Imre barátsága, levelezése bizonyítja a tudományos érdeklődés összetartó erejét. A 70-es években tudományos körökben a vallási tolerancia vagy felekezeti „elfogulatlanság" gyakran hangoztatott liberális értékkategória, íratlan viselkedési norma, játékszabály. Csaplár Benedek tudósítását visszajátszva azonban tudomásul kell vennünk: a látszat és a valóság egymásba tűnő, reálisan szinte megfoghatatlan.

„Többször hallottam privát körben Thaly Kálmánt az ellen protestálni, hogy ő felekezeti érzelmű, hogy ő kálvinista elfogultságú, mert ő – úgy mondá, nagyon bizonygatva – ő racionalista, deista, ha tetszik unitárius, egyistenhívő, a vallás dolgaival nem törődik, szintúgy, mint

Horváth Mihály (ipsissima verba) (Nb. ezeket még 1874-ben hallottam tőle, Horváth Mihály életében, midőn ő a történelmi társulat titkára volt Horváth Mihály elnöksége alatt), ő készségesen ismeri el a katolikus iskolák előnyeit a kálvinistáké fölött, melyek mostanában igen alászálltak, és ő csak azért van a jezsuiták ellen, mert az veszélyes szekta, az abszolutizmus eszköze és hazaellenes irányú, és róluk minden rosszat föltesz. De tapasztalataim szerint Thaly Kálmán nyilatkozataiban nem lehet bízni, kivált midőn vallási elfogultságról beszél, fanatikus kálvinista ő is, különösen a katolicizmus iránt."

Jellemző azonban a korabeli tudós testület egészséges szellemére, a liberális történészek erejére, hogy a névtelen levelet senki nem méltatta figyelemre, többségük papírkosárba dobta, csak néhány írástisztelő őrizte meg saját példányát az utókornak. A bevádolt 27 éves ifjú történetírót tudományos teljesítményeit méltányolva választották meg, három év múlva rendes tag lesz, majd a történettudományi osztály elnöke. Milyen meggondolásokból változtatta meg családi nevét, amelyen addig publikált, Fraknóira, nem tudjuk. 1875-ben, a

névváltoztatás évében nyerte el a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárőri állását. Éveken át segítette Arany János akadémiai hivatali munkáját, majd követte a főtitkári székben. „Hogy Fraknói Arany helyett főtitkár lett, azon örvendek" – fejezte ki több protestáns történész véleményét Szabó Károly 1879. május 28-án Kolozsvárról írt levelében.

Papi mivolta, egyházi tisztségei soha nem zavarták a reformkori liberalizmus hagyományait korszerűen továbbvivő történetírókat, Pesty Frigyest, Salamon Ferencet, Nagy Ivánt. Szilágyi Sándor, a 16–17. századi Erdély történetírója olyan egyezséget köt vele, hogy aki előbb hal meg, az mond a másikról emlékbeszédet. Fraknói sem vallási hovatartozásuk szerint minősítette a tudósokat. Akadémiai tagságra például ő ajánlotta Zsilinszky Mihályt, a hazai reformáció neves történetíróját, aki a pozitivista szemlélet radikális irányzatát képviselte, és lefordította az inkvizíció tetteit kendőzetlenül ismertető híres könyvet: H. W. Lecky *History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe* című két kötetét.

Az elvek próbája a gyakorlat. Hogyan birkózott meg a nagyváradi kanonok, majd címzetes püspöki méltóságot

nyert Fraknói a történelem kihívásaival? Meggyőződése volt és sokat is írt róla, hogy a katolikus egyház történelem-fenntartó értékeket hordoz. Egyre inkább érvényesíti még 1868-ban Pázmány-monográfiájában megfogalmazott alapelvét: „Az események fölfogásában, az egyéniségek megítélésében elfogulatlan és részrehajlatlan igyekeztem lenni, de nem vágyódom azok dicsősége után, akik az igazságot a közönyösséggel, a tárgyilagosságot a színtelenséggel azonosítják. A katolikus egyházban Isten művét, a szabadság és haladás, a felvilágosodás és jólét emeltyűjét látom; de azért nem kellett azon következményre jutnom, hogy minden intézmény, törekvés és egyéniség, mely katolikus jelleggel bír, szent, helyes és kifogástalan, s ami a katolikus egyházon kívül áll, rossz, helytelen és káros."

Sokat foglalkoztatta a reformáció. Miért jött létre, miben rejlett elsöprő sikere, és mi volt történelmi jelentősége? Indítékai között a katolikus egyház elvilágiasodása, belső hanyatlása mellett olyan szellemi mozgalmak hatását is felismeri, mint a reneszánsz s a neoplatonizmus. Hangsúlyozza, hogy a hitújítás a társadalmat a műveltség új

szellemével oltotta be. „A XVII. század, mely súlyos csapásokat hozott hazánkra, nagy áldásokban is termékeny volt... nemzetünk a művelődés pályáján oly nagy haladást tett, a tudományosság területén oly magasra emelkedett, a szellemi érdekekkel oly melegen foglalkozott, mint azelőtt soha, és a kort, melyben élünk, kivéve azóta is soha." „A protestantizmus magyarországi hírnökei a külföldről nemcsak vallásos buzgalom által lelkesítve, hanem gazdag tudományos ismeretekkel és emelkedett világnézettel tértek vissza szülőföldjükre." Megállapította, hogy a „nyugati műveltség színvonalát e században közelítettük meg legjobban".

A hit és a tudomány kérdéseit, mint tudós kortársai általában, elválasztotta egymástól. Véleménye, de életvitele szerint is, a tudomány és a valláserkölcsi felfogás összeegyeztethető anélkül, hogy ellentmondásba kerülnének. Az egyházak tudománypolitikai harcaitól pedig olyannyira távol tartotta magát, hogy – amint Vörös Antal kimutatta – megvádolták: titokban szabadkőműves.

A tudomány autonómiája sokat foglalkoztatta. Tudományos kérdésekben sem a politikai hatalom, sem az

egyházi hierarchia beavatkozását nem fogadta el. Sokat elárul nézeteiből, hogy a 16. századi Magyarország, a Királyság és az Erdélyi Fejedelemség szellemi fejlődésének jelentőségéről szükségesnek vélte hangsúlyozni: a társadalom kezdeményezésére, s nem állami beavatkozásra bontakozott ki. Osztotta Eötvös József véleményét az államról, és a személyiség jelentőségét különleges gonddal és figyelemmel kísérte. Csodálatos, ahogy az egyre inkább a kimagasló hősöket ünneplő korban ő az elfelejtett személyiségeket emelte ki. Ő fedezte fel a humanista Henkel Jánost, akinek majd példátlan könyvtárát jó évszázaddal később Jakó Zsigmond méltatja. Ha ma írná meg valaki, dicsérnénk korszerű szemléletét, hogy észrevette: Clusius barátja, Purkircher György pozsonyi orvos a Magyar Kamara felterjesztésére 1567-ben királyi megbízást kap, hogy „a növénytan művelésére és felvilágosítására, úgyszintén a vidék helységeiben található új, ismeretlen növényfajok felkutatására törekedjék" – a végvári kapitányok orvosi ellátása mellett. A személyiségről vallott nézetei John Stuart Mill gondolataival mutatnak rokonságot. Így semmi különös

nincs abban, hogy az *On Liberty*-t lefordító és propagáló Kállay Bénit ő ajánlotta akadémiai tagságra.

Bizalommal fogalmazta meg, hogy korának vezéreszméje a tolerancia kell legyen. Vagy inkább már rossz sejtelmek gyötörték, s Ipolyi Arnoldról szólva ezért írt így a felekezetek tudományos együttműködésének feltételeiről 1888-ban: Ez a kor „az üldöztetést és az üldözést lezárva, a vallásos buzgóság és a türelem szellemének ügyét a megoldandó problémák első sorába helyezi... Mert a türelem szelleme nem a közönyösség szülötte, nem a gyengeség vagy az érdek terméke. Az erős meggyőződés gyökeréből sarjadzott...”

Mintha tudatosan kereste volna a szétszabdalt világban az összekötő szálakat. Első a magyar történészek között, aki felismerte Erasmus és a magyar humanisták kapcsolatának jelentőségét. Mikor a 17. századi Magyarország megosztottságából pártpolitikai vezérszónokok kovácsoltak tőkét, Fraknói megállapította, hogy Pázmány kardinális Bethlen Gáborral és főleg Rákóczi Györggyel együttműködött. Józan politikával magyarázta és a keresztény humanitás követelményéből vezette le, hogy

Pázmány a bécsi püspököt is maga mellé állítva segítette Rákóczi György fejedelmet Munkács várához. Fraknói volt az első, aki észrevette Pázmány gondolatában egy eltagadott politikai kultúra jelenlétét: „Mert akarám, ha ezt az kevés magyarságot jobb időre tartanók és egymást ne fogyatnók; ki tudja, talán Isten könyörül romlott hazánkon és a természet szerint való ellenségtől – a töröktől – megmenti."

Nemzet, távlatból

A 15. századnak gyönyörű nevet adott: „a középkor alkonya". Lehet, hogy Huizinga 1919-ben megjelent híres művének eredeti holland címét – *Herfsttij der middeleeuwen* – „A középkor ősze" – Szerb Antal nem Spengler nyomán magyarította *A középkor alkonyá*ra?

Fraknói felfogásában a történelem folyamatokban zajlik, örökös váltások és változások egységében, a fejlődés egyenes vonalú és feltartóztathatatlan, de kiegyensúlyozható. Ennek a nézetnek több, súlyos vitát kiváltó pontja volt. Az egyik: hogyan megy végbe a változás és mikor? Minden évszázadot és minden fejleményt

egyformán fontosnak tekintett, és például többször sajnálkozott, hogy a 18. század történetét elhanyagolják. A polgári átalakulást ugyancsak hosszú történeti folyamatba illesztve szemlélte, s ezzel heves összeütközésbe került az egyik, a nemzeti történelmet kisajátító szélsőséges irányzattal.

A hazai polgárosodásról megállapította: „minden művelt európai nemzet keresztülment ezen, de nagyobb nehézségeket sehol sem támasztott, mint nálunk. Mi is középkori intézményeinket az újkor eszméinek igényei szerint igyekeztünk átalakítani; de ugyanakkor szükséges volt elhanyagolt nemzeti individualitásunkat is kifejleszteni és érvényre emelni."

Nemzedéktársa, Thaly Kálmán már 1869-ben megfogalmazta a másik történetírói programot: „A história a mi 'erős várunk', az oltalmazza jogaink gyökerét; mely, ha valaha idegen erkölcsöket fölvéve, lerontani, megtagadni nem átallunk: többé a négy folyam völgyén nemzetül és magyarokul e zagyva nép közt meg nem maradhatunk." Szövegösszefüggésében vizsgálva e markáns véleményt, nyilvánvaló, képviselője elvágta az ország történetének

nemzetközi kapcsolatait. A szatmári békét minősítve írta ezeket a sorokat, elfeledve, hogy Szalay László már hangsúlyozta: Rákóczi az európai hatalmasságokkal folytonos érintkezésben állva mindent elkövetett, „hogy az utrechti és a rastadti békekötések iránta és ügye iránt intézkedjenek; hogy ezt internationális és ne házi ügynek tekintsék az európai kongresszusok", miután svéd, orosz, s főleg angol és holland garanciákkal akart békét kötni. Ezzel szemben a vázolt felfogás jegyében a hazai múlt csak Habsburg–magyar relációkban létezik, bezárkózik egy szelektíven konstruált nemzeti történelembe, s a hazafiság fajsúlyát a romantikus felfogás jegyében önkényesen minősített jók és gonoszak nagy hatású militáns históriájával jegyzi.

E nézet alapján látta el az idézett névtelen levél Fraknói történetírását „hazafiatlan" címkével.

Nemzet és tudomány viszonyát a maga lényegre mutató árnyaltságában Horvát István romantikus történetírásával foglalkozó kritikái világítják meg. Többször írt róla. Tapintattal és következetesen. „A gúnyt, melynek hangján újabban szokássá vált nagy szellemének tévedéseiről

szólani, nem érdemli meg. Nemes alakja, mesés tudományosságával és rajongó lelkesedésével, tiszteletet parancsol. És nem lehet kétségbe vonni, hogy lelkesítő befolyást gyakorolt olvasóira, még inkább hallgatóira. Azonban munkásságában és iskolájában komoly veszély rejlett, amely nemcsak történetírásának, hanem magának a nemzetnek jövendőjét fenyegeté. A hatás, melyet Horvát István munkái a nagyközönségre természetszerűen gyakoroltak, ellentétben álltak a nemzeti élet, a haladás és reform legfontosabb érdekeivel. Ápolták a nemzet önérzetét, de azon vészterjes irányban, mely az önbálványozáshoz és minden idegennek megvetéséhez vezet, mire e nemzetben mindig nagy volt a fogékonyság. Táplálékot adtak azon táblabírói fölfogásnak, mely a külföldi állapotok ismeretéből csak azt az egy axiómát vonta le, hogy 'Extra Hungariam, non est vita'."

Nemzetfogalma a korban általános historizáló nemzettudat. De nem kirekesztő. Megállapította, hogy a honfoglalás korától a magyar nemzet mindig befogadta az idegeneket, s amint már Szalay László is hangsúlyozta, a nemesség és a főrend sem zárkózott el az alsóbb rétegek

vagy külországiak fiaitól. Kidolgozva a művelődéstörténet átfogó tervét, hosszan mérlegelte, milyen koncepció segítségével tudja érzékeltetni, hogy Magyarország művelődése a magyarok mellett más etnikumok kultúráját is magába foglalja. Közzétéve Pesty Frigyessel együtt a vármegyék történetének tematikáját, rendszeres áttekintést kíván az ország minden nyelvű és vallású lakóiról.

Meggyőződése volt, hogy Magyarország szerves része Európának, s geopolitikai helyzetéből következően is állami önállóságát csak aktív nemzetközi kapcsolatokkal biztosíthatja. Első volt, aki az európai diplomáciát összefüggő rendszerében ragadta meg, és térképére berajzolta Magyarország jelenlétét. Szilágyi Sándort, amikor végül neki kellett emlékbeszédet mondania, azért dicsérte, mert „a 16–17. századi Erdély világpolitikai szerepét rekonstruálta". Látta azonban, hogy ha csak magunknak írjuk történelmünket, elszigetelődünk a világtól. Kifogyhatatlan ötletekkel próbálta elérni, hogy a magyar történetírók művei eljussanak külföldre, és az ország múltját megismerjék Európa nemzetei. Fennmaradt Hatvany Lajosnak küldött egyik levele, az összeomlás után, a

megszállás idejéből: sürgősen intézkedjenek, hogy az antanthatalmak katonái számára saját nyelvükön adjanak ki újságokat, hogy ezekből megismerhessék az ország történelmét és viszonyait. Keserű élménye lehetett, hogyan lett a múltbelinél ismeretlenebb az ország az újkori Európában.

A török uralmat véleménye szerint éppen európai jelenlétének segítségével tudta túlélni az ország. Egyaránt kritikusan írt II. Lajos király pazarló udvaráról és 1514-ről. Mindkettőt a fejlődés szempontjából vizsgálta, és a fiatal Márki Sándort sokban segítette, hogy tető alá hozza monográfiáját Dózsa Györgyről. Werbőczy-portréját az ifjú történész generáció legkritikusabbjaként számon tartott Szekfű Gyula is alapvetőnek tekintette.

1526 véleménye szerint válság és változás krízise volt, s nemzedékek újabb kutatásai igazolják megállapításának hitelét: a „nemzet érett volt Mohácsra", s a mély válságból csakis Európa segítségével emelkedhetett ki. A királyság szükségszerűen tagolódott tehát a Habsburg Birodalomba. Nem annyira az uralkodók érdekelték, mint a Birodalom súlya az európai erőviszonyokban. Lipót császár

uralkodásának téves irányáról különben többször írt, és hangsúlyozta, hogy egész világok választják el politikáját elődeiétől. Kiadta Buonvisi bíboros, a Vatikán bécsi követének jelentéseit, s ezzel páratlan forrást tett a kutatók kezébe a törököt visszaszorító háború vezetésére hivatott Habsburg-udvar belső világáról. Feltárta Róma diplomáciáját a török elleni nemzetközi koalíciók megszervezésében, és bebizonyította, hogy az oszmán hatalmat Európa küszöbére visszaszorító háború költségeit nagyrészt a pénzügyi zseni, Ince pápa teremtette elő. Annyira meg volt róla győződve, hogy egyedül a pápaság képes megteremteni az egyensúlyt a nagyhatalmak között, hogy a 17–18. század tanulmányozásával szerzett tapasztalatait a 20. századi viszonyokra is alkalmazhatónak vélte. Az első világháború idején azt javasolta a Vatikánnak, kezdeményezzen a pápa megegyezési tárgyalásokat, és hasson oda, hogy a harcban álló hatalmak mielőbb békét kössenek. Már 1914 őszén kijelenti, a háborút a Monarchia és Magyarország elvesztette, de Európa sem sokat fog nyerni rajta, majd megállapítja: a Habsburgok világtörténelmi szerepe lejárt.

A Habsburg-párti történetíró címkéjével valószínűleg Thaly Kálmánnal kirobbant vitája miatt látta el néhány historikus. Thaly 1875 tavaszán *A jezsuiták mérgezési terve Bercsényi ellen* címmel előadást tartott, és írását A Hon hasábjain közölte. Vélekedését Fraknói elhibázottnak tartotta, s álláspontját levélben is közölte Thalyval: „Minthogy felolvasásod szövegéből nemcsak én, hanem mindazoknak, kikkel az iránt szólottam, felfogása szerint világosan kitűnik, hogy Te a mérgezési tervet mint való tényt állítod elő; sőt ezen terv szerzőségét a bécsi udvarra és az ausztriai rendfőnökre hárítod – amiről a Bercsényi-féle levelekben egy szóval sem történik említés –, nem tudtam ellentállni kötelességem késztetésének: megírtam válaszomat." Majd miután közli, hogy írását megmutatta Horváth Mihálynak és Thaly néhány protestáns történész kollégájának, így folytatja: „Remélem, hogy bírsz annyi méltányossággal, miszerint ezen aggályos óvatosságom meggyőzzön afelől, hogy nem személyes ellenszenv, nem felekezeti szempont, hanem az igazság őszinte tisztelete az, amely kényszerített évek múlva újra a polemia előttem gyűlölt terére lépni." Thaly túlérzékeny, nem bírja a

kritikát, és hajlamos a hisztériára: „ismételve megmondtam neki, ne írjon ellenem, mert keservesen megbánja... a válasz kemény, gúnyos és paprikás lesz...”

Nem lehet pontosan tudni, hogy a botrányos vita miatt, vagy mert már működött a megkülönböztetés, kirekesztés mechanizmusa, de Fraknói Rákóczi-kutatásai szinte teljesen kiestek a köztudatból. A legfontosabb Rákóczi-mű, a *Confessio* elhúzódó kiadását Thaly ellenében Fraknói segítette célba. Thaly ellenezte, hogy a *Confessió*t magyarul kiadják. Fraknói a következőt írta a magyar fordítást kezdeményező Concha Győzőnek, aki majd Szekfű liberalizmus-elméletének egyik legkomolyabb kritikáját írja meg. „Kedves Barátom! Gondolataink találkoztak. Én szintén ismételve gondoltam arra, hogy a Confessio megható nemes lapjait a magyar közönség épülésére hazai nyelvünkön közzé kellene tenni, amivel Rákóczi emlékének is szolgálatot tennénk.” A hamvak feltárásában oroszlánrésze volt, ő tárgyalt a konstantinápolyi lazarista rendház főnökével, s a hazahozatalra kijelölt bizottság egyik tagja volt. Ott van Orsován, amikor Rákóczi koporsóját áthozzák a magyar határon. Thallóczy Lajos bizalmas útinaplójában erről a

következő olvasható: „Csak kevés ember verődött össze, nép alig volt, az a 140 csendőr nem rendet csinálni, inkább fázni jött... Fraknóinak szép imája nem tette meg azt a hatást, amelyet vártunk tőle.” A sajtó viszont monumentális látomást vetít a közönség elé: „Az ünnepség hatalmas tűzfolyama hatalmasan megáradt és tengerré szélesedett.”

Azután minden összemosódott, úgy tűnt, hogy 1906-ban már senki sem érti Fraknói Magyarországot és Európát egységben látó történetírását. A korabeli szatirikus lap, a Kakas Márton 1906. október 18-i címlapján Rákóczi lovát Thaly együtt vezeti a püspöki ornátusban ábrázolt Fraknóival, s a kép alatt a következő szöveg: „Megjött Rákóczi; A fejedelem és az ő hű csatlósai”.

Szabó Júlia *A historizmus művészete Magyarországon* című kötetben azt írja: „Sem az egyházi, sem a világi festészet nem tudta legjobb műveiben sem megteremteni a historikus felelevenítésnek azt az izzását, amit a költők, mindenekelőtt Arany János, a politikusok és a történettudósok, Eötvös, Ipolyi, Rómer, Fraknói írásaiban érezhetünk.” Sajnos, a tudományban sem a liberális történetírás változatai teremtettek hagyományt és mintát. Valahol itt lehet a

kulcsa a liberális magyar történetírás és történeti gondolkozás tragédiájának.

*

Ifjúkori jelmondata a történetírás hivatásáról a századfordulóra új tartalmat kapott. Nem ő az egyetlen, aki idegenül érzi magát a hazában. Vagy ahogyan Szabó Károly fogalmazott: „a kaszárnyává váló Európában". Írók, költők és történetírók a 70-es évek végétől adják a vészjeleket: „az bizonyos, hogy irtózom attól az universalis kaszárnyától, a melybe a bölcs diplomaták az európai nemzeteket beszorítják... Én ebben a fegyveres békében megnyugodni nem tudok. Ebből jót nem várok... Mi 800 000 főnyi hadsereggel rendelkező nagyhatalom Boszniát foglalni áhítozunk. Ez a mi Monarchiánk s vitéz hadseregünk nagyszerű missziója. Boszniát, Hercegovinát elvesszük, civilizáljuk, de csak úgy, ha lehet... Amit a nagyhatalmak elvégeztek, az el van végezve; már azon sem Andrássy, sem Tisza Kálmán nem változtathat, de van egy hatalmasabb

végzet, melynek útjai beláthatatlanok. – A mi politikai életünk csupa comedia."

Mégis boldog embernek mondta magát. Akadémiai mellőzéséről így írt Eötvös Lorándnak: „A keserűségnek nyoma sincs lelkemben. Ellenkezőleg, át vagyok hatva azon meggyőződéstől, hogy több elismerés jutott nekem osztályrészül, mint amennyit megérdemeltem... a tudományos kutatás, a művészet és a természet szépségei által nyújtott nyugodt hármas gyönyöröket zavartalanul élvezhetem."

„EMLÉKEZZÜNK MEG A SZEGÉNYEKRŐL”

Egyszer csak felfigyeltem, hogy a reformkor mennyit foglalkozott a szegénységgel. Európai méretekben. Kölcsey ugyanolyan szenvedéllyel vizsgálta a szatmári adózó nép állapotát, mint Eötvös a szegénységet Irlandban. Vadászni kezdtem az útleírásokba rejtett szegénységélményekre: íme, a korai szociológiai érdeklődés dokumentumai, vagy inkább a társadalmi regény tollpróbálgatásai – véltem tudatlanul. Mígnem felnyitották a szemem. Talán Szemere leírása? Inkább Irinyi János pillanatképe fordult át jelen időbe: „A nappal annyira pompás és ragyogó párizsi utcákon megjelennek az éj madarai, a rongyszedők, hátukon tárháznak puttonnal, egyik kezükben lámpával, másikban hegyes végű bottal, mellyel minden elszórt papír és bőrszeletkéket, narancshajat, szivardarabkákat felkapkodnak”.

Ők győztek meg, s látnom, figyelnem kellett a rendszer eltagadottjait, a hajnali guberálókat, az ingázók, a kétlakiak,

a perememberek széthulló arcvonásait, meg a hallgatag szegényeket. A hatvanas években jártunk. Brossúraszövegek szerint a szegénység megszűnt, s csak mint a múlt maradványa élt, jobbára az egykori írók elbeszéléseiben, versek és szociográfiák soraiban. Idézetekbe zárva jártak közöttünk a nyomor országának lakói, a kivándorlók, a bús pesti nép, a 17. század végi jelentésekből az „éhelhalók", mert a lakosság „idegen földre, külső, szomszéd országokba koldulva és tántorogva mégyen". Éltük a közép-európai kettős életet, a régi idők belejátszódtak mindennapi életünkbe, megélt pillanataink igaz történetét hajdani szövegekben véltük felfedezni. Közben időt vesztettünk.

Nyugaton elkészültek a szegénység történeti szociográfiái. Kiváló szerzők akár a középkor világát vizsgálják, akár az ipari forradalom felé tartó nyugati országok népesedési viszonyain tekintenek végig, mint a mindenkori társadalom szerves részével foglalkoznak a szegényekkel. Évtizedek óta különös gonddal vizsgálják, hogy mit tett a szegénység ügyében az államhatalom. Többek között az egyháztörténetek, a vallásszociológiák is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a régi évszázadok

karitatív munkájának. Érthető, hogy az érdeklődés nem lanyhul, inkább növekszik. Kérdések tömege követel választ. Hogyan kezelték a szegénységet az elmúlt évszázadokban? Mennyien voltak és milyenek a „szegények" a különböző korszakokban? Hogyan fogadták el önmagukat? És hogyan fogadták el őket a gazdagok? Miként éltek együtt a szegényekkel a dolgos falvak, kiváltságaik bástyái között a nemesek, a polgárok, a kereskedők? A londoni állami levéltár, a Public Record Office 1979-ben kiadott egy útmutatót a szegénység történetét kutatók számára. Az Annals of the Poor 1994-ig öt kiadást ért meg, bizonyítva, korunk egyik nagy kihívása a tudománnyal szemben: adjon reális tájékoztatást a szegénység történetéről.

A szegények, ínségesek, a magányos öregek és elhagyott gyerekek ellátása nemcsak térségünkben óriási probléma. Minden kormány legsúlyosabb gondjai közé tartozik. Nyomornegyedek szennyes gyűrűjében fulladoznak a büszke metropoliszok, és kéregető rongyos gyerekek hada kíséri a forró homokon a turistákat. Mint valami feltartóztathatatlan áradat özönlik a városokba a külvárosok, a bádogkalyibák, az ínséges vidékek népe.

Megszállják az üres házakat, ellepik az előkelő üzleti negyedeket, megemésztik az egész várost. Hajléktalanok foglalják el a kapualjakat, a boltok portáljait, és mint tömegkivégzés áldozatai hevernek egymás mellett éjszakánként a pályaudvarokon. Hosszú távra rendezkednek be a templombejáratok oszlopai alatt és az aluljárók zugaiban, rongyos gönceikkel, papírdobozok, nejlonzsák-szekrényeik, gyümölcsösláda-bútoraik között. S hol van a szegények nagyobbik része? Akik még nem jöttek ki az utcákra és a terekre, akik tisztesen tengődnek, és némán várják, történjék velük valami.

1983 bágyadt szeptemberében ünnepelte Zágráb Horvátország nagy fiát, Juraj Križanićot, aki Zrínyivel együtt a nemzetközi törökellenes szövetségen dolgozott. 1661-ben Róma megbízásából Moszkvába ment, de a cár megharagudott rá, száműzetéséből húsz év múltán szabadult, a török ellen induló Sobieski János lengyel király papja lett, és Bécs alatt lelte halálát. „Odaátról", tehát a vasfüggönyön túlról is sokan jöttek a zágrábi konferenciára, s itt döbbentünk rá, hogy *a szegénység kezelésének története közös világtéma.* Križanić egyik izgalmas művében a

szegénység leküzdésére hasonló megoldásokat ajánlott, mint ebben az időben Thomas Mun Angliában. Elgondolásait Szibériában írta, közép-európai tapasztalatokkal.

Dobó Ferenc meg arról győzött meg, hogy milyen irdatlan senki földje vár nálunk felfedezésre *a szegénység kezelésének történeti kultúrájáról.* Az egri hős fiának végrendelete felszólító erővel hatott rám, és irányította szememet egy *humánökológiai tér-idő szerkezetre, furcsa világtájra,* melynek képei és képzetei összekapcsolódtak. Lassan őket, a korabeli „látókat" véltem mindenütt, a Stephansdom kapujában gunnyasztó koldusok, a gyümölcshulladékra lecsapó gyereksereg körül a Campo dei Fiori piacán, Madrid utcáin a kéregetők meg a New York-i dobozlakók társaságában. Türelmetlenek. Hirtelen, mint az árvíz, öntött el minket a szegénység, s ők már évszázadokkal ezelőtt foglalkoztak a metróperonok, pályaudvari zugok, parkok lakóinak őseivel, a kukázók, tántorgók elődeivel, mankók, piszkos rongyok, régen átvérzett öreg kötések tömegével. Mintha a menekültek álmaiból is ők lépnének elő és ők izgatnának a hajléktalanok szükségszállásain. Ők adták kezembe a The

Spectator 1711. november 26-i szerdai számát a híres riporttal.

Koldusok rohanták meg a vállalkozó vidékre induló hintaját, s miután szerkesztő barátjával együtt a zsebébe nyúlt, és lerázta őket, hosszú fejtegetésbe bonyolódott. Elmondta az öreg közhelyeket, hogy lusták, henyék, iszákosak, semmirekellők, s az alamizsna nem más, mint a naplopás bére, hogy a jótékonykodók „lovat adnak a koldulók alá". S a kérdés: „Mi történjék tehát? Vesszen a jótékonyság minden formája? Isten ments! Nem ismerek az evangeliumban nyomatékosabban figyelmünkbe ajánlott erényt" – így Sir Andrew Freeport, s leszögezte: *nem alamizsnát, munkát kell a kezükbe adni,* mert ha a nép annyira szegény, hogy nem tud vásárolni, a kereskedők vallják kárát.

A szegényügy történelmi kerekasztalán ez fontos, de sokszor kijátszott kártya. Magyarországon például a nyitottabb szemű vármegyei tisztek is ezzel próbálták meggyőzni a hatalmat. Orvosok érvelnek hasonlóan azóta is. A szegénység az emberiség történelmének egyik alapélménye. Kétezer éves a próbálkozás is, hogy enyhíteni, elviselni és elviseltetni lehessen. S felszámolni, mint

időnként hinni vélik, vagy csak hangoztatják a társadalom szervezői, irányítói. Látnunk kell, ismernünk az eddigi próbálkozások tanulságait. Kitérőkre, zsákutcákra nincs több időnk. Sem mentségem, sem jogom nincs, hogy ne mondjam el azt a keveset, amit kutatásaim közben tanultam, s legalább térképvázlatot ne adjak *a szegénység kezelésének kultúrájáról.*

Legenda

Magyarországon a szegénygondozás legszebb, mert egyetemes társadalomtörténeti összefüggésekben korszerű döntését Szent István nagyobbik legendája őrizte meg: „A szűkölködők felsegítésére mindennapos állandó költséget határozott meg". Az első magyar király a legenda szerint vidám jótevő. Megmossa a koldusok lábát, alamizsnát dug a szegények köcsögébe, teli erszénnyel ajándékozza meg őket, s amikor a pénzosztáskor huzakodók „Isten emberének érdeméről szakálla kiszaggatásával tettek tanúbizonyságot", hálát adva az égi Királynőnek, ujjongva döntötte el, „a neki juttatott gazdagságot a szegények kezébe téve maradandóan

az örök kincstárban helyezte el" – különösen szentegyházak, papok és szerzetesek közvetítésével.

Tömörebben aligha lehetne kifejezni mindazt, amit a *középkorban* a szegénység kezelésének kultúrája felölel: *a szokásrendet, a morált, gesztust, életélményt és az intézményes gondozás* mechanizmusait. Azt az alapvető tényt, hogy Európa e korai évszázadaiban a szegényekkel való *együttélésre rendezkedett be.* A szegényügy kezelésének kultúrája látszólag egyszerű, valójában rendkívül fejlett, egyszerre személyes és intézményesített, gyakorlatias és szakrális, elvont és konkrét. Meghatározója a rendszer jellegéből következően a keresztény univerzalizmus eszméitől áthatott állandóság és kettősség.

A középkori szegényügyről egyszerre tudunk sokat és keveset. Nemrégiben Georges Duby mutatta ki, hogy a 11–12. században még megragadható a régészeti feltárások jóvoltából, hogy miként működött a *kisebb közösségek önfenntartó rendszere.* Ha a vidék kimerült, vagy a közösség akkora lett, hogy a megélhetés lehetetlenné vált, hát elvándoroltak vagy más helyre telepedtek. Ősi szokásrend szerint a közösség – miközben szabályozta az egyensúlyt a

vidék eltartóképessége és a népesség száma között – védte tagjait a tömeges, mértéken felüli, pusztító elszegényedéstől. Ez a rendszer azonban korlátozza a társadalom magasabb szintű megújulási képességét.

A szegényekről tehát gondoskodni kell, ez pedig – amint Szent Pál megfogalmazta – „kemény munka". Ha tudjuk, hogy a Biblia a társadalmi együttélés alapelveinek is foglalata, magától értetődő, hogy az Ószövetség és az Újszövetség egyaránt milyen sokat foglalkozik a szegényekkel. Ellátásuk, gondozásuk isteni parancs és az erkölcsi értékrend egyik sarkköve. Az „emlékezzünk meg a szegényekről" egyenértékű a „memento mori" követelményével. A szegénység fogalmának szakrális jelleget adott az, hogy karizmatikus személyek, szentek és szent királyok rendkívüli tulajdonságai között talán az egyik legfontosabb: gondoskodtak a szűkölködőkről, lehajoltak az elesettekhez, magukra vették mindazt – az azonosulás sokféle változatával, amit a *pauperizmus* akkor jelentett. Marc Bloch 1924-ben tette közzé forrásait és megfigyeléseit a francia és az angol királyok gyógyító erejének megnyilvánulásairól *(A csodatevő királyok)*, s azóta

tudományos vizsgálatok sora helyezte új megvilágításba a középkori uralkodók és a szegények viszonyát. A királyok s az uralkodók meghallgatták a szegényeket, törődtek velük, és nemcsak alamizsnát osztottak nekik, hanem megérintették a betegeket és a nyomorultakat. Csodákat tettek, enyhítették a testi és a lelki szenvedéseket. Így kívánta a szakrális uralkodói személyiség, a karizma, a szerep, az önreprezentáció. S megkövetelte az uralkodás tudománya is: védelmi körébe vonja a társadalom elesettjeit, megbecsülést nyújt és példát ad.

A középkor hatalmas tablóján a szegények meghatározott feladatkörökkel tűnnek elénk. Állandó helyük volt a látható és a láthatatlan világban. Létállapotuk egyben jogosítvány bizonyos földi és túlvilági feladatok betöltésére. Szervesen beépültek a társadalmi szerkezetbe, védőhálók sokasága segítette, hogy elfogadják önmagukat, és őket is elfogadja a társadalom. A szegénység mint *értékkategória* a szentség próbaköve, az erény forrása, szent eszköz a hatalom önkorlátozásának kinyilvánítására.

Valószínű, hogy az újkor szegénységfogalmának három kategóriája e korai évszázadokban nehezebben megfogható.

A *társadalmi* szegénység a hierarchikus rend legalján élő jogtalanokat jellemzi; a *pauperek* az elhagyottak, magányosak, betegek, elöregedett nincstelenek; és a *bűnözők* az erkölcsi szegények.

A középkor évszázadaiban a pauper a lelkiismeret ébren tartója: állandó lehetőséget nyújt a jótettre, örökös ösztönző, segítség, mintegy tárgya az irgalmasság gyakorlásának. A pauperek ellátására kiépült intézmények, az egyháziak és a világiak egyaránt állandósították létüket. Sem a társadalmi szegénység, sem a pauperizmus megszüntetésére nem gondoltak, nem is gondolhattak. Kihez hajolnának le különben a világ urai, hogy alázatosságukat nyilvánossá tegyék? Ha nincs többé tizenkét koldus, akinek lábát megmossák a pápák, a világrend finom szerkezetében zavar keletkezik. Szent Miklós szegény lányok ablakán dob be hozományt, Szent Márton kettéhasítja palástját, hogy befedhesse a mezítelent. Szent Margit darócba öltözik, és a legszegényebbekkel azonosul. A gesztusok mind szimbolikus értéket hordoznak, a palást a védelem és a hatalom jelképe is, a daróc a szegény halászokból lett apostoloké, vagyis a kiválasztottságé.

Roppant nehéz lehetett a paupereket elviselni. A leprás halált hordoz, a koldusok gönceiben nyüzsögnek a férgek; tömegesen a szegények kezelhetetlenek. Kialakultak az elkülönítés, a viselkedés normái, a városok szabályozásai. Csavargók sehol sem látogathatják a közfürdőket, és a leprások nyakába kolompot akasztanak.

Alig tudjuk, hogy milyen volt valójában a szegénység mint *életélmény.* Lehetett szenvedés, megalázottság, gyűlölet és örökös békétlenség. De viselték büszkén is, vidám fölénnyel, bölcsen vagy szent megnyugvással, léha felelőtlenséggel vagy szigorú küldetéstudattal. Talán ezért is volt fontos e nyugtalanító csoportról állandóan gondoskodni. A jótettek hierarchiája széles skálán mozog. A szegény özvegy garasa többet ér, mint a gazdag adománya, de mindegyik megtérül sokszorosan. Hozzájárul a gyámolításra szorulók anyagi eltartásához, számon tartatik a mennyekben, és a szegények imája megrövidíti az utat a bűnök bocsánatához.

Érzékeny, könnyen sérülő, billenékeny a középkor társadalmi-politikai egyensúlya, s mintha a szegények vállain is nyugodna valami belőle. Szolgálják a társadalom

kohézióját, testi-lelki működését. Lét és nemlét határán alakjuk szinte fölmagasztosul. Állnak a ravatalok mellett kámzsában, csuklyás, hamuszínű köntösökben vagy feketében. Itáliától lengyel földig, Erdélytől Párizsig ugyanúgy vonulnak a temetéseken, a hosszú évszázadokon át, négyes és ötös sorokban, többnyire elöl. Gyertyát vagy szövétneket visznek. Mintha ők segítenék át a lelket a túlvilágra. Helyük rituális, jelenlétük üzenetet hordoz, számuk meghatározott a végtisztesség koreográfiájában. Különben aligha értenénk a régi testamentumokat. Különböző országokban és Európa egymástól távoli szegleteiben a végrendelkezők ugyanazokkal a fordulatokkal gondoskodnak róluk. Örököseik lelkére kötik, hogy törődjenek velük, pénzt osszanak ki nekik, alamizsnát rendelnek, hogy sokáig emlegessék a napot. A temetési szertartások évszázadokon át – lényegében minden keresztény országban – felfokozott látványossággal fejezték ki a szegények helyét, jogait, kötelességeit. Jár nekik a tor maradéka, s a ravatalok mellett és a gyászmenetben megszabott feladataik vannak. „Ravatalom körül legyen 32 szegény, akik imádkozzanak Istenhez a lelkemért – írta Jean

le Boutillierre francia nemes 1402-ben kelt testamentumában –, és azt ábrázolják, hogy 32 éves koromban az Isten ítéletre vonszol."

Magyarországon a középkorból úgy vonulnak át Mohács évszázadába a holtakat kísérő szegények, viaszgyertyák lángjaival, mintha nem történt volna semmi. Gróf Thurzó György nádort húsz koldus kísérte utolsó útjára. 1636. május 6-án Rákóczi Pál országbírót ugyanúgy tizenkettő, mint több mint egy évszázad múltán a felvilágosodás hajnalán Barkóczy Ferenc hercegprímást, példázva Krisztus tanítványait. A kora újkor évszázadaiban főurak, főkapitányok, egyházi főméltóságok temetésén a szegények jelenléte rituális, mint általában az eltűnt középkor idején. Kezükben égő szövétnek és kereszt, szerepeltetésük nem kis tétel a temetés költségei között. A változás lassú, csaknem észrevétlen, bár megfigyelhető. Szabó Péter *Végtisztesség* című kitűnő könyvében (1989) a 17. századi főúri végrendeletek idevágó passzusait szellemesen a „szegényekkel kötött alku" dokumentumainak mondja, s idézi Csáky István tárnokmester 1662. november 5-én kelt végrendeletét: „Szepes várához tartozandó legértéktelemb

szegénsígnek hagiok elemosiaul szaz köböl gabonat, vagy ha abbul difficultas volna, ottan száz forintot az temetésemre rendelt pénzből, kötelesek legyenek imádkozni lelkemért és más bizonyos devotiokat is cselekedni az akkori prépost Uram ő kegyelme szerint."

Ritka teherbírású alku lenne? 1362-ben például egy oxfordi mészáros, bizonyos Richard Brampton is ugyanígy könnyített bűnös lelkén: „10 shillinget hagyott, hogy szétosszák a szegények között". Valójában már ekkor sokasodtak az aggasztó tünetek. Először a 12–13. század fordulóján észlelték, hogy egyre több a szegény. Éppen amikor gyönyörűen kiteljesedésnek indult a középkori világ. Fejlődő városok, nyüzsgő piacterek, nyereséges kereskedelem, növekvő tudás, fény és pompa! Hirtelen mégis mindenütt sok lett a koldus, a békétlen, a követelődző nincstelen. Oligarchák, uralkodók, egyházi és világi hatalmasságok tanácstalanul erőltették a régi megoldásokat. Csak egy gazdag ifjú értette meg az új kihívást. Francesco, a jómódú kereskedő fia. Assisi napsütötte otthonából leszállt a nyomor mélységeibe, közösséget vállalt a szegényekkel. Két új szerzetesrend született, a ferencesek és a domonkosok

rendje; a koldulóbarátok sokasága gyorsan szétrajzott a városokban és a mezővárosokban, de levezetni nem, csak enyhíteni tudta ideig-óráig a növekvő feszültségeket. A szegények felduzzadó áradata feltartóztathatatlanul hömpölygött át a kora újkorba.

Pánik

1573 egyik napján hirtelen kiéhezett, lerongyolódott, eltetvesedett, elférgesedett idegen koldusok szállták meg Troyes utcáit. A polgárok pánikba estek, a város tehetősei meg a tanácsosok azonnal összegyűltek és döntöttek. Begyújtatták a kemencéket, és a frissen sült cipókat a város egyik kapujához hordatták, hogy odagyűljenek a koldusok. Aztán, hogy az utolsó rongyos is megkapta a maga kenyerét és hozzá egy garast, becsukták előttük a városkaput, s a falakról tudtukra adták, mehetnek „Isten hírével máshová és vissza se térjenek nevezett Troyes városába a legközelebbi aratás betakarítása előtt". Rettegésüket azonban nem űzhették ki sem erőszakkal, sem szelíd csellel. Kegyetlen módszerük nem oldott meg semmit. Szegények,

csavargók, rongyos bandák áradata öntötte el hirtelen az újkori világot, s hosszú ideig, évszázadokig tartott, amíg Európa kialakította az új kezelési módszereket.

Durva becsléssel a szegények aránylagos lélekszáma a 16–18. században ugrásszerűen megnőtt, s átalakult e rétegek milyensége és a szegénység minősége is. A 16. századi klímaváltozással járó éhínségek és a szűkös éveket követő járványok csak részben magyarázzák a mennyiségi ugrást. Régiók életét forgatták fel az új léptékű háborúk, falvak sokasága semmisült meg a hadak útján. A hadviselés egész vidékeket felperzselt; az éhező hadseregek kiélték a városokat és falvakat, felemésztették a tartalékokat. Callot metszetei megrázták és felkavarták Európát. Az uralkodói udvarok és az új elit ezeken a metszeteken látta a harmincéves háború kiszolgáltatott áldozatait, az országutakra került sebesült, rokkant, kiöregedett katonákat, a külvárosokban tengődő kezetlen, lábatlan roncsokat. A lassan kialakuló állandó hadseregekben elodázhatatlan az öreg, beteg, rokkant harcosok ellátása.

A reformáció szinte elsöpörte a katolikus egyház szegénygondozó intézményeit, felforgatta az évszázadokon

át működő szokásokat, s az új rend lassan épült ki. Amit az áradatból felfognak, az eleinte csepp a tengerben. A nincstelenek sokasága első generációs. Nagyon kurták a koldus-genealógiák. Jószerével megrajzolhatatlanok. Az apák és a nagyapák még némi egzisztenciával rendelkeznek: parasztok, jobbágyok, iparosok, szövőlegények, bedolgozók, bérből élők. Közismert, hogy a kora újkor nagy gazdasági átalakulásai ezreket vetettek ki régi helyükről. Elűzték őket földjeikről, s a korai ipar a kínálat és a kereslet váltólázas kilengései miatt nem tudta befogadni őket. Mi lett például az 1618-ban hirtelen munka és kereset nélkül maradt több mint tízezer angliai textilmunkással? S a gazdagodó városok? A fejlődés vitathatatlan, a lakosság száma megsokszorozódik, a város az államrendszer átalakulásával párhuzamosan nyitottabb lesz, beletagolódik a nagy rendszerekbe, az országos gazdaságba és a világgazdaságba. Közben azonban elveszti hagyományos városgazdasági rendjét, sérülékennyé válnak régi intézményei, újakra van szükség.

Mert az újkor nagyszerű változásait egész Európában éhínségek, járványok és tömegek elszegényedése követi,

mint az árnyék. Rongyosok, koldusok szállják meg a kikötőket, s a kincsekkel befutó hajókkal érkező járvány ellen nincs védelem. Az elszegényedő vagy ínségesebb távoli vidékekről, ahol nincsenek tartalékok, ezerszámra özönlenek a városokba az éhezők, hogy az utcákon és a tereken találja meg őket a halál. Angliában a földről elűzött egykori parasztok és bérlők árasztják el a városokat, Hollandia messze tájakról vonzza a vallásuk miatt üldözötteket és a kisebb-nagyobb vállalkozókat. Franciaország és Itália földjén rongyos bandák kóborolnak.

A szegénység összetétele megváltozik. A társadalmi szegénység rétegeit a bérből élők, a korai ipar hullámzó lehetőségei miatt hirtelen munkanélkülivé lett tömegek duzzasztják. Sokfelől növekszik a pauperek csoportja: országútra került rokkant katonák, kiöregedett tengerészek, magános fiatalok, elesett özvegyek, kóborló, családjukat vesztett gyerekek várnak ellátást és könyörületet. Most lesz szembetűnő a szegénység harmadik nagy csoportja: a haramiák, prostituáltak, orgazdák, rongyos szerencselovagok, csalók, bandákba szerveződő rablók, országúti fosztogatók társasága. Most alakul ki újkori

értelemben a nagyvárosok alvilága Londontól Rómáig, Párizstól Konstantinápolyig. Az erkölcsi szegénység nem csupán szociális kérdés, már a közbiztonság ügye.

A Nyugat megdöbben, pánikba esik, lázasan keresi a hathatós új módszereket, hogy a szegények hadai ellen védekezhessen. Törvényeket hoznak, de az első szegénytörvények – poor laws – inkább szegényellenes törvények. Tiltják a szegénységet, de a tilalom korlátait pozdorjává zúzzák a körülmények. Bűnnek nyilvánítják – s a bűn virul. Néhol büntetik a jótékonykodást – s a szegénység meg se rebben. Dologházakba a szegényeket zárják – s a sok workhouse, Zuchthaus, „maison de force" kevésnek bizonyul. Munkafelügyelők pattogó szavára hiába fogják a szegényeket ocsmány kényszermunkákra, több a kár, mint a haszon – és nem oldódik meg semmi. A szegényházakban bűnözőkkel, betegekkel, őrültekkel zárják a szegényeket össze, s így pusztulásuk visszafordíthatatlan lesz.

„A polgárok kegyetlensége mértéktelenül megnövekszik" – írja Braudel, talán elsőként tekintve át teoretikus igénnyel a kora újkor szegény-jelenségét. A „fejlődés" döbbenetes: „a 16. században meggyógyítják és feltáplálják az idegen

koldust, mielőtt kiűznék. A 17. század elején kopaszra nyírják. Később megkorbácsolják. A század végére azután az elnyomás eléri végső kiteljesedését, és kényszermunkára ítélt rabot csinál belőle." A polgárok félnek a szegényektől. A középkori jótékonykodás, hogy asztal mellé ültetik a koldust, és néhány garassal segítik, hamarosan a hatóságok tilalmaiba ütközik, s rendeletek sokasága tiltja, hogy csavargókat bárhol is befogadjanak. *A szegénység bűn, szégyen, botránykő,* „a társadalom pestise". Ki kell rekeszteni, meg kell semmisíteni alanyait, hiszen terjesztik a járványt, felélik a tartalékokat, tönkreteszik a városi élet rendjét, veszélybe sodorják az államot. Csakhogy rendre beigazolódik: a merev gátak hasznavehetetlenek, a szegénységet nem lehet kiűzni, kiutasítani, kiirtani. A reneszánsz álma a szegénység megszüntetéséről szép és merész, de ki tudja: megvalósítható-e? Hosszú együttélésre kell berendezkedni; új, hatékony kezelési eljárásokra van szükség.

Kemény munka

Dobó Ferenc 1602-ben írta végrendeletét Sárospatakon. Hosszú oldalakon igazította a szegények sorsát. Rendelkezett, hogy halála évében jobbágyai ne fizessenek földesúri adót. Ha valamennyit beszedtek volna már a tiszttartók, vissza kell adniok, mivel a halál biztos, de ideje bizonytalan, és előfordulhat, valamelyik év második felében éri el őt. Tisztában lehetett vele, hogy az egyszeri alamizsna nem sokat ér. Alapjaiban nem segít: tüneti kezelés. Tartós segítség pedig biztosítékok nélkül a rendi társadalomban nem működhet. Döntése annál figyelemre méltóbb.

„Hagyom nyomorult szegényöknek ispotály házul Czeglédi Ferenc házát, ki Nagy Patakon a felső hostatban vagyon mind szántó földestűl, rétestűl, szőlőivel és minden hozzája tartozandóval egyetömben és táplálásokra azt a molmát (malmát), melyet ugyanazon Czeglédi Ferenctől vettem... Ezekhöz négyezer forintot, mely háznak és hozzá való örökségöknek és az summa pénznek az szegényöknek is ebből való tartásoknak gondviselését hagyom és bízom az sárospataki akármi időben való főbírónak és tanácsnak,

elhívén felőlök, hogy oly istenfélő keresztények legyenek, hogy meggondolván az szegény nyomorultaknak ez világon való keserves állapotjokat, az Úristennek ezöknek gondjok viselése felől való parancsolatját is, keresztény szívvel lélekkel ennek terhét magokra fölveszik…”

A társadalmi hierarchia alávetettjeit, a jobbágyi rend tagjait Dobó egyévi adómentesség jótéteményével segítette. Alapítványával azonban a pauperekre gondolt, öregek, betegek, nincstelenek, hajléktalanok, magányos aggok, magatehetetlenek csoportjának gondjait akarta megoldani, hosszú távra.

Az alapítvány lényege, hogy *a gondozásra, gyámolításra szoruló szegényeket a ház és a hozzá tartozó jövedelmek tulajdonosává* teszi, s hogy ki ne forgassák őket, beépít több biztosítékot. Zseniális módon.

A négyezer forintot tőkésíti. Jövedelméről és nyereségéről pedig a következőképpen rendelkezik: negyedrésze a pataki főbíróé és tanácsé, ebből kell fizetniök az igazgatót, vagyis az „ispotálymestert”; a másik két negyed a vincellér és az „ispotályszolgák” fizetésére fordítható; a negyedik pedig arra való, hogy az ispotálybeli

szegényeket „mind férfiú és asszonyállat rendön valót ruházattal, étellel és itallal eltáplálhatnak”. Vagyis *a tanács és az ispotálymester érdekévé teszi, hogy minél jobban forgassák a tőkét,* mert így több lesz az ő jövedelmük is. Megszabja, hogy a pénzzel kereskedjenek, s arra is van gondja, hogy „az summa is öregbedvén-gyarapodván, az szegényeknek is többüljön annak nyereségéből való jövedelmek”. Dobó Ferenc számol azzal is, hogy ha uradalmaiból nem kerülne ki elég rászoruló, s az ispotály vagyonából többet lehetne eltartani, kötelesek az országból máshonnan is befogadni. Figyelemre méltó, hogy nem köti valláshoz, kiket vegyenek fel, egyetlen kívánsága: magyarok legyenek. Végrendeletében a szegényügy racionális meggondolások és döntések tárgya. Szakít a több évszázados szokással, és korszerű megoldással kísérletezik.

Polgár és paraszt, főúr és köznemes, katolikus és protestáns végrendeletében egyaránt gondoskodik tehetsége szerint a szegényekről. A középkori szokásrendhez képest sok az apró változás. Emelkedik az összeg, beiktatódnak bizonyos áttételek, a nincsteleneknek szánt pénzt az egyházakra hagyják. Gyakori lesz, hogy

megszabják, mennyit költhetnek a temetésre az utódok, és az összeg egy részét ki kell osztaniok a szegények között. Pálffy Pál nádor ezer forintot osztat szét, és négy évre engedi el a dézsmát halála alkalmából a stomfai és detrekői jószágaiban a szegénységnek. Kéry János 1621-ben kikötötte: „temetésem igen együgyűen, minden ceremónia nélkül, minden kevélység, cifra és nagy költség nélkül legyen". Harminc évvel később Draskovics Jánosné Thurzó Borbála sem ragaszkodik a régi szokásokhoz: „sok ceremónia nélkül temessenek el, semmi aranyat rajtam nem temetvén". Bálintitt Zsigmond pedig a század végén szinte rákiált haló poraiból a maradékra: „az én temetésemen az pompának békét hagyjanak..." A szegények rituális jelenléte elmaradozik, lassan majd meg is szűnik. Rendszeresebbé válik, hogy ispotályokra hagynak kisebb-nagyobb összegeket. Dobó Ferenc alapítványa azonban úttörő jellegű.

Descartes és Newton évszázadainak az a nagy feladata, hogy a szegénységet a kialakuló új gazdasági, társadalmi viszonyok között helyezze el. Megőrzi középkori ismerősségében, de régi értékrend helyett újra van szüksége. Fölismerik, hogy a szegénység palástja alatt *sokféle*

szegény rejtezik. Más kezelést kívánnak a társadalom alján élők hatalmas csoportjai, a malmok, kohók, bányák, manufaktúrák munkásai, a krajcáros bérből tengődő városi szegények, s a parasztok, jobbágyok, béresek. Külön feladat a pauperizálódó tömegek ellátása, és megint más a bűnöző szegénység, a városi alvilág kezelése. A szegényügy tehát egész sereg „ügy": egészségügy, az árvák és az özvegyek ellátása, az államgazdaság átrendezése, az adórendszer átalakítása, az iskolák reformja, új tudomány, új közigazgatás, új elosztás, új büntetési rendszer, közműveltség, jogrend és főleg pénz, pénz és pénz.

Jól megragadta a lényeget Antonio Serra 1613-ban, kifejtvén, hogy *az állam gazdagodása a rejtély kulcsa,* így csökken a szegénység terhe és veszélye. Az úttörő merkantilista, az angol Thomas Mun 1620–1664 között különböző munkáiban s az *England's treasure by forraign trade* lapjain hangsúlyozza: amint Genova, Németalföld, Velence példája bizonyítja, a kereskedelem virágoztatja fel az országokat, s az özvegyek, árvák, szegények nem rekeszthetők ki, ők is részesei a gazdagító tényezőknek. Például az özvegyek kicsiny adói. Sorsuk is az ország

gazdagságán fordul meg. Bacon ugyancsak olyan végeredményre jutott, hogy az ország szegény-gondjait a fejlődés oldhatja meg, de a fejlődéshez *társadalmi biztonságra* van szükség.

Európa országai történelmi sajátosságaik szerint próbálkoztak a szegénység kérdéseinek kezelésével: *eltérő regionális adottságok, politikai rendszerek* közegében. Az abszolutista és a parlamentáris rendszerek egyaránt kialakítják a maguk szegénység-koncepcióját. Megoldást – hatékony, hosszú távra érvényeset – Hollandia talált, az *alapítványi és önigazgatási intézmények* rendszerével, amely lényegében alkalmazkodni tudott a változó körülményekhez.

A modern adórendszer, az állandó, rendszeresen követelt készpénzadó működésképtelen, ha az ország szegény, ha a kereskedelem kevesek monopóliuma. A 17. század végén például Máramaros vármegye sókereskedelemből élő lakóinak pauperizálódását és a sókereskedelem hálózatába évszázadok óta bekapcsolódott mezővárosok látványos elszegényedésének okát kutatva a kortársak tévedhetetlen biztonsággal fedezték fel, hogy a sóforgalmazás

monopóliuma százakat és százakat fosztott meg addigi keresetüktől. Vajon Dobó Ferenc tőkésített alapítványa, amely a szegényházat mint intézményt tulajdonossá tette és a kereskedelem jövedelméből tartotta volna fenn, hol futott zátonyra? A Dobó Ferencéhez hasonló próbálkozások tömege arra int, hogy a kora újkori átalakulás döntő évszázadában *a szegénység Magyarországon többszörösen súlyos probléma volt.* Ez az oka, hogy a kortársi megnyilatkozások között rendkívül sok a szociális érzékenységről tanúskodó írás: vers, ének, példázat, felterjesztés, projektum, röpirat, testamentum és alapítvány. Együtt élve a szegénység megrázó tényeivel és fenyegető következményeivel, ki kellett alakítani a nincstelenek, pauperek, elesettek kezelésének új módozatait. Mindennapi ellátásuk, gondozásuk az egyházak, közösségek rendszeres feladata lett, a kisebb vagy nagyobb csoportokért felelős személyiségekre hárult.

A megoldások figyelemre méltók. A végvári katonaság szigorú szokásrend szerint úgy biztosította az elesettek özvegyeinek és árváinak ellátását, hogy a zsold és a zsákmány meghatározott hányadát nekik juttatta. A század

végére általános gyakorlat lesz, hogy a földesurak, világiak és egyháziak ispotályokat létesítenek elöregedett, magányos jobbágyaik gondozására, az ínséges években gabonasegélyeket osztanak, gondozásukba vesznek betegeket és sebesülteket, s magukra vállalják a tehetséges jobbágyfiak iskoláztatását.

Hihetetlen, hogy mindmáig milyen kevéssé vizsgálták a magyarországi városok szegénygondozását. Pedig a 16–17. század folyamán nincs a Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben olyan város, amely ne alakított volna ki stratégiát a szegénység kezelésére. Pánikos cselekedeteket itt is találunk bőven. Miért is lenne az új szegénység-élményre más az első válasz, mint Európa bármely más szegletében? De talán, mert súlyosabb a baj, vagy mert magukra hagyottabbak, s nyakukon a török, a német, s gyakran a magyar ellátatlan katona is, nagy igyekezettel keresik a megoldásokat. Majdnem minden városban létesítenek városi ispotályokat. Ahol működik városi kórház, ott a szegényeket vagy ingyen gyógyítják, vagy ellátásukat a város kasszájából fizetik. A bábák kötelesek a szegények szülését minden ellenszolgáltatás nélkül, ingyen levezetni.

Az ispotályok elszámolásai szigorú pénzügyi fegyelemről és szűkös viszonyokról tudósítanak. A szegénység összetétele megváltozik. A soproni ispotályban a gondnok 1586. évi elszámolása szerint nincs orvos és gyógyszerész, forgalma viszont nagy. Betévedt idegent, az ispotály lépcsőjére telepedett nyomorékot, szegény asszonyt, ismeretlen vándort, öreget és gyereket egyaránt el kell látniok. Kassa városában a szegényeket igyekeznek szervesen bevonni a város társadalmi-gazdasági életébe. Alkut kötnek velük. A külvárosiakat védelmébe veszi a város, nyújt bizonyos lehetőségeket, de tőlük is vár szolgáltatást: így például vállalniok kell a „sárhordást", vagyis az utcák és az utak tisztán tartását, a szemételtakarítást, és bizonyos időben kötelesek ellátni postai szolgálatot. A rendszer alkalmazkodik a változó viszonyokhoz, a város mérlegeli a szegények helyzetét. 1697-ben a város csaknem teljes anyagi összeomlásának idejét élte, a katonatartás és az adó hatalmas terheivel viaskodott, s ennek megfelelően a lakosság is szűkös viszonyok közé került. Így a cigányok, akik 1686-ban még 100 tallérral váltották meg, hogy a városban megbecsült helyen éltek, most közösen csak 5

forintot kellett hogy fizessenek. A céhek nemcsak a tagság elszegényedése ellen hoztak különböző szabályokat, hanem a céhmesterek özvegyeinek, árváinak, elaggott tagjainak is intézményesen biztosították az élet feltételeit. A példák végtelenségig sorolhatók.

Külön fejezet illetné meg az orvosokat. Köleséri Sámuel, Pápai Páriz Ferenc, Perliczy János Dániel és mások nemcsak gyakorlatban tettek rengeteget a szegények betegellátása érdekében, hanem *országos egészségügyi reformot* is sürgettek.

Messze ható következményekkel járt, hogy Magyarországon a kora újkor első évszázadában nem épültek ki a szegényellátás állami intézményei úgy, mint Európa más országaiban. Az erdélyi fejedelmek hoztak részleges intézkedéseket, de a Fejedelemség önállóságával ez is megszűnt. A magyar országgyűlések, bár sokat foglalkoztak a szegénységgel, átfogó döntéseket nem hoztak, nem vihettek végbe. Magyarország úgy ért el a polgári átalakulás küszöbére, hogy szegényellátása lényegében nem épült ki, a régi felemás rendszer működött, jól-rosszul, szűkös anyagi alapokon. A szegényügy az

egyházak, a magános jótékonykodók és a városok, vármegyék kezében nyugodott.

A fény árnyéka

A Vasárnapi Újság 1863-as évi 36. számában Lehoczky Tivadar történetíró egy akkor meglepően új forrást tett közzé: II. Rákóczi Ferenc 1706. március 15-én kelt rendeletében Ibrányi László elesett ezredes árváinak gondoskodásáról intézkedett. A kuruc kor dicsőítői azonban figyelemre sem méltatták, s a közlő sem látott benne mást, mint a fejedelem „jószívűségének" bizonyságát. Hosszú évtizedeken át fel sem merült, hogy ez a rendelkezés az állami szintű szociális gondoskodás egyik megnyilvánulása lenne. Később sem, pedig sorra kerültek elő a hasonló jellegű döntések. Érzelmi megnyilvánulásnak tekintették, íme, a jó fejedelem, aki szánja a bajba jutottakat. Pedig lényegében másról volt szó.

1703–1711 között – mai ismereteink szerint – mintegy kétezren írtak a fejedelemnek: „ügyefogyott szegények", sebesültek, csonka, béna katonák, kiszolgáltatott jobbágyok,

özvegyek és árvák. Nem alamizsnát kértek, hanem méltánylást, megszolgált segítséget, megélhetést. Gesztelyi Dora András például azért fordult az államfőhöz, mert egyik lábát ellőtték, mankóval jár, s – mint írja – „koldulni nem szoktam s szégyenlek... éjel nappal fárasztom elmémet, semmim nem lévén, miként éljek el heted magammal s apró cselédkéimnek, feleségemnek miként viselhessem gondgyokat"; vándorkereskedéssel próbálkozik, vámkedvezményre lenne szüksége. Többnyire a háború áldozatai beszélnek ezekben a kérvényekben. „Rabságomban a súlyos vas annira elrontván lábaim szárait, már sem élek, sem halok, eöreökké való nyomorulttá estem. Az nagy szegénység is környül fogván, már sem élésem és ruházatom és penig a mindennapi sustentatiom is ninczen... testvér eöcsémet penig azon harczon elfogván Budán megnyúzták elevenen azon pogán rácz németek" – írta Csabai István katona, s a fejedelem hat rénes forintot utaltatott ki számára.

Az 1950-es évek elején a történetíró Esze Tamás mintegy háromszáz ilyen folyamodványt rendezett sajtó alá, a kiadás tervét azonban először nagy tanácstalanság fogadta. A múlt

századi régi romantikus képek peregtek még tovább: nyalka nemesek, eszményi jobbágykatonák, riadó lelkesedés, arannyal zsinórozott a mente, frissen vasalt a kacagány, és vagdalkoztak vidáman, folyt a bor, búgott a műtárogató, és a századelő operetthőseitől tanulták a végeláthatatlan huszárrohammá sematizált magyar történelmet. Tapintatlan ünneprontás a rabok, a megkínzottak, a rokkantak, árvák és özvegyek szürke tömege. Nem illett beszélni róluk. Végre 1956 nyarán mégis megjelenhetett a kötet *Kuruc vitézek folyamodványai* címmel, 1955. évi kiadványként a Hadtörténelmi Intézet gondozásában, Benczédi László szerkesztésében.

Több mint ötödfél évszázados halálból jöttek a világra a folyamodványok írói, mint Hollósy Simon ki tudja, hányszor megfestett *Rákóczi-indulóján* a beláthatatlan messzeségből áramló tömeg, ahogy kilép a képből, provokál és magával sodor. De 1956 kora őszén ki figyelt rájuk, a szabadságharc áldozataira. S a túlélőkre, akik a pokol tornácáról jöttek vissza, mint például Víg György: „halálos sebekben estem és ott a harc helyen maradván a testek között, az ellenségtűl minden fegyverembül és ruhámbul, mint egy megholt

kifosztattam és éczakának idején mezítelen jövék el a testek közül, többire halálos sebekkel tartottam meg életemet."

Mit írhattam róluk akkoriban? Félve veszem elő a Századok 1957. évi számában megjelent ismertetésemet. Méltánylás, szakszerű kritika a szövegközlés pontatlanságairól, ténybeli apró tévedések helyreigazítgatása. De arról a történelemről, amit ők és csakis ők üzenhettek, úgy látom, akkor még kevés fogalmam volt. Róluk csak néhány szó esett. Néhány rövid utalás a gyógyíthatatlan sebesültek, az özvegyek, árvák, rabságot szenvedők tárgyszerű közléseire: „mennyi vérből, könnyből, fájdalomból és áldozatból születik a szabadság".

Pedig ami ott velük, körülöttük, értük történt, az az európai közös történelemkönyv egyik megrendítő lapja.

A 17–18. század szegényügyének drámai fejezete az állandó hadseregekkel vívott hosszú háborúk áldozatainak ellátása volt.

A közösségért életüket kockáztatókat minden korszak megbecsülte. Athén díszhelyet biztosított rokkantjainak az ünnepi játékokon, Róma a templomok jövedelmének bizonyos hányadát az invalidusoknak tartotta fenn,

járadékkal és földdel látta el őket. A középkorban az egyházi és lovagrendi kórházak ingyen gyógyították a nyílvessző ütötte sebeket, és befogadták a magatehetetlenné nyomorodottat. A kora újkor viszont óriási változásokat hozott.

A 16. századi Európa irtózik a tűzfegyverek roncsolta harcosoktól, és először sorsukra hagyja őket. Párizsból kitiltják a sebesült katonákat, a súlyos rokkantakat az Hôpital de la Pitié-be zárják, másokat várakban helyeznek el.

A tűzfegyverek borzalmas sebeket ütnek, emberroncsok maradnak az ágyúverte csatatereken, a hadseregek létszáma többszöröse lesz a réginek, százezer fölötti tömeg a járványok melegágya, és nincs elegendő ezredorvos, felcser, gyógyszolga. Csonka, béna bandák bolyongtak az országutakon: koldultak, fosztogattak, olykor gyújtogattak is. Végre 1669–1671 között XIV. Lajos felépítteti az első rokkantházat St. Germainben; az Hôtel des Invalides példa lesz. Angliában a század végén a tengerész rokkantaknak Greenwichben, a szárazföldi haderő invalidusainak Chelsea-ben létesítenek otthont. Közép-Európa azonban még fel sem

nevelte a harmincéves háború árváit, amikor a török ellen harcolva Magyarország az új követelményekre rádöbbenhetett.

1684 nyarán a Budát ostromló császári sereget megtámadják, a sebesülteket nem tudják magukkal vinni, és felgyújtják a pesti tábori kórházat. Johann Dietz, a brandenburgiak tábori felcsere azzal jött 1686-ban Magyarországra, hogy hősi tetteket hajt végre, azután úgy érezte – amint naplójában írja –, hogy a poklot járja. „Jóságos Isten! Micsoda szörnyű sírást és jajveszékelést csapott a sok sebesült, micsoda Bábel ez itt, a sok náció kiáltozása segítségért. Sátorrudakon hordták a kötözőhelyre a szegényeket, kinek a lábát vagy a karját vitte el a golyó, volt, akinek fejét szelte ketté, vagy az állát hasította le úgy, hogy kilógott a nyelve. Könyörögtek, ölj meg, szúrj le. Csak ölj már meg! Szabad ilyennek megtörténnie?" Mi lett velük, ha felépültek és hazajutottak?

Savoyai Jenő herceg a császári hadsereg hadirokkantjainak orvosi ellátását a bécsi városi kórház, az Allgemeines Krankenhaus kötelességévé tette. Mi lett a magyarországiakkal? 1692-ben Széchényi György érsek

végrendeletében tetemes összeget, 157 ezer forintot hagyományozott, hogy Pesten invalidusházat építsenek a török háború rokkantjainak. Közben Európát újra lángba borította a háború, a pénz újabb sebesültek gyártására kellett, végre 1716-ban megkezdték az építkezést, de az invalidusház csak több mint egy évtized múlva nyithatja meg kapuit.

Ebbe az egyetemes folyamatba illeszkednek a sebesültek és árvák Rákóczinak címzett kérései, mindazzal együtt, ami ügyükben ekkor történt. Először a magyar történelem folyamán létrejött és működött egy állami szintű panaszfelvételi rendszer. A kérvényekre rávezették az elintézés módját és azt az államfő kézjegyével hitelesítette. Mindenki meghallgatást nyert. S olyan időkben, amikor leveleinkre a magas hivataloktól gyakorta csak néma csend a felelet, élvezet végigfutni a gyors válaszokon. Minden kérésen ott a jellegzetes szálkás aláírás. Lett légyen bármilyen szegény, kérésére választ az államfő adott. Miként özvegy Bonnár Györgyné született László Anna sajószegedi lakos kérvényén is. Fia, Rákóczi katonája elesett, menye gyermekszülésben meghalt, három apró árva

gyermekük reá maradt. „Alkalmatlan lévén nyomorult kicziny onoka árváim eltartásokra, gyógyításokra, ha szintén Nagyságod nem segíthet is, mint Kegyelmes Fejedelem, subscriptiója, pecséti alatt méltóztasson kegyelmes illendő levelet adatni, mely mellett a keresztények között alamisnát s illendő segítséget kéregethessek, hogy apró nyomorult onoka árváimot s magamat is vénségemben táplálhassam, megemlékezvén, mint Kegyelmes Fejedelem a nyomorultakrúl." Vagyis „koldulólevelet" kért. A Fejedelem ilyet nem adott, hanem nyolc köböl búzát utaltatott ki számára.

Mindig szigorúan kivizsgálták a panaszokat és kéréseket, és a rászoruló nem maradt valamilyen segítség nélkül. De teljesen nyilvánvaló, hogy intézményes megoldást keresnek. Torpács Márton elesett katona özvegye és árvái ellátásukra nem egyszeri segélyt, hanem évi 150 forint járadékot kapnak. Állandó támogatással, intézményes szinten próbálja tehát az új magyar állam megoldani ezt a súlyos szociális kérdést.

A sebesült katonák intézményes ellátásáról már 1705 elején úgy rendelkeztek, hogy a könnyebb sérülteknek a

teljes gyógyítási költség, a súlyosabb sebesülteknek ezenkívül három hónapi fizetés jár. Meghatározott összeg illette meg az elesett katona családját, és segély járt a rabságból szabadultnak. Régi hagyományokat folytattak, amikor elrendelték, hogy a reguláris hadsereg minden katonája fizetéséből egy bizonyos összeget úgynevezett cassa publicába köteles adni, ebből hozzák létre a sebesültek, betegek gyógyítására, hadiárvák gondozására szolgáló ispotályalapot. Ez később a létszámból hiányzó katonák teljes fizetésével és az elkobzott birtokok jövedelmével bővül országos ispotályalappá. Két törvényt is hoznak. Szécsényben úgy döntenek, hogy a városi és egyházi ispotályok és szegényházak kötelesek felvenni a háború rokkantjait. Károlyi Sándor az országgyűlési végzést méltányolva 1706 elején javaslatába foglalta: „Méltónak ítélem, hogy a mostani elesetteknek árvái és özvegyei is adjungáltassanak", vagyis részesüljenek a jobbágykatonák szabadságában és „sok nyomorúsága után a parasztság is consoláltassék az egész országban, s praescribáltassék valamely metódus szolgálatokban és adózásokban." Az 1707. évi ónodi országgyűlési törvény pedig leszögezi: „a

hadakozásban megsérültek, vagy más nyavalya által megromlott, igye-fogyottakká, és a szolgálatra elégtelenné tétetett Vitézeinknek, s Hazánk Szolgáinak, úgy azok közül fegyver miatt elestek, vagy másként kimúltak Özvegyeinek s Árváinak segedelméről és tápláltatásokról tétessék gondviselés."

Mennyiben működött ez a rendszer? Takáts László kutatásaiból tudjuk, hogy több tábori kórház létesült, de nem volt elegendő. A rokkantak ellátását vállaló városok az ispotályalapból térítést kaptak, de a pénz elértéktelenedett. A hévízek mellett curatoriumot – utókezelőt – létesítettek, de a területeket nem tudták megvédeni. Invalidusház fundálását tervezték, de nem tudjuk, működött-e valóban rokkantak háza Sárospatakon és Munkácson. Ezek a kezdeményezések Európa legfejlettebb országait követték, sok esetben elsőként Közép-Európában. Gondoljuk meg, Poroszországban csak a 18. század végén kezdtek szervezetten gondoskodni a katonák hozzátartozóiról.

Sajátos szociális érzékenység jellemzi a kort. Sok kijelentést idézhetnénk politikusok, írástudók, orvosok, nők és férfiak tollából a szegények megsegítéséről. Szinte

mindenkit foglalkoztat a szegények védelme, a „közjó" érdeke. Gazdasági kényszer? Politika? A középkor értékrendje? A reneszánsz humanitárius szelleme? A török háborúban maga is megrokkant gróf Esterházy Dániel tábornok egyenesen azt javasolta – mintegy Dobó Ferenc tőkésített alapítványának elgondolását folytatva –, hogy állami vagyonból szakítsanak ki egy részt sebesült, rokkant katonák, hadiözvegyek, árvák számára úgy, hogy a jövedelmét fordítsák ellátásukra. Az általános mentalitás ellentmondásait nagyon jól jellemzi Károlyi Sándor 1706. március 12-én, Nagyalmáson kelt hadiparancsa a gyalui sáncot blokád alatt tartó Bikk László ezredesnek: „A várost és a malmokat égettesse porrá", akit bármely faluban rajtakapnak, hogy az ellenséggel paktál, azok „nyársaltassanak fel". Ugyanakkor: „semmi úton módon ne engedje, hogy az falukon az szegínységet vesztegessék és pusztítsák". A „szeginségh kéméllése" visszatérő követelmény, s a kapitány nemcsak a rábízott katonákért felel, hanem „az szegény faluk és lakosok megmaraszthatása is" kötelessége. Saint-Simon feljegyezte, hogy a bujdosó Fejedelem titokban sokat ad a szegényeknek, miközben

háznépe szűkösen él. Mindez azonban nem szabad, hogy elfedje előlünk a lényeget.

A kora újkor évszázadaiban megsokszorozódtak a társadalomra nehezedő terhek. A kormányzás tudományának korabeli közhelye, hogy ilyenkor fokozott védelemben kell részesíteni azokat, akik akarva-akaratlanul vállalják a súlyos feladatokat: a felemelt adót, a vámokat, akik vásárra viszik a bőrüket, s családjuk jólétét is kockára vetik. Az állam azonban nagyon nehezen és lassan tudja kialakítani az új kötelességeket ellátó rendszert.

A sebesült katonák ellátásának rendeletei az intézményes szociális gondoskodás kialakításának átfogó kísérletébe illeszkedtek. Mintegy részei, sőt, feltételei voltak az új, a réginél működőképesebb államrendszer megteremtésének. Olyan feladatokat kellett megoldani, mint az állami jobbágyvédelem, az ösztönzött szabad kereskedelem, a közterhek arányosabb elosztása, a jobbágykatonák felszabadítása a földesurak kárpótlásával, a nemesek megadóztatása s a vallási tolerancia törvénye. Iskolát, kórházat, xenodochiumot – szegényházat – bármely vallásfelekezet szabadon létesíthetett és működtethetett.

Egész Európát végigkaszálja a pestis, és Magyarországon a járvány megfékezésétől, az áldozatok higiénikus gondozásán át a hozzátartozók felvilágosításáig ismét egy sereg új munka hárult Rákóczi államára. Az országos viszonyok ilyen óriási átrendezése megbontja a régi államrendszer rendi kereteit. Nyolc háborús év erre nagyon kevés. Még egy évszázad, a fény évszázadának nevezett 18. század sem volt rá elegendő.

„A hazában lehet mondani, minden tele van koldussal" – idézi Mária Terézia 1775. október 12-i híres rendeletét Szekfű Gyula, aki miután az előző század Habsburg-abszolutizmusa súlyos hiányosságaként állapította meg, hogy programjából a népjólét gondolata hiányzott, Magyarország 18. századi történetén végigtekintve részletesen ismertette a királynő erőfeszítéseit a szegény nép felkarolása érdekében. És nem tudja, és mi sem tudjuk, hogy valójában mi történt. Miért van a 18. századi Magyarországon egyre több koldus, helyét nem lelő vagabund és nyomorult szegény.

Már Jean Bodin hangsúlyozta, az abszolutista uralkodónak, ha az államvagyont helyesen akarja

felhasználni, kötelessége, hogy gondoskodjék a szegényekről. „Régen az alamizsna volt az első tétel a kiadások között: a második volt a királyi udvartartás, a harmadik az épületek karbantartása; de a sorrend ma egészen más. Az alamizsnáról van a bölcs hébereknek egy mondása, amely a régi prófétákat igazolja, hogy ugyanis a vagyon megőrzésének egyetlen igazi módja az adakozás; megítélésük szerint a jövedelmek egytizedét kellett ily módon az egyház szolgáinak és a szegényeknek a megsegítésére fordítani. Ha megfigyeljük, láthatjuk is, hogy a legnagyobb és legdicsőbb családok mindig akkor bővelkedtek vagyonban, gazdagságban, egészségben és utódokban, amikor a családfő irgalmas szívű és adakozó természetű volt." Majd a könyörületességgel tündöklő francia királyokról beszél Bodin és elmondja, hogy az új fejlemények, az adó és az állandó katonaság miként terheli meg a korábbinál többszörösen a szegény falusi népet. Látja, a szegénység megsegítésének legfőbb módja, ha az állam munkaalkalmat teremt, építkezéseket indít, gondosan karbantartja a hidakat és az utakat. Így megszüntethetik „a két legnagyobb átkot: a semmittevést és a szegénységet;

erre nagy szükség van a demokráciákban és az arisztokráciákban."

Az abszolutista államrendszer kiépítésén fáradozó Habsburg magyar királyok, kivált Lipót császár többször hangoztatták, hogy szívükön fekszik a szegény nép ügye, gyakorlatban azonban semmit nem tettek. A hadsereg túlkapásait nem tudták megszüntetni, hiába próbálkoznak a nemesség megadóztatásával (1672, 1698), rendelkezéseiknek nem tudtak érvényt szerezni. A monopóliumok miatt a lakosság kirekesztődött minden pénzszerzési lehetőségből. A szegénység összetételének megváltozása csak a 18. században lett szembetűnő; a folyamat nyilván már korábban elkezdődött.

A mezőgazdasági területeken a jobbágyok, a zsellérek, majd a bevándorlók és telepesek különböző csoportjaiból szakadnak le a nincstelenek. A bányavidékeken megfigyelhető az egykori bányarész-tulajdonosok gyors elszegényedése, s a bányászok, vájárok, csillések, kovácsok, faszénégetők panasza az emelkedő árak és a megélhetésre elégtelen bérek miatt végigkíséri az egész évszázadot. 1652-ben Selmecbányán a szociális nyugtalanság lecsillapítására

kiszállt királyi biztos elrendelte, ha a kovácsmester nem akarja a neki kiszabott heti 60 Ft bérért ellátni a munkáját, verjék vasba és így dolgoztassák. A bányák szociális gondjait Rákóczi állama sem tudta kezelni, még kevésbé megoldani. 1711 után pedig a társadalmi nyugtalanság, a pestisjárványok szinte elsöprő erővel hozták felszínre, hogy az ország szociális viszonyai rendezésre várnak.

III. Károly és a magyar rendek kompromisszuma Rákóczi államának törvényeit eltörölte. A szegényügy a központi kormányzat, a Helytartótanács hatáskörébe került. Azonnal kiderült azonban, hogy a szegénység egyszerű központi rendelkezésekkel nem kezelhető.

Lent a társadalom próbál maga segíteni, hiszen a földesurak, városok, vármegyék elemi érdeke, hogy ellássák a magatehetetleneket. A megoldások szinte középkoriak, és már nem elegendőek. Minden falunak vannak „falu szegényei", néhány, amennyit el tud tartani. A többi koldusbotra szorul, és mehet Isten hírével. Nem az egyetlen a máramarosszigeti ispotály sorsa. Földesura, Rhedey Ferenc 1667-ben száz arannyal és egy malommal vetette meg az alapját, azonban ez a háborúk és rendszerváltások

következtében elolvadt. A városok és egyházak a szegények ellátására vagy új ispotályokat és xenodochiumokat alapítanak, vagy a régiek költségeit próbálják előteremteni. Legfőbb fedezetük a jótékonykodás, végrendeletek útján juttatott segítség. Kényszerhelyzetben sokféle módon kísérleteznek. De mindez csepp a tengerben.

A szegényügy tömegméretekben egészségügy is. Egymás után jelennek meg könyvek a szegények házi orvosságáról, Pozsonyban Stella József olasz-zsidó orvos, Erdélyben a bányászok betegségével foglalkozó Köleséry Sámuel, Nógrádban Perliczy János Dániel vármegyei orvos karolják fel a szegényeket. De mindez már nem elég. Államhatalmi szintű megoldásokra van szükség, s Mária Terézia az országos igények, és tanácsosa, a holland származású orvos, van Swieten kezdeményezésére elindítja az egészségügy reformját, s ez a szegénység kezelésének új rendszerét alakítja ki.

Megszületik az úrbérrendezés, az uralkodói akarat a jobbágyárvák sorsát a földesúrra bízza. Bevezetik az oktatás reformját, de a Ratio Educationis nem tudja megoldani a szegény gyerekek iskolázását, az továbbra is az egyházi

iskolákra marad. Árvaházak épülnek, igaz, hogy lassan, először a protestánsok, majd a katolikusok alapításából Kőszeg, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszeben falai között. Végre 1763-ban száz árva – háromnegyed részük fiú, egynegyedük leány – beköltözik a tallósi Esterházy-kastélyba. A kastélyt a magyar kancellár, gróf Esterházy Ferenc bocsájtotta tízezer forint alaptőkével a kormányzat rendelkezésére, árvaház céljára. A század vége felé azután a katonák árvái előtt is megnyílnak az árvaházak kapui.

Koldusok, kóborlók, vándorlók, csavargók tömegei azonban szinte megoldhatatlan feladatokat adtak Mária Terézia udvarának.

Mi történt, hogy ennyi gondoskodás, jóakarat ellenére 1775-ben a *Regulatio mendicorum et vagarum* szerint a koldus több, mint bármikor volt. Tele vannak velük a városok, a piacterek, a templomok, ellepik a kocsmákat, a búcsújáró helyeket, veszélyeztetik a vásárokat, és már a postaállomásokon sincs biztonság miattuk.

A rendelet diagnózisa szerint ezek többsége álkoldus. Csalók, ingyenélők, mihasznák, dologkerülők. Nyomoréknak tettetik magukat, piszkos, véres rongyokat tekernek a

fejükre, karjaikra, gyermekeiket megcsonkítják, fiatal, erős, egészséges nők játsszák meg az öreg magatehetetlent. Sokan kölcsönvett csecsemőkkel és gyermekekkel szegény árvának és özvegynek hazudják magukat. Az alamizsnát italra költik, a mankót verekedésre használják.

Különböző megfigyelések szerint a szomszéd országokból özönlenek be valódi koldusok és csalók vegyesen. Van, aki a sorozatos pestisjárványok számlájára írja mindezt. Azt a véleményt viszont a későbbi vizsgálatok is megerősítették, hogy az országot ellepő rengeteg egzisztencia nélküli vagabund elem a bevándorlások és a betelepítések természetes velejárója. Wellmann Imre fejtette ki, hogy a telepesek szorgalmas csoportjai mellett többségük kellő létalap nélkül jött, másokat a kalandvágy, a könnyebb élet reménye hajtott, esetleg büntetés elől szökött. Az új környezet, a szokatlan éghajlat, a kemény munka nagy alkalmazkodó-készséget kívánt. Alapos vizsgálatok szerint „a jövevények egy része koldulásra, tétlen életmódra, ivásra adta a fejét, vagy odébbállt".

A királynő némely tanácsadója pedig olyan megfigyeléseket foglalt össze, hogy a mezővárosokat és a

városokat lepik el a koldusok, mert a falusi lakosság odatart, vagyis nem fűlik foguk a paraszti munkához. A központi kormányszervek a vármegyéket ostorozták, mondván, nem hajtják végre a rendelkezéseket, s a magyar rendek csak magánérdekeiket nézik. Ezzel szemben a vármegyék és a rendek a bécsi kormányzatot okolták mindenért.

Az évszázados vitában számunkra Bél Mátyás véleménye a döntő. Bél vármegyéről vármegyére tanulmányozta a lakosság anyagi viszonyait, természetét, foglalkozását, szokásait. Szociális érzékenységére jellemző, hogy alapítványokat szerzett, és ezekből neveltetett árva fiúkat különböző családoknál. Véleménye szerint a szegénységnek több oka is van, például amiben már Bodin is a szegénység forrását látta: nincs munkaalkalom. Mindemellett Bél Mátyás mélyebbre tekint, legfőbb baj, hogy nincs piac. Ha borát nem tudja eladni a paraszt, megissza, s ennek mérhetetlen következményei vannak.

A felvilágosult abszolutista állam eszménye a rend, a jól működő társadalom, a nagyszámú népesség, vagyis az adózó tömeg. A szegénység többszörös értelemben is bűn. Összemosódik vele a lustaság, a járvány, a kitett gyermek, a

prostitúció, a bűnözés, a munkaalkalom hiánya és a munkakerülés. Kezelése ennek megfelelő. Összekapcsolják az egészségüggyel, közbiztonsággal, rendőri feladatokkal. Különös, hogy az állandó hadsereg meg a határőrvidék szociálhigiéniai viszonyaival nem foglalkoznak.

A szegényügy kezelésének fogalmi készlete kibővül: „koldusőrök", „koldusbírák", „toloncolás", „dologház" s még egy sereg új kifejezés születik. Szörnyű, naiv, értelmetlen rendeletekkel. Elhatározzák, hogy össze kell írni a koldusokat. A központi rendelkezés értelmében minden koldusnak eredeti lakóhelyére kell mennie. Különben bebörtönzik. Aki nem engedelmeskedik, azt „kenyéren és vízen és erejükhöz mért munkával györtörjék három vagy négy hétig". A továbbra is ellenszegülőket háromhavi kenyéren és vízen eltöltött fogságra kell vetni. Ha beteg vagy öreg, hetente négy alkalommal főtt ételt kell kapnia. Különben a fogság alatt munkára kell szorítani őket. A hatóságok döntsék el, hogy igazi koldusok vagy munkakerülők. Hat hetet kapnak rá! S még egy megoldhatatlan feladatot: a koldusok házasodását meg kell akadályozniok.

Mindent szigorúan szabályoznak. A toloncolás eljárását, módját, s a toloncoltak körül forgolódó őrök, vármegyei tisztek kötelességét. Az élelmezésükre kötelezett falvaktól és városoktól a felnőtt koldusnak napi 3 krajcár, gyermeknek másfél krajcár kosztpénz jár. Szabályozzák a dologházakat, a börtönöket, a városi és vármegyei ellenőrzést. Az 1773-ban kiadott rendelet szerint a cigányok sátrait szét kell rombolni, épített házakba kell költöztetni őket, vajdát többet nem tarthatnak, a falusi bírók alá kell rendelni mindnyájukat. Gyerekeiket el kell venni, parasztgazdákhoz adni, hogy ott nevelkedjenek a plébános felügyelete alatt, és a következő generáció már nem lesz többé cigány, hanem hasznos mesterember. Mennyi tömeg papirosrendelet, teljesen értelmetlenül! A szegénységet a fény évszázada kezelési kultúra nélkül adja át az újkornak.

A királynő egyik érdekes levélrészlete némileg tudósít a mélyebben fekvő okokról is. Az országbíró Pálffy Miklós grófnak írta 1766 júniusában az úrbéri viszonyok rendezéséről: „lelkiismeretem furdal, ha látom, hogyan bánnak el egyes szegény emberekkel, nem akarok elkárhozni egypár mágnás és nemes miatt. Sok hónapon át

iparkodtam, hogy elveimet egyeztessem az ország alaptörvényeivel, de munkám kárba veszett és árát a szegények fizetik meg. Nem akarok mást, mint a közjót, melyet nem szabad, hogy magánérdek gátoljon." Az indok, hogy segíteni kíván a szegény parasztokon, a vallási parancs értékkategóriája, a reneszánsz végig, a 16–17. században át a sokat emlegetett „közjó" s a rendi kompromisszum alapján véli mindezt megoldhatónak.

II. József megpróbál továbblépni, de az otthontalanul csavargók, kéregetők, koldulók ügyében, úgy tűnik, anyja rendeleteit ismétli meg. Gyakorlatban a szegénygondozás ellátása nagyrészt az egyházak, városok, vármegyék feladata marad, vagy a családokra hárul. A központi hatalom minden jó szándéka és hatalmas erőfeszítései ellenére sem oldhatta meg.

Erdélyben a szegénygondozás a helyi megoldások, a középkorból átöröklött intézmények, egyházi keretek között, a közösségi szokásrendek és a toleráns hagyományok szerint működött a gyakorlatban a súlyosbodó nehézségek ellenére is. Nem tudjuk, vajon ezért tudott olyan intézkedéseket hozni 1812-ben a Gubernium,

hogy a szegények ellátási rendjét, gyógykezelését, méltó életét biztosító rendelkezésekről a kérdés kutatója – Csizmadia Andor – megállapította: „ma is alig lehet tökéletesebb megoldási módot kitalálni.”

Magyarországon a 19. század első felének évtizedei akár a megoldatlanság végjátékának is nevezhetők. Az 1845–47-es években országos ínség pusztít. Különösen a Felvidék vármegyéiben. Többezres tömegek menekülnek délre, és ezerszámra kötnek ki Pest és Buda utcáin. A korabeli jelentések szerint legtöbbje munka és kereset nélkül lévén, csoportokba verődve koldult. Az éhségtől alig lézengő nyomorultak az utcákon haldokoltak. Szekerek jártak a város különböző részein, összeszedték őket, s hogy megszabaduljanak tőlük, kivitték őket a város határába. Koldusőröket rendeltek, koldusbizottságot alakítottak. Adományozások, jótékony akciók: gabona, liszt, bor, használt ruha. Segélygyűjtő-mozgalmak. Szegénykonyhák. Valamit enyhítettek, ideig-óráig. A dologházak megteltek. A Rókus Kórház megtelt, a betegeket a folyosókon, pincékben és a kórház melletti pajtákban zsúfolták össze.

A reformkor nemzedéke felismerte, hogy tüneti kezelés helyett a rendszer átalakítására van szükség.

Sok vita folyik napjainkban arról, hogy mi a fejlődés. Úgy is megválaszolható, hogy *az alkalmazkodás képessége*. A reformkor nagyjai két úton indulva próbálták új, korszerű formában rendbe tenni az átalakuló Magyarország szegényügyét. Egyrészt a múlt felgyülemlett tapasztalatait használták fel. Kölcsey műve, *A szatmári adózó nép állapotáról,* és Kossuth töredéke, az *Éhségmentő intézkedések* a helyi viszonyok gondos felméréséből von le országos következtetéseket. A mintát pedig nyugaton keresik, amint Eötvös műve, a *Szegénység Irlandban* s az útijegyzetekbe rejtett vizsgálatok tanúsítják. Még nem tudták, hogy a szegénységet megszüntetni talán sohasem lehet, ahogy nem lehet megszüntetni a társadalmi különbségeket, az emberi személyiségek, sorsok, körülmények, képességek változatosságát sem. De lehetséges és szükséges anyagi ellátottságban *a szellemi, emberi méltóság megőrzésére alkalmas szinten* gondozni a rászorulókat. Az újkori átalakulás törésvonalain a teoretikusok ezt gyakran természeti példákkal fejezték ki. Az áradatot csatornákban célszerű

levezetni; aki kiéli az erdőt, az a jövendő generációkat károsítja, az unokák koldusbotját faragja meg.

A kétezredik év küszöbén már csak játszhatunk a gondolattal, hogy ha Dobó Ferenc például kissé nyugatabbra látja meg a napvilágot, vagy amikor apját hamis vádakkal a pozsonyi vártömlöcbe vetették, féltében-haragjában kifut az országból, most talán valamelyik város tanácstermének faláról szigorú és mindentudó polgárok közül mint a *korszerű szegénygondozás* úttörője nézne le ránk, évszázados elintézetlenségeink között tébláboló turistákra.

„RÓLAD SZÓL A MESE”

Mutato nomine de te fabula narratur

Horatius

Ezerkilencszázkilencvenhárom március 20-án Tordán a vallásszabadságot kimondó 1568-i országgyűlés emlékére rendezett nemzetközi konferencia után szegezték nekem John Locke Horatius-idézetét az *Epistola de tolerantiá*ból. Mit akar ezzel mondani? Azóta keresem a választ, és egyre inkább úgy érzem, hogy *európai jelenlétünk történelmét elhanyagoló közönyünk* miatt ma is időszerű Babits jóslata; „ha meghalunk, a lelkünk velünk hal meg. Irodalmunk, szellemünk minden alkotása, mindaz, amit tettünk, teremtettünk, halhatatlan műveink halhatatlansága eltűnik, mintha sohase lett volna.”

A tordai kis unitárius templom adott otthont a konferenciának, és az öreg padokban meg a falak mellett szorongó közönség, idősebbek és ifjak, férfiak és kendős

asszonyok, diákok, lelkészek, tudósok és tanárok a történelmet hozták magukkal. Ki tudja, milyen messziről jöttek? Az idők milyen sötétjéből világítottak a fehér homlokok? Ott volt az egész erdélyi magyarság. Kemény Zsigmond szigorú *számonkéréssel,* hogy a történelem adjon *bizalmat,* és gróf Mikó Imre, Erdély Széchenyije *emlékeztetőn: a fejlődés iránytűje a letűnt századok mélyén rejlik.* A történetíró Szilágyi Sándor tette közzé még a múlt században a törvény szövegét, a kötet lapjai rég megsárgultak, de a törvény tartalmán nem fogott az idő; a hit dolgaiban nem a hatalom, nem az állam, hanem minden ember maga dönt. Orbán Balázs szavai figyelmeztetnek: „Erdély Európa minden más országát megelőzte a lelkiismereti szabadság biztosításában."

Hogy valljam be mulasztásainkat? 1965 nyarán a bécsi nemzetközi történészkongresszuson Zimmermann professzor kijelentette: a kis Erdély a felekezetek békés együttélésének megvalósításával évszázadokra példát adott az embertelen elv, a „cuius regio eius religio" csődjében fuldokló Európának, de szavai a dörgő tapssal együtt semmibe szálltak, mert vasfüggönyön innen és

vasfüggönyön túl valójában *senkit nem érdekelt, hogy csupán erkölcsi kategória maradt-e a bátor erdélyi tett, vagy elevenen hatott, s a kritikus évszázad történelmi tényezője lett?* Mondjam el a régi vitát? Történetírásunk szaktekintélyei fejtették ki véleményüket a két világháború között: Szekfű Gyula leszögezte, hogy semmi köze sincs a 18. század „elvi toleranciájához". Mályusz Elemér viszont úgy látta a II. József türelmi rendeletében érvényesült elvvel szemben, amelyet Samuel Pufendorf úgy fogalmazott meg, hogy a vallásszabadság adományozásának letéteményese az állam (fenntartván magának a jogot az egyes egyházak között fontossági sorrendet is felállítani): „a magyar tolerancia-rendszer gyökeresen más volt... inkább az angol gondolatokkal mutat hasonlóságot. Legalább azt a meggyőződést, hogy minden egyháznak szabadon kell fejlődnie, állami beavatkozástól mentesen, Locke éppen úgy hirdette, mint maga az angol közvélemény vallotta." Megállapították, hogy még a tolerancia fogalmát sem tisztázták, és beható előtanulmányokra lenne szükség. Azután már nem történt érdemben semmi. 1982-ben, amikor Halasy-Nagy József fordításában Locke műve nálunk

újra megjelent, már fel sem merült a kérdés, hogy a *Levél a vallási türelemről* írója vajon tudott-e az erdélyi vallásszabadság törvényéről, s a 18. századi Magyarországon „annak sincs nyoma, hogy Locke tolerancia-levelét ismerték volna”.

A tordai országgyűlés törvénye a vallásszabadságról a második világháború után teljesen kiesett a hazai és a nemzetközi emlékezetből. Csakhogy tények sokasága bizonyítja, hogy a 17–18. század fordulóján az Erdélyi Fejedelemség és a magyarországi protestánsok vallásszabadsága élénken foglalkoztatta Angliát és Hollandiát. Ahogy Locke monográfusa, Raymond Klibansky írta, *valami új eszmélkedésre van tehát szükségünk.* A konferencia közönsége mintha évszázados kötelességtudata türelmével ugyanezt várta volna: egyetemes egységében ismerhesse meg történelmét.

Csak annyit mondhattam el, hogy a János Zsigmond fejedelem uralkodása idején meghozott törvény az erdélyi állammal együtt született, az ország nyugalma érdekében kapott jogot a négy bevett vallás, a katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius – *egyenlő szabadságra és egymás*

elviselésének türelmére. Talán a tordai templom csúcsívei alatt 1568 kemény telében kimondott törvény a vallásszabadságról az *Epistola de tolerantia* prelúdiuma.

A márciusi magas ég alatt még hosszan mérlegeltük a „majdnem" és az „úgy tűnik" esélyeit, s akkor a közös gondolkozás különös áramkörében mintegy megszólalt Locke Horatiusa. Kire utalt, mire értette, kiről szól a fabula?

Elgondolkodtató, hogy a *Level*et Locke Amszterdamban írta; 1685 végén már készen volt, de csak 1689-ben látott napvilágot Goudában. Sűrűn forognak ezekben az években erdélyi diákok a németalföldi egyetemeken (Amszterdamban dolgozik Misztótfalusi), gyorsan áramlanak a hírek Erdély és Németalföld városai között, s a bécsi holland követ, van Heemskerken a veszélyeztetett erdélyi vallásszabadság megmentése érdekében tevékenykedik. Már csak a peregrinus diáknapló hiányzik Locke kézjegyével, gondolná a látványos eredményeket óhajtó kutató. Csakhogy Locke száműzött, álnéven él, Veen orvoskari dékán otthonában, titkos menedékhelyen. II. Jakab király a kiszolgáltatását kérte. Néhány barátja tud csak

róla, csupán a vallási türelmet különösen tiszteletben tartó remonstránsok, Arminius tanait követő holland reformátusok szűk körével érintkezik. Mégis több mint valószínű, hogy tudhatott a magyarországi és erdélyi vallási viszonyokról.

Átnéztem könyvtárának kiadott katalógusát, könyvei között volt a híres Thököly-életrajz, az *Histoire d'Emeric comte de Tekeli* illusztrált második kiadása. Alig érthető, hogy erről miért nem vettünk eddig tudomást. Igaz, Thököly véletlenül is bekerülhetett könyvei közé. Lehet, hogy bele sem nézett. Lehet, de nem valószínű. A könyv szerzője Jean Leclerc. Kevés röpiratírónak köszönhet annyit Magyarország, mint ennek a menekült hugenotta tanárnak. Leclerc rendszeresen tájékoztatta az európai közvéleményt mindarról, ami az 1670-es, 1680-as években a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben történt. A császári udvar megvádolta, hogy a magyarok iránt elfogult és részrehajló. Annyiban igaz, hogy Leclerc a vallásszabadság elkötelezett híve volt. Viszont mindig pontosan tájékoztatott, lehetőleg dokumentumokkal. Izgalmas nyomozás lenne kideríteni, kik látták el hírekkel Pozsonyból, Eperjesről, Kolozsvárról. Írásai

szerint érzékeny, bátor, lényeglátó; egységben fogja fel, ami Munkácstól Párizsig történik. Ráadásul Locke legbensőbb barátja volt. Az amszterdami bujdosó segítőjeként tartják számon, Philippe van Limborch remonstráns teológiai professzor mellett. Maga Locke írja, hogy nagyon sokat köszönhet Leclercnek. Aligha hihető, hogy ne esett volna szó közöttük a magyarországi és erdélyi vallási harcokról. Locke vonzódott a socinianusokhoz, vagyis az unitáriusokhoz. Meglátogatta a Rotterdamban tanító Pierre Bayle-t, aki külön foglalkozott János Zsigmonddal s az erdélyi és a lengyel unitáriusokkal. Az *Epistolá*t egy unitárius kereskedő fordította le angolra.

Milyen fogalmat nyerhetett az erdélyi vallásszabadságról Locke, ha esetleg valóban belelapozott a Thököly-életrajzba, s mi a bizonyíték, hogy Leclerc Erdély és a magyar királyság vallásszabadságáért perlő röpirataiból bármi is lecsapódhatott a *Levél a vallási türelemről* lapjain?

Thököly 12 éves korától Erdélyben nevelkedett. Apafi fejedelem uralkodása évtizedeiben már nyilvánvaló, hogy a vallásszabadság törvénye teherbírónak bizonyult.

Az 1568. évi törvény megalkotói, magyar és szász tanácsosok és a fejedelmi udvar, az akkor különleges európai mikrokozmosz tagjai, Báthory István váradi kapitány, a későbbi lengyel király; Giorgio Blandrata, a fejedelem udvari orvosa és tanácsosa, Servet híve, aki Servet sorsa elől keresett menedéket Erdélyben; Dávid Ferenc, az unitárius vallás megalapítója, a fejedelem udvari papja és mások, művelt humanisták voltak. Olvasmányaikat – Erasmus, Pico della Mirandola, Marsiglio Ficino, Nicolaus Cusanus – egy évszázad múltán is forgatják a vallások békés együttélésének megoldásán gondolkozók; Locke olvasmányai között is megtalálhatók. Valamennyien tisztában voltak Erdély gazdasági értékeivel. A törvény egyik megalkotója, Haller Péter szász tanácsúr, szebeni polgármester, sikeres kereskedő ma is elismerésre méltó bravúrral szolgált, a háborúk dúlta s az oszmán hatalom protektorátusába szorított Erdélyből adott kölcsönt Nürnbergnek, a délnémet tőke egyik fellegvárának.

A törvény súlyos viszonyok között, újabb és újabb fejlemények szorítójában, de lényegét tekintve egy évszázadon át alapjául szolgált a sokvallású ország

egységének. Többször megerősítették. Az ország döntést hozó testületeiben mindvégig együtt dolgoznak a négy bevett egyház hívei. A törvény alapelvei a lelkiismereti szabadságról – hogy a különböző felekezetek békében éljenek egymással, és vallása miatt senkit hátrány, bántódás nem érhet – mintául szolgáltak a 17. század folyamán Erdélyben menedékre talált morvaországi anabaptisták, zsidók, örmények, görögök kiváltságainak s az ortodox románok egyházi életét segítő fejedelmi intézkedéseknek. A változásokkal együtt járó vallási feszültségeket rendszerint a törvény szellemében a kölcsönös megbecsülés hangján sikerült oldaniuk. A különböző egyházak iskolái jóvoltából a Fejedelemségben Európa minden szellemi irányzata gyökeret eresztethetett. A református fejedelmek azért ítélték el a vallásharcokat és vallásüldözéseket, mert azok az ország katasztrófájához, polgárháborúhoz vezetnek. Apafi tudatosan őrködött, hogy a vallások egymás közötti viszonyában kölcsönösség érvényesüljön; az egyensúly megtartása az állam érdeke, enélkül a társadalom nem működik.

Thököly ebben a szellemben nőtt fel. Ő is olvasta Justus Lipsiust és Grotiust, mint a 17. század második felének Magyarországán az alkotmányos és vallási szabadságot már egységben vizsgáló nemesek és polgárok, akikkel együtt szállt síkra a „testi, lelki szabadságért”.

Milyen mentalitás jellemezte a különböző vallású együttélőket? A kérdést jószerével még alig vizsgálták, a kutatók inkább a harcokra és az ellenségeskedésekre figyeltek. Thököly, az evangélikus fejedelem katolikus feleséget választott, Zrínyi Ilonát. Semmi nyoma, hogy akár őt, akár gyermekeit vallásuk megváltoztatására erőltette volna. A sárospataki plébániai anyakönyv bejegyzése szerint katolikus gyermek keresztapja, visszahozza a munkácsi templomba az elűzött református lelkészt, de a katolikus papot sem utasítja ki; a templomot megosztva használják, a gazdaság megszervezésében nem a vallási hovatartozásra, egyedül a *szakértelemre* tekint, zsidó bérlővel szerződik, mint ebben az időben már igen sok indusztriálkodó és kereskedő főúr, tiszteli a törökök vallási szokásait, katolikus franciákkal, református végváriakkal aratja bravúros győzelmeit. Kiáltványaiban többször leszögezte: a közjó, az „ország

békéje", a „lelkek őszinte megbékélése" vezeti; a protestáns vallások szabad gyakorlásának visszaállítását, amit a linzi béke biztosított a királyi Magyarországon, a katolikus egyház tiszteletben tartásával szándékozott megvalósítani. Leclerc könyve közli a nevezetes 1681-i soproni országgyűlés vallásügyi végzéseit, mikor is a császári udvar kompromisszumos megoldásra kényszerült, nem utolsósorban a királyságbeli politikusok közbenjárására is. Ezt azonban – mivel változatlanul fenntartja a vallások hierarchikus rendjét, hogy az állam korlátokat szab, s így a lakosság többsége, egész falvak, mezővárosok, sőt, városok lakói is kirekesztődnek a lelkiismereti szabadságból – Thököly nem fogadta el. *A tordai országgyűlés vallási törvényét tekinti zsinórmértéknek,* mint ahogy az a rengeteg emlékirat, opinió, levél és röpirat is, amit magyarországi és erdélyi politikusok, a császári udvar militáns irányzatának erőszakos katolizálása és üldözései ellen megfogalmaztak, s amelyekkel Leclerc röpirataiból ismerkedhetett meg Európa.

Nincs rá eddig semmi közvetlen bizonyítékunk, hogy mindebből Locke bármit tudomásul vett volna. Használta Leclerc könyvét? Nem tudjuk. A Thököly-életrajz ma már

nincs meg könyvtárának a Bodleian Libraryban őrzött megmaradt kötetei között. Végleges választ jegyzeteinek gondos átvizsgálása adhat. De igaz, ilyen kutatásokkal nem is próbálkozott még senki. Tudjuk azonban, hogy Locke, az orvos, az író és filozófus minden művet szisztematikusan összegyűjtött, amit a vallási harcokról és a megoldás kereséséről írtak. Talán lesz majd egyszer magyar kutató, aki áttanulmányozhatja az irdatlan irathagyatékot, mivel szerencsés véletlen folytán Locke minden papírszelete megmaradt. Addig meg kell elégednünk, hogy figyelmesen olvassuk a *Levél a vallási türelemről* sorait.

Közvetlen utalásokat hiába keresünk. Nemcsak a *Levél* műfaja miatt. Eredeti latin kiadása, a gyorsan egymást követő fordításokkal és a támadóinak adott válaszokkal együtt névtelenül jelent meg. Locke csak 1704-ben kelt végrendeletével ismerte el, hogy ő a szerző.

Érdekesek viszont a szituációk. A *Levél* gondolati vonalvezetésének csomópontjai. Olvasva például, hogy a vallás ürügyén másokat zaklatnak, tönkretesznek, kifosztanak, megsemmisítenek, lelki üdvösségére

hivatkozva tűzzel-vassal pusztítanak, akarva-akaratlanul Magyarországra gondolunk, ahol a vallási hovatartozás ürügyén birtokokat koboznak el, katonai kísérettel foglalják el a templomokat, terhes asszonyokat ugrasztanak ki az ágyból éjnek idején, a városi letelepedést valláshoz kötik, és még a temetőkből is ki akarják tiltani a más hitet vallók halottjait. Az állam nem szabhatja meg, ki milyen vallást kövessen – írja Locke –, „senki nem rázhatja le úgy magáról saját örök üdvének gondját, hogy más valaki, akár fejedelem, akár alattvaló írja elő, hogy milyen kultuszt vagy hitet kell szükségszerűen elfogadnia; senki sem képes, még ha akarja, akkor sem, más ember előírása szerint hinni". Mintha valóban a tordai országgyűlés sokat ismételt szavait hallanánk: „mert a hit Isten ajándéka." Elmondja Locke az amerikai hódítók eljárásait, példázva, hogy „milyen könnyen válik a vallás és a lelkek üdvössége rablásnak és telhetetlen kapzsiságnak ürügyévé. Ha azt hiszed, hogy a bálványimádást valahol törvénnyel, büntetéssel és tűzzel-vassal ki lehet irtani, *akkor más néven rólad szól a mese.* Mivelhogy nem nagyobb jogon vesztik el vagyonukat Amerikában a pogányok, mint valamely európai

királyságban a királyi udvar egyházától valami módon eltérő keresztények."

Újabban a kutatók azt hangsúlyozzák, hogy Locke az 1670-es és 80-as évek kontinentális viszonyait tapasztalva alakította ki elméletét, az ország belső békéjét tartotta szem előtt, ez szabta meg nála a tolerancia korlátait is, az ateistákat kizárta belőle, és rokonszenvéből a katolikusoknak kevés jutott. Művét szélesebb közönségnek szánta, mert *aggódott Európa politikai, vallási és kulturális jövője miatt,* s ahogy John Dunn legutóbb megállapította, féltette „a protestantizmus geopolitikai sebezhetőségét." Mire gondolt? Úgy vélik, attól tartott, hogy a nantes-i edictumot visszavonó Franciaország megtámadja Hollandiát.

Közép-Európa keleti térségében az Erdélyi Fejedelemség másfél évszázadra megteremtette a különböző vallások és ezzel a különböző etnikumok együttélésének gyakorlatát, 1705-ben Rákóczi országgyűlése hozott törvényt a vallási türelemről, és elrendelte, a vegyes vallású helységekben *a többség megkapja a templomot, de úgy, hogy köteles a kisebbségnek újat felépíteni.* Az ország társadalmi struktúrája és a Habsburg hatalmi érdekszféra fölénye miatt azonban a

vallásszabadság elveszett. A fény évszázadának második évtizedében Kolozsvárott máglyára dobják az unitárius egyház könyveit, s majd csak a század végén kapja meg a sokvallású ország uralkodói ajándékként azt, amit korábban a maga erejéből megalkotott.

Mikor lett ez a térség hosszú távon Európa geopolitikailag legsebezhetőbb területe? Mikor vesztette el Európa sokféleségének egységében kifejeződő önazonosságát? Kiről szól a mese? A fabula a régi magyar nyelvben példázatot jelent.

A TÁJ MINT VILÁGKÉP

Nemrégiben Gerszi Teréz Pieter *Bruegel és a németalföldi tájkép* című akadémiai doktori vitára bocsátott téziseihez kellett véleményt írnom. Mit tehet hozzá a történész egy kiváló művészettörténeti életműhöz? Mit használhat fel jegyzeteiből a társadalom, a politika és a környezet történetének kutatója, aki különös személyes élmény hatására évtizedek óta szeretné Bruegel titkát megfejteni? Semmit. Ősrégi jegyzeteimből alig használhattam valamit. Csupa szubjektív feljegyzés, megfigyelések, vázlatok, élmények, kulcsszavak, szakcikkek margóján ceruzajelek, egy régen tervezett, de talán soha meg nem születő könyv nyersanyaga – ha tetszik –, a történetíró tiltott határátlépéseinek dokumentumai. Miért kértek mégis szót? Világunk tele van kihívásokkal és tevékenykednek a jókedvű ösztönzők.

Létélmény: a téli táj

1957 decemberében levéltári kutatásokra utaztam Erdélybe, s útlevelembe letelepedési vízumot ütött az illetékes hivatal. Bukaresten kellett várnom, hogy megadják a beutazási vízumot. Figyelmeztettek ugyan, hogy útiokmány nélkül kockázatos kilépnem az utcára, de kinek van kedve szobafogságban tölteni a napokat, miért ne nézném meg a várost, ha már itt vagyok! Napokon át jöttem-mentem, még Constancába is leugrottam, meglátogattam a száműzött Ovidiust, s hosszan néztük a tengert. Nem törődött velem a kutya sem. Ténfergéseim egyik késő délutánján képzőművész hallgatókkal besodródtam egy előadásra. Élesen kivilágított, frissen meszelt boltozatos helyiség falain Pieter Bruegel néhány képe előtt öreg tanár beszélt – románul. Nem ismertem a nyelvet, de követhettem előadását Bruegelről – akkoriban elég hiányos tudásommal is. Azt mondta: „Bauernbruegel". Karel van Mander 1604-ben készült életrajzában úgy látta, hogy Bruegelnek kevés képe van, amelyet nevetés nélkül nézhet az ember. Mások Bosch követőjének tekintették. Legerősebben az a vélemény

élt, hogy a németalföldi mester parasztfestő volt. Az igazi Bruegelt a két világháború között már felfedezték, de a vasfüggönyön innen mi mást is hallhattam még, mint hogy a népéletet és a korabeli történelmet illusztrálta „nagy realizmussal". Nézzük például a *Betlehemi gyermekgyilkosság*ot: tiltakozás az idegen hódítás ellen. Heródes pribékjei spanyol katonák, rabló zsoldosok, kínozzák és ölik a népet. S akkor láttam, hogy a kép ellenállt. Nem engedte, hogy megfosszák szakrális lényegétől! Lenyűgözött a kompozíció félelmetes kommunikatív ereje.

A festmény a néző felé teljesen nyitott. Jobbra lent kifut a képből egy gyermekét mentő anya, utána a vágtázó lovas és egy kutya, a helyszín a végtelenbe tágul. Mintha vállon ragadtak, kitéptek volna az amúgy is félig-meddig értett előadásból – s foglyul ejtettek a karéjban álló hócsuklyás házak.

A behavazott városka piacterére torkolló utakat lándzsás katonák tömege zárta le. Mészárlás a téli tájban, a szennyezett havon, meredek, havas tetők börtönfalsíkjai között, ólomsúlyú ég alatt. Talán nem is láttam, csak éreztem, mint legvégső valóságot, ezt a másfajta téli tájat.

Másnap visszakaptam útlevelemet, s utazhattam tovább. Gyorsunk lefagyott váltókon vesztegelt, sűrű hófüggöny takarta el Snagovot, lezuhant jegesfelhők alagútjain araszoltunk a Déli-Kárpátokon át. Akkor láttam először erdélyi telet. Hótorlaszokat söpört a Mikó utcán a fergeteges orkán, ágakat tördelt, és egy letépett utcatáblával csaknem agyoncsapott. Máramarossziget felé buszozva a Gutin tetején elkapott a hóvihar. Ott éjszakázunk, ha nem lép elő valahonnan, a gyönyörű zúzmarás ágak függönyéből az öreg hegyi pásztor – széles bőrövén kétfejűsas-címeres rézcsat a Monarchia korából –, hogy szekercéjével fenyőgallyakat csapdosson buszunk kereke alá. Gyulafehérvárra Kelemen Lajos vitt el, a szobafogságra ítélt Márton Áront látogatta, hazafelé a jégvirágos ablakon át a csodálatos hóvilágban farkast véltem látni, s az autóbusz csikorgó és sikoltozó fékezéssel sinkózott be a jeges lejtőn Kolozsvárra. Nem láttam addig ilyen fantasztikus telet, s mégis *az a másik tél* járt az eszemben szüntelen. Vittem magammal mindenhova. Hónom alá csaptam reggelenként, ahogy kiléptem a leheletfagyasztó hidegbe, s a Farkas utcán végigtaposva a friss havat, eljutottam az Erdélyi Múzeum Egyesület

kézirattárának családias melegébe, kitettem magam elé. Mint a pad alatt olvasó diák, az iratmásolások közben is próbálgattam megfejteni. A betlehemi télben nincs hóvihar, nincs fergeteges szél, nincs pásztor, nincs farkas. Ez a tél mozdulatlan, hiányos és mégis a legtélibb tél.

Hazafelé a határon vámvizsgálat. Rebbenéstelenül álltam a vámos tekintetét. Hozok egy telet – mondta a szemem –, nagyon különleges, felbecsülhetetlen látleletet. Legyintett. Mindenkinek megvan a maga külön tele.

Vad hógolyózások, a korcsolyapályákon zene szólt, farkasbunda zsákban szorongtunk boldogan a csengős lovasszánon, lőtt nyulak a kamrában, hófehéren szikrázó karácsonyok. S később a háborús telek. Volt min tűnődni a hosszú úton. Mennyi esetlegesség, mennyi eltűnt világ. 1944 decemberében vagy 1945 januárjában a Mátra mögött napokig állt a front, a hegyi ház fedezékéből láttunk egy kézitusát, történelmi léptékben jelentéktelent –, de akik átélték, ha átélték! A völgy túloldalán, fent a tisztáson, az egykori sípályán rohantak, egymásba gabalyodtak, egymást átkarolva hengeredtek le a lejtőn. Ottlik *Történelem* címmel írt a háború teleiről. „Ezeken a teleken folyton havazott... A

szél csitult, de a havazás nem lankadt. A Széna tér olyan elhagyott volt, hogy a szívünk izgatottan kezdett verni ettől a látványtól... Akkor itt pusztulunk el a Vérmező sarkán, feleltem, de a tréfa, mire kimondtam, megfagyott."

Különös, hogy a magyar irodalomban milyen sok a tél. Másutt talán nem? 1812 télélményét sem csupán a *Háború és béke* őrizte meg. Mégis, nálunk mintha sok évszázados lenne a tél. Janus Pannonius *Mandulafá*ja „virágzik... merészen a télben, / ám csodaszép rügyeit zuzmara fogja be majd!" A *Búcsú Váradtól* gyönyörű téli tájban indul. Mikes mintha csak azért írná le évszázadának legkeményebb telét, hogy ezt is szembenevesse. Ma sem tudjuk, miért ment 1739 nyarán Bukarestbe. Október közepétől március közepéig, öt hónapon át szakadt a hó! „15 marty. 1740... itt rettentő irtóztató tél vagyon, 18dik 8bris állott bé, azolta mindennap szaporodott a hó és nagyobbodott a hideg... rettentő hideg házban kellett a nagy telet kitöltenem..." Azután átlendül hirtelen: „ha az idén meg nem fagytam, megfagyhatatlan leszek ezután..." Mikes, a megfagyhatatlan azóta is ott ül Rabelais meg a Gulagot megjárt Mihail Bahtyin társaságában, beszélgetnek a nevetéskultúra esélyeiről és

üzengetnek századvégünk rosszkedvének: *a komikum győz a kozmikus felett*.

A vonatkerekek is a télről csattogtak: „Magyar síkon nagy iramban át / Ha nyargal a gőzös velem / Havas, nagy téli éjjelen, / Alusznak a tanyák." – De Ady tele is más volt, mint Bruegelé. Felidéztem a farkascsorda elől korcsolyán menekülőket *A kőszívű ember fiai*ból, annak idején ahányszor olvastam, sápadoztam az irigységtől. Most a menekülő nő meg a gyermek, talán a Megváltó esélyein merengtem. Babits *Politikáj*át idéztem: „Most harcol ő a Tél óriásaival", Krúdy behavazott határszéli városkáira gondoltam, és Betlehem hó alatt roskadozó házait láttam. Futottak visszafelé a zúzmarás villanyoszlopok, és a kupéba a legszebb téli képünket vágta be a szél: „Hóval söpörték be a szelek az utat." Kifejezőbb, költőibb, mint a *Valahol utat vesztettünk.* Petőfi 1848 januárjában írta *A puszta, télen*t, a forradalom küszöbére érkezett ország metaforáját. *Téli világ*ának kirekesztettjeit, a barátságos meleg szobára áhítozókat – a napszámost, a katonát, a hosszú lábú drótostótot meg a vándorszínészt és a cigányt ma úgy neveznénk, némi csúsztatással, hajléktalanok. A

szabadságharc költője szinte tobzódott a télben. Akkor a leghidegebb évszak a létállapot szimbóluma volt (ahogy a „moderneknél", József Attilánál, Füst Milánnál is az: létállapot-metafora, megfelelés – de ide már nem kalandozom el). „Tehát a természetnek / az ember a legmostohább fia" – hallottam Petőfitől ott útban hazafelé, és úgy véltem, megvan a kulcs. Mi más lenne Bruegel festménye, mint az ember és a természet kapcsolata, vagy: történelem, természeti képpel kifejezve.

Talán el is felejtettem volna mindezt, ha nincs az a rossz szokásunk egyik kollégámmal, hogy értekezletek alatt cédulákon verssorokat küldözgetünk egymásnak, s százezredszer hallva a közismert idézetet „tanulni, tanulni, tanulni" – elém nem teszi: „Tanulni kell. A téli fákat / Ahogyan talpig zúzmarásak. / Mozdíthatatlan függönyök" (Nemes Nagy Ágnes).

Amikor kijutottam végre Bécsbe, első utam a Kunsthistorisches Museumba vezetett. Lássam valahára az eredetit! Azóta, valahányszor elzarándokolok ide, mindig tapasztalom, hogy itt álldogálnak legtöbben a Bruegel-teremben. Vajon miként vélekedtek róla 1748-ban, az ifjú

Mária Terézia uralkodása idején, amikor kiállították a Geistliche Schatzkammerben? A 18. század végén az angol J. Reynolds már észrevette, hogy van benne valami rejtett különlegesség: a képen „oly sok ötlet, s a kétségbeesés oly sokrétű és élethű megjelenítése látható, ami húsz modern festőnek együttvéve is becsületére válna.” Nekem most tűnt úgy, hogy a kép sápadt, a színeket is elnyelte a tél, s a menekülővel a kép egyensúlya mintha megbillenne, arrafelé.

Bruegel másik téli tája a *Február* (többféle címen tartják számon: *Vadászok téli tájban, Hazatérés téli délutánon*) csupa harmónia és kiegyensúlyozottság. A vadászokkal együtt lépünk be a tájba, Kosztolányi *Téli alkony*ának hangulatával: – „A hazatérő félve, csöndesen lép, / retteg zavarni az út szűzi csendjét.” A *Február* téli tája, mint az emberi élet színtere, nyitott. A betlehemié zárt és rideg. Bereteszelt házkapukon dörömbölnek vezényszóra a vasas zsoldosok: kinyitni, vén rejtegetők! Ezek a hócsuklyás házak, ezek a fehér anonymusok őrizték meg századokon át a festő üzenetét.

„Ismertünk és mégse ismertünk”

Pontosan nem tudják megállapítani a kutatók, hogy mikor készült a betlehemi tél. Annyi bizonyos, hogy a mester 1566-ban vagy 1567-ben fejezhette be. Kritikus időben. Egy évtizede már, hogy V. Károly visszavonult órái közé, az új uralkodó, II. Fülöp pedig 1565-ben kijelentette: „El vagyok szánva az ország teljes elpusztítására, ha nem tudom más módon úgy elrendezni az egészet, ahogy én akarom…” Majd két évre rá megjelent hadseregével Alba herceg. Minden történetíró – többek között Henri Pirenne is – egyetért abban, hogy Németalföldön éppen ezekben az években súlyosbodott elviselhetetlenségig az elnyomás, a városokban féktelen erőszak tombolt. Érthető, ha sokan a heródesi bosszú képét egyszerűen politikai tiltakozásnak tekintették.

Számomra a hatvanas években – a pozitivista tudósokat és bírálóikat, Wölfflint, Huizingát olvasva is – nyilvánvaló lett: Bruegel nem a napi politikát illusztrálta, nem egyszerűen parasztokról mesélt. *A magyar történetírás új útjai* (1931) körül kibontakozó széles körű vitában Fülep Lajos is megszólalt, és a szellemtörténeti módszert meghirdető

történészeket bíráló Babits-tanulmányhoz kapcsolódva többek között a Bruegel-kutatás 1925-ben napvilágot látott, új eredményével is érvelt: „Tolnay Károly Bruegel-könyve – a tiszta szellemtörténeti módszer paradigmája – föltárta azt a Bruegelt, akit ismertünk és mégse ismertünk, s bármilyen furcsán hangzik is, úgy van, hogy a világ művészetének története néhány év óta egyik legnagyobb művészével gazdagabb."

A reneszánszát élő Bruegel-kutatás azóta csak megerősítette Tolnay fiatalkori véleményét: „A korszak mozgalmas és katasztrofális eseményei Bruegelt nem késztették pusztán állásfoglalásra, mint ahogy nem váltottak ki belőle egyfajta 'nevető kétségbeesést' sem, hanem ugródeszkául szolgáltak az ezekben az eseményekben rejlő szükségszerűség megragadására. Ezért hiábavaló erőfeszítés, hogy művein közvetlen politikai célzások után nyomozzunk. Képei lényegét tekintve kora valóságát vette alapul, de nem azért, hogy erkölcsi bírálatot mondjon egyes személyiségekről vagy eseményekről (például 'igaz flamand hazafiként' a spanyolokról és az inkvizícióról, vagy 'a nép egyszerű gyermekeként' a

társadalmi visszásságokról, esetleg melegszívű emberként lépjen fel a szegények védelmében a gazdagok ellen), hanem hogy látszólag esetleges dolgokon mutassa be a világot működtető, elkerülhetetlen törvényszerűségeket... A Biblia eseményeit hasonlatként kezelte, hogy a jelenkor eseményeit szórványos egyediségüktől megfosztva, a törvény szférájába emelje: a dolgok örökké visszatérnek."

A kép aktuálpolitikai jelentése ellen szól, hogy a már évek óta Brüsszelben élő Bruegelt Németalföld rettegett kormányzója, Granvella bíboros kedvelte és támogatta, képeit szerette, a *Betlehemi gyermekgyilkosság* pedig már 1604-ben II. Rudolf Habsburg császár híres gyűjteményét gazdagította.

Mégis, miért éppen ezt a bibliai jelenetet festette meg? Nagy és jelentős életművel a háta mögött, amikor már csak két-három rövid esztendeje van hátra, miért festett másfajta téli tájat, mint addig? Mi a kapcsolat a történet és a táj között?

A történetet egyedül Máté beszéli el, a másik három evangélista hallgat róla. Máté is szűkszavú, a *Vizsolyi Biblia* szerint: „Akkor az Herodes, mikor eszébe vötte vólna, hogy

meg csufoltatott az bölcsektül, igen megbúsúla, és elküdvén (szolgáit) levágatá mind az gyermekeket, kik valának Betlehemben, és annak határaiban, két esztendősöket és annál kisebbeket az idő szerint, mellyet kérdett vala az bölcsektől. Akkor teljesedék meg az, amit az Úr mondott vólt Jeremiás által, ki így szolott vólt. Az kiáltás a magasságba is meghallatott, (tudniillik) keserű sívás, rívás. Az Rachel siratván fiait nem akart vigasztalást be venni, mivel hogy (az ő fiai) nem vólnának" (Máté 2/16-18).

Mint festői téma szokatlan. Bruegel két évet töltött Itáliában, lement Szicíliába is. Legutóbb Peter Burke készített statisztikát az itáliai reneszánsz festmények vallási tárgyú képeinek tematikai megoszlásáról. Közel százhúsz év (1420–1539) 1796 vallási jellegű festménye között egyetlen heródesi bosszú sincs. Nem a történetet hozta Itáliából Bruegel.

Újabban dokumentumok sora bizonyítja, hogy a festő művelt városi ember volt, humanista baráti körrel. Gazdag mecénások támogatták. Élvezte a nagy kozmográfus, Abraham Ortelius és a bolognai geográfus, Scipio Fabius barátságát. Művészetfilozófiai írást nem hagyott maga után,

művei azonban fontos filozófiai gondolatokat fogalmaznak meg. Személyisége Thomas More-ral és Rabelais-vel rokon. Szellemi helyét a neoplatonista elmélet hívei között keresik. Marsiglio Ficino, Nicolaus Cusanus, Campanella felfogásához hasonló gondolatok vezetnek művei megértéséhez. Valószínű, hogy osztotta Leonardo da Vinci véleményét: a művésznek egyetemes tudásra van szüksége. J. van Lennep szerint (1965) az alkímiával is kapcsolata lehetett. Leginkább Erasmushoz vonzódott, többek között olyan művei hatottak rá, mint az *Institutio principis Christiani (A keresztény fejedelem neveltetése)* és a *Querela pacis (A béke panasza).* Ebben a gondolatkörben elég gyakori, hogy a háborút, a barbárságot a megölt gyermek képzetével fejezik ki festők és írók egyaránt.

Jellemző például a németalföldi helytartónő, Mária királyné titkárának, Oláh Miklósnak Augsburgból 1530. október 13-án Erasmusnak címzett levele: Mehmed bég, Nándorfehérvár török kapitánya betört Északnyugat-Magyarországra, elhajtott vagy tizenötezer férfit és ifjat. Amikor eltakarodtak, Thurzó Elek kiment elhagyott állomáshelyükre „több mint ötszáz, részben karddal

lemészárolt, részben földhöz csapdosott kisgyereket talált ott holtan. Talált közöttük ötvenet, akik még úgy-ahogy lélegeztek, ezeket – mélyen megrendülve a félholt apróságok iránti szánalomtól és a törökök bestialitása miatt – két kocsin várába, Semptére vitette, hogy valami módon meggyógyíthassák őket. Lásd, Erasmusom, ilyen irgalmatlan zsarnokság nehezedik egy keresztény népre…"

Valószínű, hogy Oláh Miklós a gyermekmészárlásról nem mint valóban megtörtént eseményről tudósít. Írásait áthatja a gondolkozására jellemző neoplatonista filozófia. Versei – *Farsang éjszakája Brügge városában, Rotterdami Erasmus sírjára* – elárulják szoros kapcsolatait a németalföldi humanistákkal. Többek között *A mostani évszázadra* című költeménye is tudósít róla, hogy mélyen átélte kora szörnyűségeit, és a török dühének kitett Magyarországot egységben látta Európa ugyancsak háborúk dúlta nyugati világával. „Mikor volt század ennél gyászosabb? Mikor / volt dögvész még ily dögletes? // …te bűnös, aljas évszázad, melyről csupán / káromló szóval szólhatunk! /" (Geréb László ford.). Levele irodalmi alkotás, a meggyőzés szándékával készült, az augsburgi birodalmi gyűlés alkalmával. Erasmus maga is a

keresztények kölcsönös megbékélését szorgalmazta, összefogást a barbár török ellen.

Távol áll azonban tőlem, hogy valaminemű közvetlen kapcsolatot keressek Bruegel és Magyarország között. Mert igaz ugyan, hogy Bruegel közvetlenül a heródesi bosszú előtt festette a *Keresztelő Szent János prédikációja* című híres képét. Erről pedig 1956-ban publikálta Michael Auner osztrák művészettörténész azt a feltételezést, hogy gróf Batthyány Boldizsár megrendelésére készült, és Bruegel élete vége felé erősen vonzódott a Batthyány-birtokokon is befogadásra talált újkeresztények, vagyis anabaptisták tanaihoz. Ennek azonban nincs közvetlen bizonyítéka. Gerszi Teréz kimutatta, nem meggyőző, hogy a kép a Batthyány-család hagyatékából került a Szépművészeti Múzeumba; másolatai bizonyítják, hogy az eredeti hosszú ideig Németalföldön maradhatott. Az újabb feltételezéseket főleg Katona Imre foglalta össze. A humanista és az új természetfelfogásáról nevezetes Batthyány kapcsolatban volt Rembertus Dodoneusszal, II. Miksa császár udvari orvosával, s Bruegel igen közel állt az orvoshoz, tőle tanult anatómiát. Sőt, a Németújvárban vendégeskedő flamand

botanikus, Clusius később is levelezett nemcsak az orvossal, hanem Batthyányval is, aki tőle kért segítséget 1578-ban, hogy szerezzen egy flandriai festőt a szalonaki vár kifestéséhez. A *Keresztelő János prédikációj*án egy vastag fatörzs mögül kitekintő arcban vélték Boldizsár urat felfedezni. A fatörzs másik oldalán pedig egy turbánt viselő alak látható. Elgondolkodtató lehet, amit a prédikáció népes hallgatóságáról Tolnay írt: „Megdöbbenéssel vesszük észre, hogy az alakok többsége, a sápadt, bárgyú tekintetűek... vakok és süketek." A történész számára Tolnay észrevétele Erasmus szavait és a német fejedelemségek gyűlésein a magyar diplomaták beszédeit idézi fel: Európa hatalmasai vegyék észre, hogy az oszmánok egész Európát fenyegetik. Mindazt, amit a németalföldi diplomata, Busbequius híres kiáltványában, az *Exclamatió*ban így foglal össze: Európa országai nyissák fel szemeiket és hallják meg a vészkiáltásokat. Ma még nem ismerjük eléggé az egész Európát átható gondolkozási rendszereket. Mi volt a kora újkor közös – a nagy és a kis országokban egyaránt közös – gondolkozási kincse? Sokat tudunk róla, de nem eleget. Erre figyelmeztet például egy érdekes metszet. Felfedezése a

közvéleményt új módszerekkel vizsgáló speciálszeminárium munkáját és Etényi Nóra kutatását dicséri. Ez a Bábel tornyát szimbolikusan értelmező metszet 1641-ben jelent meg egy tézislapon. Az Opinio nevezetű személy hordozza a fején a tornyot; szeme bekötve, ölében a földgolyót tartja, s egy különböző röpiratokkal, pamfletekkel teleaggatott fán ül. S így mutatkozik be: „Én a közvélemény vagyok, aki a világot kormányozom…" Vajon nincs valami sokszorosan áttételes kapcsolata Bruegel két híres, a kis és a nagy *Bábel tornya* festményeivel?

Bárminemű közvetlen kapcsolat feltételezésével szemben azonban legutóbb (1986–1988) Jan Białostocki lengyel tudós, a közép-európai művészet kiváló ismerője ellenérvek sorát hozta fel. Szerinte a hallgatók nem vakok és süketek, amint Tolnay állította, ellenkezőleg: „elragadtatással teli emberek", arcukon a hit ragyogása, a profetikus tanítás megfoganásának megvilágosító pillanata. Viszont *a táj mint világkép* megértéséhez éppen ennek a festménynek a mély rétegeit feltárva nyújtott megfigyeléseket.

Szerinte a kép a bozót-prédikációkkal hozható kapcsolatba. 1566–67-ben a protestánsok kiszorultak a

városokból. Ez idő tájt terjedtek el az úgynevezett bozótprédikációk: református, evangélikus hívek és újrakeresztelkedők nagy tömegei, sokszor tizenöt, húszezer ember hallgatta papjait a szabad ég alatt; rétek, erdők és mezők térségein. Białostocki észrevette, hogy a *Keresztelő Szent János prédikációján* a környezet különlegesen új. Nem az eredeti közel-keleti táj, nem a sík németalföldi vidék, nem a nagy úti élmény, az Alpok sziklás tája; Bruegel addigi műveihez képest szembetűnően más. Például a *Szent Pál megtérésén* „a természet egy hihetetlenül látványos alpesi tájat mutat. A budapesti képen látható vidék viszont a jól ismert, meghitt közép-európai tájat tárja elénk." Ezt a közép-európai tájat Białostocki pontosabban is behatárolja: „leginkább a változatos délnémet tájra emlékeztet, sokfajta erdőséggel, hatalmas, szinte mindenütt felbukkanó, sebes sodrású folyóival, a Rajnával, az Elbával és a Dunával, amelyek partján, a hegytetőkön kastélyok és kápolnák emelkednek." S tegyük hozzá: folyókkal, amelyek visszatükrözik a napot. Bár lehet, hogy a *Keresztelő Szent János prédikációján* a folyó délies fénye az itáliai tengeröblök emlékét idézi.

Elképzelhető, hogy Karel van Mander megállapítása Bruegel egyik képéről a természetábrázolására érvényes. Az, hogy „átsüt az igazság” rajta, a tájban rejlő gondolatiságra is értelmezhető? A természeti tér megformálásának is filozófiai információt közvetítő értéke van?

Több hát a kép, mint a természet és az ember egyszerű kapcsolatáról tudósító híradás. Nem pusztán az esemény színtere az erdő, a folyó, az ég és a nap. Sajátos együttese a maga autonóm jelentését is kifejezi? Ilyen értelemben a bruegeli táj a világ képe, akkori és ősegyetemes jelentésben?

A kozmikus táj

Abraham Ortelius írta: „A mi Bruegelünk sok mindent megfestett, ami lehetetlen. A gondolat minden művében felülmúlja a festészetet.” „Tündöklik, mint a gondolat maga, a téli éjszaka” – villannak ide most József Attila szavai. Korábban azt gondoltam, Bruegel a 16. század télélményét örökítette meg. Akkoriban jutottak el hozzánk az új éghajlattörténeti vizsgálatok eredményei. Valahol itt lehet e különös téli táj kulcsa – véltem könnyelműen.

Bruegel évszázadát, a válságok, megrendülések, félelmek, megpróbáltatások és új remények korát időjárási katasztrófák is tetézték a nyomukban járó éhséggel és járványokkal együtt. „Kis jégkorszak” – kapták meg közös nevüket az általános lehűlési tendencia évszázadai. Egybehangzóan állapította meg a belga Alexandre, a svájci Pfister és a francia Le Roy Ladurie, hogy Bruegel évszázadában a nyarak hűvösek lettek és rövidek, korán kezdődött az ősz, és hosszú, kemény telek követték egymást. Ezen a nyomon talán elindulhatunk. Ezért van annyi behavazott falu, korcsolyázó gyerek a befagyott csatornákon a németalföldi festők képein. Jellemző például, hogy a modern klímatörténeti vizsgálatokban éppen a németalföldi csatornákon folyó teherszállítás kimutatásai szolgáltak alapvető forrásul az időjárás változásaira. A fizetési naplók pontosan jelzik, hogy milyen korán megszűnt a hajóforgalom, mert befagytak a csatornák, s évről évre korán kezdődött a tél. Jelzésértékűnek véltem, hogy a Németalföldre vitt spanyol katonákat korcsolyákkal is felszerelték. A hadszíntérré vált Magyarországon sokszor beállt a Duna, elbírt egy kisebb hadsereget a Dráva jege,

katonák sora fagyott meg a hadjáratok alatt. Találomra ragadom ki 1645-ről a kortárs tudósítását: „Kemény, hideg tél köszöntött be, amelyhez hasonlót még senki sem élt át. Néhol sok marha, vadállat és madár fagyott meg. A nagy folyók és a mély tavak fenékig befagytak. Az Olt és a Maros folyón nyolc arasznyi vastag volt a jég…" Esterházy Pál nádor Buda első ostromára – meggondolván, hogy már augusztusban havazott – tábori holmijainak leltára szerint réz ágymelegítővel is felfegyverkezett. 1711 februárjában pedig negyven ökör törte az utat a salánki gyűlésre tartó erdélyi szenátorok előtt.

Mégis botorság lenne Bruegel művészi világa és az évszázad hosszú, kemény telei között közvetlen kapcsolatot keresni. A közvetett összefüggésekből pedig legfeljebb általános, semmitmondó válaszok szűrhetők ki. Be kellett látnom, a meteorológiai télnek nincs semmi köze Bruegel világkép-tájaihoz. Másról, többről van szó. Kiváló elemzések bizonyítják, tévedés lenne Bruegelt a természet ösztönös másolójának vélni. „Életműve – állapította meg Tolnay – a reneszánsz természetfilozófia végső kibontakozása a

figuratív művészetben." A nagy távolságból nézett föld úgy jelenik meg ecsetje nyomán mint bolygó.

Miként íródott be ez a reneszánsz természetfilozófia Bruegel téli tájaiba? Vagy másként kérdezve: a mester művészi világában hogyan működött a reneszánsz természetfelfogás és világlátás? Feleletet keresni ma még elég kockázatos. Az út járatlan. Gombrich figyelmeztetése ma is érvényes: „még mindig nem tudunk eleget a filozófiai eszmék terjedéséről." Kevés lévén az ismeret arról, ahogy a filozófiai eszmék lecsapódnak jelszavakban és felfogható megfogalmazásokban, s ahogy az emberek nézeteit meghatározott értékek felé fordítják, a válasz csak hipotetikus lehet.

A reneszánsz, miként ismeretes, átfogalmazta a középkor természetfelfogását, új értékrendbe helyezte *az ember és a természet* viszonyát. Ősi hagyományokból építkezve hozott minőségében újat. Ez történt a természet lényegének tekintett négy őselemről alkotott felfogással is.

Az őselem fogalmát megalkotó Platón és a világot az elemek változásaival magyarázó Arisztotelész elméletét már a kora középkorban lefordítják a képi ábrázolások szakrális

és profán nyelvére. Érdemes megemlíteni Herrard von Landsberg *Hortus Deliciarum (Gyönyörök kertje)* című, 12. századi ismereteket összefoglaló művéből a mikrokozmosz ábráját. A kép sarkaiban a négy őselem látható: a fújó Aiolos (a levegő), a lángnyelvek (a tűz), a hal (víz) és a földelem, középen pedig az ember.

A reneszánsz új minőségekbe rendezte és új perspektívákba állította a négy őselem képletét, s a neoplatonista filozófia kozmocentrikus felfogásával beépült a tudományba, az irodalomba és a művészetbe. Az őselem-képletek a korban általános toposzok. Egymásra vonatkoztatva, egymással szerves kapcsolatban, különböző megjelenési formákban. Így a föld őselem megfelelője a hegy, por, szikla, vár, növények, gyümölcsök, emlősök. A levegőé az égbolt, a szél, felhő, vihar, köd, madár. A vizet a tenger, folyó, patak, forrás, eső, hó, jég, hal jelképezi. A tűz megtestesítője a Nap, láng, fény, villám, lámpa, csillag, Etna, főnix.

A 16–17. századi földmappák, világatlaszok szegélyein következetesen ábrázolt őselemek vagy őselem-szimbólumok jól kifejezik, hogyan alakult át az

antropocentrikus természetkép kozmikus természetképpé. Előfordul, hogy az ábrák a négy évszakra is utalnak, vagy mitológiai képletekbe rejtve jelennek meg. A négy őselem a költészet ősi alapanyaga, újszerű alkalmazásukra a kölcsönhatások és a rejtett szerkezeti képletek jellemzőek. Zrínyi művét, az *Adriai tengernek Syrenaia* kötet egészét a négy őselem variációinak szilárd váza fogja egységbe, s a négy őselem mikroszerkezete megtalálható az eposz szerves részét alkotó betétekben is. Szép és tömör megoldása például Farkasics siratójából: „Víz, tűz, föld és nagy ég tartanak sokáig, / Ember, ezek Ura, egy szempillantásig." Hosszú utóéletére az ilyen táji-gondolati építkezéseknek jellemzőek Petőfi sorai: „Mint befagyott tenger, olyan a sík határ, / Alant röpül a nap, mint a fáradt madár."

Bruegel téli tájaira is jellemzőek az őselem-szerkezetek. A *Február* hazatérői havas dombtetőn lépnek be a képbe, előttük, mint a nézők előtt is, szélesen kitárul az egész horizont: a széles völgy, a hegyek és az égbolt. Minden történésével együtt: bal oldalon fent disznópörzsölés, lent korcsolyázó gyerekek a befagyott csatornán, a távolban madár. Vagyis szépen kirajzolódik a négy őselem szerkezeti

modellje: balra a tűz, jobbra a víz, fent az égbolt madárral, s lent a föld, hegy és völgy, fák és kutyák.

Gerszi Teréz meggyőzően bizonyította, hogy Bruegel a „tudott" táj-elképzeléseken alapuló régi sémák helyett nem egyszerűen másolta a természetet, hanem megszerkesztette. Kialakította a látott, a valóságos tájjal összeegyeztethető, komponált tájkép szerkesztésének módszerét, megteremtette az újkori természetábrázolás művészi megoldását: típusokat, alapformákat munkált ki, amelyeknek továbbélése időben és térben rendkívülien széles körű volt.

A *Február* téli táját a valóságos természeti elemekből úgy komponálta a festő, hogy szerkezetileg a négy őselem teljes képlete benne rejlik. Tudatos szerkesztés lenne? Mellette szól, hogy az évszak-tájképek a naptárképekből alakultak ki. Ezek pedig a hónapok szerint bonyolult és fantasztikus szimbolikával utalnak az univerzumra.

Vajon Bruegel többi tájképén is észlelhető a négy őselemre épülő szerkesztési elv?

A *Népszámlálás Betlehemben* vagy *Menekülés Egyiptomba* című képen (1566) a lemenő nap vérvörös tányérja jelzi,

hogy teljes a kép őselem-alapszerkezete. A *Január (Borús idő)* havas hegyeit, a folyóparti falut és a fákat metsző embereket kiegészíti egy külön kis csoport lámpával. A lámpa szimbolikája sokrétű, többek között a tűz, a negyedik őselem kifejezője.

Törvényszerű rendszert sikerült megfigyelnem? Nem tudom. Ellenérv lehet bőven. Mellette is szól néhány közvetett bizonyíték. Tolnay végkövetkeztetése elgondolkoztató: „a tengelye körül forogni látszó Föld Bruegel kozmikus tájinterpretációját mutatja... a természet, mely művének szubsztrátuma – az okság törvényei szerint haladó természet, és ez pontosan megfelel a 16. századi kozmográfusok és filozófusok elképzeléseinek."

Számomra pedig a négy őselemképlet alapján értelmezhető a *Betlehemi gyermekgyilkosság* téli tája. A képen nincs hegy, mező, rét, nincs természeti tér, ez egy település – falu vagy város – téli tája. Zárt. Keményen összefogott. Őselemképlete hiányos. A földet betakarja a hó. A víz jelenlétét a vágott lék is hangsúlyozza. A föld: csupasz fák, szorosan fogott lovak, néhány kutya. Ha kecske az egyik gyermekért cserébe kínált állat, akkor ez már a *Hortus*

*Deliciarum*ban is látható ősi jelképe a földnek. Az égbolt szűk, a levegő üres (csak egyik, a Hampton Courtban őrzött másolatán látható két madár). A képen nincs nap vagy napfény, nincs lámpa, nem világít fény az ablakokban. Nincs tűz. A negyedik őselem teljesen hiányzik.

Ha igaz, hogy Bruegel „megkísérli kompozícióiban a természet rendjét és struktúráját visszaadni", jogos a kérdés, milyen többletjelentést hordozhat a két téli kép különböző őselemképlete. A tűz lehet a pusztító erők kifejezője, de a másik három őselemmel együtt megjelenve elsősorban és főleg a megújulás, az újjáéledés szimbóluma. A tél sem egyedül a megpróbáltatás, az elmúlás ideje, hanem a testi-lelki felkészülésé: a természet télen is jó anya, kimeríthetetlen forrás. A *Február* tele az erőgyűjtés évszaka, a korcsolyázás, ródlizás, a disznóölés öröme, a hazatérés, az otthon biztonsága, a tavasz ígérete.

Hipotézisünk alapján hogyan értelmezhető ezek után a heródesi bosszú téli tája? Mint Bruegel más képein, itt is kifejezésre jut, hogy a természet és ember létezése összefonódik. Az erőszak, butaság, cinizmus nemcsak a társadalom, hanem a természet egyensúlyát is

megbonthatja. A legyilkolt jövő táji kerete is csonka. Hiányzik a tűz. Az univerzum rendje felborult. Ha legyilkolják a jövőt, nincs megújulás. Ha hiányzik a tűz, a nap, nincs újjászületés. Ez a téli táj az önmagából kivetkőzött ember tája. Csontig lecsupaszítva. Az önpusztító ember elől a természet visszavonul legvégsőkig leegyszerűsített formáiba. Az esemény és a csonka téli táj egymást értelmezi. Felerősítetten fejezi ki, ha a gyermekeket megölik, nincs jövő. Túlélésre csak a menekülőnek van esélye.

A bibliai történet a képen két nagy és több kis eseménysorra bontva látható. Világos szerkezetre épül: a katonák, a hatalmat megtestesítők mozgása kérlelhetetlen és agresszív. Ezzel szemben a kiszolgáltatottak védenék és mentenék „didergő kis világukat". Minden gyermeknek megvan a képen a maga mikrotörténete. Azt mondják, Bruegel képeinek nincsenek főszereplői, mások szerint az ellenkezője igaz: vannak, de elrejtve.

Ezen a képen számomra két főszereplő is felfedezhető. Ha átlós vonalakkal összekötjük a kép sarkait, a metszéspontban egy anyát látunk: siratja ölében fekvő

gyermekét. Ez a 17. században képi toposz. Jelentését Rubens *A háború borzalmai* festményét magyarázó levelében fedte fel. (A levelet Garas Klára már 1966-ban kiadta, én sokáig csak Gombrich közléséből ismertem.) Többek között ezt írja a toszkániai nagyherceg számára 1637–38-ban készült képén láthatókról egy Justus Sustermans nevű festőnek Rubens: „ott van továbbá egy (halott) csecsemőjét sirató anya is, arra utalva, hogy a termékenységet, az utódok nemzését és a könyörületességet a háború mind legázolja, mivel megront és elpusztít mindent... A feketébe öltözött, tépett fátylú, ékszereitől és minden díszétől megfosztott gyászos matróna a boldogtalan Európa, melyet annyi esztendeje sújt már a fosztogatás, az erőszakoskodás és a nyomor".

Az addig és az azóta megélt múlt asszociációs összefüggéseiben tehát az újszövetségi történet a csonka téli tájban messze túlmutat 1566–67 lokális eseményein – Oláh Miklós szavaival: a gonosz évszázadon. Egyetemes kulturális hagyományt hordoz, a tájba rejtett világképben felhalmozódott tapasztalatokat. Lényege semmit nem vesztett erejéből a mostoha századok alatt. Sőt.

A másik főszereplő a gyermekét mentő anya: a jobb alsó sarokban. A túlélés, az élet folytathatóságának szimbóluma. Ide helyeződik a kép súlypontja, s ezért tűnik úgy: fordul a világ, ahogy az anya fut ki a télből.

A TANULÉKONYSÁG KÉPESSÉGE

Ki tartja ma számon a Duna térségében, hogy mi történt az elmúlt negyven évben a tenger partján, Délnyugat-Hollandiában, ott, ahol a Rajna, a Maas és a Schelde deltájában a folyóágak torkolatait hatalmas öblökké formálta az elmúlt tízezer évben az Északi-tenger, ahol a gyönyörű félszigetek és szigetek, mint a tenyér széttárt ujjai nyúlnak a tengerbe, és különleges ökoszisztéma alakult ki, különleges és csodálatos kagylókkal? Felépült itt négy évtized alatt egy nagyszabású gátrendszer, de ki tudott nálunk az építkezés páratlan fordulatáról, hogy a hatalmas *Oosterschelde*-öböl megmentéséért a természetvédők tiltakozása betört a parlamentbe? Ki tudja tájainkon, hogy mit rejt a védelmi mű, a *Deltawerken* története? Milyen felelet született itt századunk kihívására? Milyen vészjelzés a Duna-táj természetromboló népeinek? Én is csak az emlékére rendezett kiállításon szereztem tudomást róla.

A *Delta Expón* a zarándok megrendül és felvilágosul, rácsodálkozik és megtelik a lelke örömmel. Íme, egy kis

ország meg tudta tenni, hogy fordított a természet és a technikai civilizáció értékrendjén. A *Delta Expo* felzaklat, szíven üt, lázít és keserű haragra gerjeszt – magunk ellen. Sirathatjuk kiszáradó Kárpát-medencénk Bábelét, mert vakok lettünk és süketek, s éltető tőkénk, *a tanulékonyság képessége* lassan elcsepeg.

1953 február elsejének éjszakáján Délnyugat-Hollandia gazdag városait és falvait elöntötte a tenger. Szökőár csapott át a régi gátakon, helyenként szétrombolta, több száz helyen megrongálta a védműveket, a víz betört a gabonatermő földekre, elárasztotta a poldereket, majd ötvenezer épületet döntött romba.

Monitorok játsszák vissza az akkori filmhíradókat. Fekete-fehér képek: fuldokló fák, süllyedő otthonok, az ablakok nyelik a hullámokat, háztetők sátortáborai úsznak a szürke ég alatt. Megviselt arcok, batyukat markoló kezek, egy fiú kismacskát szorongat, háztetőkön várják a mentőcsónakot – mintha országos hajótörés jeleneteit látnám. Felfogható egyáltalán, hogy ezernyolcszázharmincöt ember fulladt meg és hetvenkétezret telepítettek át?

Falnagyságú vásznakra vetítették ki a tajtékos tengert. Ez volt az évszázad legnagyobb tengerbetörése. Felkerül a történelemben számon tartottak közé, mint az 1288. évi, vagy a Szent Erzsébet-napi árvíznek nevezett 1404. évi. A Szent Félix-napi árvíz négy évvel azután következett, hogy Magyarországot elárasztotta a török. Az 1570. éviről emlékszem egy metszetre, toronymagas szökőár és összetört gátfalak. A szárazföldre vágtató tenger bennem Petőfit idézte, *A Tiszát*: „mint az őrült, ki letépte láncát…"

A katasztrófa után azonnal megkezdődött a mentés, a vizeket a mélyebb területekről kiszivattyúzták, az év végére kijavították a régi gátak széttört részeit, de tudták, hogy ez nem elég. Megszületett a döntés: olyan védelmi rendszert kell kiépíteni, hogy többet ilyen katasztrófa ne történhessék. 1958-ban elfogadta a parlament a *Delta-törvény*t, elkészültek a tervek, és megindult az építkezés. Vezérelvül az árvízvédelem és a gazdasági haszon összekapcsolása szolgált, s a technika nem ismert lehetetlent. Óriásgátakat emeltek, hétszáz kilométerrel megrövidítették a partszakaszt, finom hidrodinamikai vizsgálatokat végeztek, számítógépek és hatalmas, előre

gyártott betonelemek, hétemeletes házmagasságú keszonok álltak az ember rendelkezésére, új üdülőterületeket, szép úthálózatot építettek. A munkálatok 1959-ben indultak meg és gyorsan haladtak. A hatalmas *Oosterschelde* – a Keleti-Schelde-öböl lezárásából talán már mindössze néhány kilométernyi gát hiányzott. Gigászi munkát végeztek. Tizenkét, helyenként negyven méter mélységben a gát ezer, sőt kétezer méter széles a tengerfeneken. Ez már a hetvenes évek első felében történt. Nyilvánvaló lett, hogy a tudomány és a hatalom nem ismer határokat, hiszen az ember eljutott a Holdra is. Csakhogy a közvélemény szerint a merev gát megöli az Öblöt.

A Keleti-Schelde-öböl különleges érték. A tengeri ár és apály a folyók deltájában egyedülálló természeti környezetet hozott létre. Édes és sós víz keveredik egymással, a délnyugati napsugarak felmelegítik a sekélyebb vizeket, osztrigaszigetek tenyésznek, szivárványos kagylómezők; a tengeri élővilág madarak sokaságának szolgál táplálékul. Ha azzal a tömör és masszív gáttal lezárják az öblöt, örökre kirekesztik onnan a tengert, meghal a sós és az édesvíz tízezer éves ölelkezéséből

született élővilág. Tudósok, halászok, természetvédők tiltakoztak. A közvélemény azt követelte, bontsák le a már elkészült merev gátat. Zsákutcába vezet a technikai civilizáció. Más megoldás kell. Alternatívát ajánlottak. Csak a természet mentheti meg a partvidéket a tengerártól. A politikusok először elutasítottak minden javaslatot, azután megkezdődtek a heves viták a parlamentben.

Számomra csak történeti rálátásból érthető, ami ezután történt.

A 16. század közepén Georgius Agricola fogalmazta meg világosan és hitelesen a dilemmát. Két nagy szerelme volt: a tudomány és a bányászat. Orvosi tanulmányok után, humanista műveltséggel tért vissza gyerekkorának színterére, a cseh Érchegységbe, s mint Joachimsthal orvosa, szabad idejében a bányákat tanulmányozta. 1550 végére elkészült világhírű könyve a *De re Metallica.* Csak egyetlen évszázad alatt nyolc kiadása látott napvilágot, s azóta sem került le a tudomány asztalairól. De a könyv talán legizgalmasabb fejezetéről, melyben Agricola leírja a 16. századi „természetvédők" érveit, majd a maga töprengéseit

és válaszát, hosszú évszázadokon át mintha teljesen megfeledkeztek volna. Bár a történész soha ne ringassa magát hiú ábrándokba, csak a gyöngyhalászok lehetnek biztosak, hogy egyedül ők és nem más találta meg azt a bizonyos kagylót a gyönggyel. Agricola nem hallgatta el, sőt, részletesen és hosszan elsorolta a bányászat ellen tiltakozók kifogásait: „A bányászok kutatómunkái megbolygatják és tönkreteszik a termőföldeket... A bányaépítkezés, a gépek, a kohók miatt egész erdőket és ligeteket tarolnak le, mert a bánya rengeteg fát nyel el. Az erdőirtások következtében kipusztulnak a madarak és olyan állatok, melyeknek húsa az emberi táplálkozást szolgálja. Mivel az érceket mossák, és ezzel megmérgezik a folyók és a patakok vizét, megölik vagy elűzik a halakat. Látható mindebből, hogy a bányászat által érintett vidékek lakosai a szántóföldek, erdők, ligetek kipusztulása és a folyóvizek megrontása következtében csak nehezen jutnak élelemhez, s a fahiány miatt az építkezések nagyon megdrágulnak...” – olvashatjuk Becht Rezső fordításában. „A bányaművelés veszélyes. A vájárokat megöli az ártalmas bányalevegő belégzése, sorvadásba dönti a tüdőt gennyesztő por, vagy halálra zúzza őket a reájuk

szakadó kőzet, vagy beszállásnál lezuhannak az aknába és karjukat-lábukat törik, nem ritkán a nyakukat is. Márpedig nincs az a még oly magas nyereség, amelynek érdekében az emberek épségét és életét a legnagyobb veszélynek és az élet elvesztésének volna szabad kitenni... Világos tehát, hogy a bányászat több kárt okoz, mint amennyi hasznot hoz." Ráadásul a nemesfémek miatt ölre mennek a nemzetek, az arany és az ezüst örökös félelmek és acsarkodások forrása, a szegények és a gazdagok megrontója. „Arany és ezüst miatt háborúkat viselnek... De ez még nem minden – mondják a bányászat ellenzői –, mert belőlük burjánzanak a többi gazságok, mint a szűzek meggyalázása, a házasságtörés, fajtalankodás, vérfertőzés."

Mindenki a vádlottak padjára került: költő, hadvezér, politikus. „A költők, amikor arról verselnek, hogy Jupiter aranyeső képében hullott Danaé ölébe, azt akarják kifejezni, hogy a főisten arannyal nyitott magának utat a szűz fellegvárába, hogy azt meggyalázza."

Bányászok felelnek minden árulásért, mert arannyal és ezüsttel már sokak hűségét rendítették meg, sok hamis ítéletet vásároltak értük és megszámlálhatatlan gaztettet

követtek el miattuk. A vas pedig kész katasztrófa – állítják –, „nagyobb veszedelem még nem szakadt az emberiségre. Hiszen vasból készül a kard, a dárda, a lándzsa, a pika, a nyíl, amelyekkel az emberek egymást sebzik és gyilkosságokat, rablásokat követnek el, s háborúznak velük... a bombarda vasgolyója kilőve több ember testét ütheti át, és nincs az a kemény márvány vagy szikla, melyet lökésének ereje össze ne zúzna. A földdel egyenlővé teszi a legmagasabb tornyot, áttöri és ledönti a legvastagabb falat... A bombardák mennydörgésszerű, irtózatos durranásokat és zajt hallatnak. Tarajos lángok csapnak ki belőlük, akárcsak a villámok, tönkrezúzzák az épületeket, összeomlasztják őket, tüzet okádnak és tűzvészt támasztanak...", és így tovább.

Oldalakon át sorolja Agricola a bányászat, az akkori természethasználat ellen felhozott érveket: fölösleges, káros, veszélyes, kipusztítja az életet és meggyalázza a tájat. Ismerem a bányavidéki tájat, a meddőhányót, a tárnákra épült várost, a szénporral árkolt arcokat, az aknák fekete torkát, a karbidlámpa kékes fényét. Mégsem ez a 16. századi természetvédő vádirat döbbentett meg. Hanem a válasz. Agricola, Erasmus barátja már megfogalmazta, amit

kortársunk J. E. Lovelock nemrégiben heves viták között jelentett ki: „a maradi 'vissza a természethez' hadjárat zsákutcába visz."

Agricola figyelmesen és alaposan számba vette a vádakat. „Ezek a megállapítások – megvallom – nagyon súlyosak, megdöbbentők és vészterhesek" – írta, és talán ő, aki élete javát bányák körül, vájárokkal beszélgetve töltötte el, látta – jobban, mint bárki kortársai közül –, hogy micsoda árat követel a természet, ha megbolygatják. Ő még egységben látta Európát. Szédületes, milyen sokat tudott a török iga alatt élő, háborúkkal szaggatott Magyar Királyságról. „A magyarországi bányákban vannak asszonyok, akiknek hét férjük volt. Valamennyit a vészes sorvadás ragadta el, a száraz bányák tüdőt sorvasztó kórja." Megértette, milyen súlyos választás elé állította a korszak, amelyben élt. S a feladványt bátran elfogadta. Az „életösztönnek mégiscsak hatalmasabbnak kellene lennie, mint a világ javai birtoklására irányuló vágynak!" Csakhogy – az élet fenntartása elképzelhetetlen a bányászat nélkül. Mert: „ha a fémek az ember használatából eltűnnének, velük együtt tűnne el az egészség megvédésének, a kultúránkhoz méltó

életmód folytatásának lehetősége is. Fémek hiányában az emberek csak a legnyomorultabban és legmegalázóbban tengetnék életüket a vadállatok között. Vissza kellene térniök a makkevéshez, az erdei bogyókhoz, a fű- és gyökérrágáshoz, tíz körmükkel ásnának maguknak odút éjszakára, míg napközben vadállatok módján csatangolnának az erdőn és a mezőn."

Tanulnunk kell a természetet, ismernünk az ércek előfordulásának törvényeit, a hegységek vízháztartásának rendszerét, hogy minél kisebb legyen a kockázat és a természeten ütött seb. Ki kell derítenünk a mérgező gázok titkait, hogy kivédhessük a káros hatásokat. A letarolt erdők és kipusztított ligetek helyén létesítendő termőterületről szólva az elődök tapasztalatait vette át. A régi bányászokét, akik tudták, az erdő nélkül meghal a bánya, s védelmi törvényekkel, szigorú szabályokkal biztosították az egyensúlyt. De tudta, hogy óriási változások zajlanak, átalakulóban az egész világ, és új megoldásokra van szükség. Több kell a természet kincseiből, mint addig bármikor; a kohók, a hajók, az új tűzfegyverekkel vívott háborúk, az uralkodói rezidenciák és a zsúfolt városok nyelték a pénzt,

az erdőt, a bányakincseket. Fellendülőben volt a gazdaság. Korlátlanul élt a természet értékeivel az ipar, farengetegeket füstöltek el a várak meg a városok, és árbocerdők futottak a tengerre a szorgalmas hajóácsok műhelyeiből. Megszámlálhatatlanul sokféle malmot hajtottak a folyók és a hegyi patakok, és már védeni kellett az élővizeket, hogy ne szennyezzék a tímárok, ércmosók, festékesek, mészárosok és a korai ipar officinái.

Miben bízhatunk? – És a kérdést Agricola talán már nem is önmagának, hanem a jövőnek tette fel. – Mert nem lehet más cél – írta –, mint az egész emberiség java. Bízott „a természet bölcsességében" és a tudományban. A kettő együtt helyrehozza az új igények miatt megbomlott egyensúlyt ember és természet között. Gyönyörű, ahogy a tudomány felelősségéről ír. Értéke annyi, amennyiben jóra használják. S példáival megint kilép a bányák és kohók, ércek és vízhúzó szerkezetek szigorú, fegyelmezett világából. Példája meglepő. Távolra esik a bányászat világától. Elgondolkozva ezen a váratlan példán, már csak azt szeretném tudni, vajon ismerte-e Agricola, a tudós orvos és bányász Botticelli művét, a *Vénusz születését*? A szélfútta

tengeren kagylóból kiemelkedő szépséget? Mert azt írta, a nő szépségének is csak az ad értéket, ha hűséges; ha szépségét hűtlenkedésre fordítja, értékét veszti. Bárhogy is lehetett, művei és egész élete hitelesítette meggyőződését, hogy a jól alkalmazott tudomány révén működhetünk együtt a természettel. Hogyan láthatta volna előre a gazdasági érdekek elsöprő erejét, a hatalom mindenhatóságát? Azt, hogy kisajátíthat mindent, céljai szolgálatába foghatja a tudományt, letarolhatja a természetet... Honnan sejthette volna századunk kataklizmáit, a tudomány tévedéseit?

1766 februárjában Krieger Sámuel, a frissen végzett fiatal mérnök azt a feladatot kapta a Magyar Királyi Bizottságtól, hogy készítse el a Sió és a Kapos folyók szabályozási tervét. Nyugodtabb korszakban született, az első nagy vízszabályozási munkálatok kellős közepén, szerencsésen találkozott tehetsége a feladatokkal. Feszítették az ötletek, és megszállottan hitt a műszaki tudományok mindenhatóságában. Ha már a két folyó szabályozásán dolgozott, egy füst alatt elkészítette a Balaton

lecsapolásának tervét is. Szakszerűen, pontosan. Szelvényekre osztotta a tavat, és a víz levezetését három lépcsőben tervezte meg. Komoly munkát végzett. Kiszámította a költségeket. Súlyos összeget kapott eredményül. Mellévette, hogy mennyi termőföldet nyernek, s a várható jövedelmet pontosan 5 424 200 forintra becsülte.

Mária Terézia asztalára a Balaton fenekén ringó búzatengert teregettek a lelkes tanácsadók, s a királynő 1776. május 2-án aláírta a tó halálos ítéletét. Megkapta a Kancellária, és még abban az évben, egy szikkasztó júliusi napon az érdekelt vármegyék is elfogadták, hogy megsemmisül a Dunántúl szíve. A halak már útban lefelé elpusztulnak. Vagy elérik a Fekete-tengert? Esetleg megkapaszkodnak a Duna deltájában? Mintegy hétszáz faj leli halálát a fogyó vízzel a sártengerré váló hullámbölcsőben. Nem lesz többé az édesvízi tóban tenyésző egyedüli különlegesség, például a sósvízi növény, a tengeri tündérhínár. Megsemmisül egy darab égbolt. Hiszen Eötvös Károly már nem írhatja meg: „Az ég s a Balaton együtt sír, együtt nevet, együtt derül és borul, együtt mosolyog, mint a

hű szeretők és igaz hitvesek, ha az egyiknek nézek a szemébe, tudom már, mi van a másikban."

Igazságtalan lenne, ha elítélnénk a tervezőt és a jóváhagyókat. A 18. század a nagyszabású vízrendezés évszázada. Kidolgozzák többek között a Duna és az Odera összekapcsolását, megszerkesztik a Bécs–Dnyeper csatorna őrült tervét, és a Pest–Szolnok csatornát. Szabályoznak szinte valamennyi számottevő folyót. Földmérők térképezik fel az ártereket, homokzátonyokat, morotvákat, összeírják, hogy szétrombolhassák a fokokat és a malomgátakat. Töltéseket emelnek, kanyarokat vágnak le és kotorják a medreket. Két nagy államgazdasági elgondolás jegyében: a kereskedelem hajózható folyókat, olcsó vízi úttal szolgáló csatornákat igényel, biztonságos teherhajókikötőket, mint Tiszaújlaknál a Portus Navium. A birodalom gazdaságpolitikai koncepciója szerint pedig Magyarországon minél nagyobb termőterületre van szükség, vissza kell venni a víztől a földet, meg kell akadályozni az áradásokat. Egybevágott ez az elgondolás a földesurak érdekeivel és a kormányzat népjóléti elveivel. Rövid távon.

1791-ben elkészült a Velencei-tó lecsapolásának terve. Szerencsére nem került rá sor, miként a Balaton-munkálatot sem kezdték már el. Elfogyott a pénz, kimerült minden energia. És lassan fölismerték, hogy valami nagy hiba csúszott a számításokba. A merev gátak közé kényszerített folyók megbokrosodtak, homokzátonyokat hordtak, elmosták a partokat, s „vágtatott a Tisza a rónán át…" Új katasztrófák, beláthatatlan bajok, megoldhatatlan gondok forrásait nyitották meg az átgondolatlan folyószabályozások. Rengeteg munkát, pénzt, szorgalmat, tudást, aranyat érő értékeket tapostak a sárba. Miért fordult visszájára annyi jó szándék és tudomány?

Ősidők óta elég világos mechanizmussal működött az ember és a természet kényszerű együttélésének gyakorlata: szükséglet és akció – információk a kockázatokról – visszakapcsolás – új egyensúly.

Agricola még úgy vélte, a tudomány adhat elegendő információt a kockázatokról, s az új ismeretekkel működik a visszakapcsolás, vagyis az ésszerű természethasználati mód. A 18. században a magyarországi vízszabályozásoknál mellőzték a helyi lakosság információit. Lassan nyilvánvaló

lett: *a természet kezelésében nélkülözhetetlenek az évszázadok során felgyülemlett tapasztalatok.* Ahogy azt már Bacon elvi szinten megfogalmazta: „a természetet csak úgy lehet legyőzni, ha engedelmeskedünk neki”.

A vízparti lakosság mindenütt évszázadokon át tanulta meg, hogy a vizek természetét kiismerve, mintegy annak engedelmeskedve tudja csak fenntartani az életét. A Duna mentén úgy védték ki az árvizeket, hogy szétterítették az áradatot. A fokokon kiáramló vizet ágakon, ereken, vájásokon, csatornákká igazított árkokon vezették szét a földekre és a kaszálókra. Az ártér falvai és mezővároskái így a körülárkolt, felmagasított hátakon biztonságban maradtak. A sekély vizeket felmelegítette a nap, halfajták sokaságának nyújtott kedvező ívási környezetet. Az ártér vízszintjét a fokokba épített nagy gerenda- és vesszőfonadék-alkotmányokkal szabályozták. Ezek között az óriási gereblyékhez, fésűfogakhoz hasonló rekeszek között szabadon áramolhatott a víz, az ártér együtt élt a folyóval. Az áradásokat levezették, de úgy, hogy a rekeszeken a nagy halak fennakadtak, a kicsik pedig szabadon visszaúszhattak a főmederbe. Marsigli hadmérnök a törököt kiűző háború

idején, a 17. század végén több rajzot készített a Dunáról. Lerajzolta a fokokon kifutó ágakat, s ezek a vízjárások úgy hálózták be az árteret, mint a nagy erek a tüdőt. Az Északi-tenger déli partvidékén a tenger ár-apály életéhez igazodó városok és falvak a 15–16. századi nagy tengeráradás után kezdték kiépíteni a grachtokat, a nagyszabású csatornarendszereket úgy, hogy szétvezették az áradások vizét és szolgálták a kereskedelmet és a közlekedést.

Magyarországon a 18. században, amikor a Duna menti lakosság tudomást szerzett róla, hogy a folyóval évszázadokon át együtt élő árteret le akarják vágni, erőszakos beavatkozással örökre elrekesztik, beadványok sokaságában próbálta magyarázni, hogy mi fog bekövetkezni. Kért, könyörgött, tiltakozott. Röviden elsorolta a kockázatokat. A merev és szűk gátak nem adnak védelmet az árvizek ellen. Ha elvágják egymástól a folyót és árterét, akkor árvíz idején a kiáradó, feltörő vizek nem tudnak lefutni, elpusztul az ártér kultúrája, bűzhödő mocsárrá válik környezetük. Kipusztulnak a halak, ők, az ártéri mezővárosok és falvak lakói elesnek megélhetésük

forrásaitól, és el kell költözniük, márpedig ők ott akarnak élni, ahol addig apáik, nagyapáik éltek.

Zuid-West-Nederland természetvédői a tudományos érveket és az évszázados tapasztalatokat egybefogva mondták el, mi a kockázat. A merev gát elzárja a tengert; az öblöt az ár–apály élteti. Ha elveszik tőle a tenger játékát, édesvízi tóvá változik, azután kiszárad. Ezzel elpusztul évezredes, különleges biológiai kultúrája, kihal növényvilága, eltűnnek madárfajai. A gátóriás megváltoztatja a meder teherelosztási egyensúlyát, szétrombolja a földnyelv egész környezetét. A természet láncolatából kiesik számtalan fontos elem. Megsebződnek a part menti vizek, s ezzel tovább sérül az egész föld organizmusa. Megbomlik a természet önszabályozási rendszere. Sok ezren elvesztik megélhetésüket.

Csakhogy az építkezésbe már rengeteg pénzt beleöltek. Gyökeresen új megoldást kell kialakítani, senki nem tudja még, hogyan, mennyi időbe és pénzbe kerül. És még hol vannak a felépült merev óriásgát bontási költségei. A holland kormányzat nem vállalta a természeti katasztrófa

kockázatát. Bizottságot küldött ki, 1974 végére a parlament elvetette a merev gát tervét, új *Delta-koncepciót* kellett kidolgozni, és a mérnökök megfeleltek a páratlan kihívásnak. Kitalálták azt a védelmi rendszert, ami egyszerre védi a természetet és biztonságot nyújt a tengerár ellen. Lebontották, ami már elkészült, és elkezdődött valami teljesen új. Vagy nem is egészen új, csak megoldásában a technika csodája.

A Deltawerken olyan gát, ami nem gát, hanem pillérsor zsilipekkel. Hagyja, hogy szabadon ölelkezzék az öböl és a nyílt tenger, az édesvíz és a sós, szabadon járjon az ár és az apály áramlata, mint évezredeken át, ahogy a természet megalkotta, és a grachtok, csatornák népe kialakította együttműködési mechanizmusait. Ha szükséges, a zsilipek acélfalai zárnak. Csúcstechnika, elektronika, automatika nyelvén megvalósítva az évezredes tapasztalat: az embert csakis környezetével együtt lehet megmenteni. Az egykori szörnyű árvíz sújtotta emberek mind visszatértek – tájékoztat a katasztrófa negyvenéves évfordulóján megnyitott *Delta Expo.*

Minden látható. A tengerfenék, az első gát, a bontás, a kísérletek, a víz alatt járó tankok, gépóriások, az automatikák. Gyerekek játszanak a védőmű makettjével, gombnyomásra fények gyúlnak és vezérlő programok viszik a parancsokat. Minden működik. *Különösen ölelkezik itt a múlt és a jövő.* Itt van az öböl és a parti világ sok ezer éve, s a part menti települések évszázadokon átívelő története. Bolyonghatunk a természet és a technika birodalmaiban. Meg kellene tanulni a megmentett halfajták nevét, a különös rákokat, a tengericsillagokat. Keresem a víz alatti növénykatedrálisok között a *Naias marinát*, a tengeri tündérhínárt. Lóczy Lajostól tudom, hogy ez az észak-európai tengeröblökben honos növény századunk elején még élt a Kis-Balatonban is.

Történésznek kész veszedelem ez a világ. Itt vannak például a kagylók azokkal a gyönyörű, kihívó szivárványfényeikkel! Ahelyett hogy gyönyörködnék bennük, látom, hányféle jelentést hordoztak évszázadokon át. Mi mindenre tanították gondolni az embereket! Miért öntötte Szent János Jézus fejére kagylóból a vizet? Miért lehetett a középkorban a zarándokok jelképe? Kagylóból

ittak a hosszú útról megérkezettek. A reneszánsz szimbolikájában a kagyló a szerelmi vágy kifejezője. Ortelius világtérképén az Indiai-óceán hullámaiban, miként az *Adriai tengernek Syrenaia* metszetén Zrínyi hajója előtt a sellő kagylót tart és tükröt, meg fésűt. Talán ezért a képtelen asszociáció: mintha ide az *Oosterschelde*-öböl kapujába is egy sellő varázsolta volna óriási ezüst fésűjét, hogy rendezze és elsimítsa a természet és az ember összekuszálódott viszonyát.

„Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók" – idézgetjük Zrínyit büszkén, fölénnyel, önelégülten – mikor milyen hangsúllyal. Hasznos lenne végre tudomásul venni, hogy ő mire értette. Miben nem voltunk alábbvalók? Ha visszahelyezzük szövegösszefüggésébe a kiragadott idézetet, kiderül, *más nemzetekhez hasonlóak az önmagunk megjobbítására, a dolgaink rendbehozására való tehetségünk, vagyis tanulékonysági képességünk.* S valóban kötetekre tehető, mi mindent megtanultunk: gyorsan, kitartóan, nemegyszer elébe is vágva a világnak. Ha majd valaki összegyűjti végre az erőszakos vízszabályozások idején a 17. század végén és a

18. század folyamán a helyiek véleményeit a folyók életéről, az együttélés tapasztalatairól, az is nyilvánvaló lesz, *a természet tanulékony gyermekei éltek itt együtt a természettel évszázadokon át.* Generációk adták át egymásnak a „természet bölcsességének" ellesett titkait. Bármely nyelven beszéltek, bármely nemzethez tartoztak, és vallásuk is különböző lehetett, de egyformán értették, mit kíván tőlük környezetük, hogy megmaradhassanak. Bél Mátyás már feljegyezte, hogy Pozsony megyében *a Duna térségein magyarok, szlovákok, németek a természettel egy nyelven beszéltek,* s felismert szükségszerűségként mutatta be a térség különleges ökológiai érzékenységét. Legutóbb Kiss Z. Géza írta le, hogy a Dráva völgyében a magyarok és a horvátok civilizációjuk kialakításában nemzetiségre való tekintet nélkül, egyformán alkalmazkodtak természeti körülményeikhez. Amikor a múlt század végén felfigyeltek rá, hogy hínárosodik a Balaton, Lóczy Lajos vezetésével világviszonylatban egyedülálló tervszerű munka indult, mintegy hatvan tudós, csaknem harmincévi munkával felmérte a tó és környezete természettudományi, biológiai, társadalmi állapotát, ma úgy mondhatnánk: ökológiáját, s a

németül és angolul is megjelent munkát, a hatalmas teljesítményt a „földkerekség tudományos kritikája” úttörő, egyedülálló vállalkozásnak minősítette. *Tévedések és mulasztások vizsgálatában sem vesztettük el tanulékonyságunk készségét.* Már a múlt század végén megállapította néhány ármentesítő társulat, hogy a víztől „megmentett” terület felét sem éri annak, amit ráköltöttek. Teleki Pál és munkatársai pedig a két világháború között számba vették, hogy a szakszerűtlenül elvégzett folyószabályozások következtében süllyedt le több métert a talajvízszint, s szikesedett el, száradt ki az Alföld.

Vajon a Kárpát-medence elviselhet még újabb ökológiai katasztrófákat?

Nemzeti információ-raktárunkban tátonganak az üres polcok. Ma sem vesztette érvényét, amit I. Rákóczi György fejedelem békebiztosa írt a linzi béketárgyalásokról: rossz döntések születnek, ha az információ kevés, ha hiányos, ha netántán tudatosan elferdített.

Hogyan is tudhattunk volna a *Deltawerken*ről? 1953 februárjában különösen fogadták volna, ha valaki a távoli

nyugati világ árvízkatasztrófáját emlegeti. Mindenki a túlélés koreográfiáját tanulta, híreket remélt még eltűntekről, foglyokról, kitelepítettekről, látogatási engedélyt a letartóztatottakhoz, a bányában dolgozó elítéltekhez. És különben is már az egész keleti blokk a halálát várta.

Miért is kellett volna tudnunk róla, hogy valahol az Északi-tenger nyugati partvidékén gátat építenek. Na és! Szibériában hatalmas folyókat terelnek el, sőt, az irányukat is megfordítják, gigantikus vízi erőművek győzedelmeskednek a természet felett, és 1957-ben szovjet befolyásra Ausztria is megköti Csehszlovákiával a szerződést a wolfsthal–pozsonyi dunai vízi erőműről, első elemét a nagyszabású, az egész Dunát bilincsbe verő koncepciónak.

1977-ben, amikor aláírtuk a bős–nagymarosi erőműtervet, Hollandiában már az előző évben döntött a parlament. Bontják az óriásgátat, és az ökológiai követelmények szerint építik keservesen a teherbíró újat, a mobil-gátat. Hamarosan már Közép-Európa vizei miatt is felizzottak az érzelmek. Amikor az osztrákok áthelyezték Hainburgba a vízi erőmű tervét, Csehszlovákia nemzeti

érdekeire hivatkozva tiltakozott, a hágai nemzetközi bírósághoz készült fordulni. Bécsi barátaim leveléből tudtam, hogy a hainburgi erőmű ellen tiltakozókat Konrad Lorenz vezeti azzal a meggyőződéssel, hogy *az emberiség nem felejtheti el önkorlátozó képességét.* Hírek jöttek, hogy az Aral-tó 1960 óta vizének csaknem a felét elvesztette, a folyóelterelések és a folyóvizek esztelen öntözésre történt maximális kihasználása miatt. Az Aral kiszáradása visszafordíthatatlan, környezeti élővilágának fajai közül több mint a fele elpusztult, de nem tudtuk, valójában mi igaz, mert 1984 tavaszán hírzárlat volt környezeti ügyekben, és szánalmas tiltás: „aki tiltakozik a vízlépcső ellen, megérdemelne egy kunyhót Szibériában". A következő évben végre sok minden nyilvánosságra kerül a Duna ökológiájáról... és folytatódik a huzavona.

1986-ban, amikor a királynő az alkalomhoz illő kék kalapjában felavatta a *Oosterschelde* környezetmentő védőművét, mi a török kiűzésének évfordulóját ünnepeltük, és a konferencián egyik ifjú barátom egy szamizdatban mutatta: a Szigetköz ki fog száradni.

S most, hogy már évek óta Közép-Európa lettünk, a Kárpát-medence lakói megengedhetik még maguknak, hogy ne tanulják meg az *Oosterschelde*-öböl túlélését? A választ a század kihívására? A tudomány és a hatalom engedelmeskedését a természetnek? Hogy ne vegyük tudomásul a vízparti népek évszázados tapasztalatait, az együttműködés készségét?

1859 tikkasztó nyarán Rómer Flóris, az akkor még győri gimnáziumi tanár bejárta a Balaton-felvidéket gyalog, s egy sereg ökológiai megfigyelést is leírt. Mert – amint megállapította – csakis fáradságos tanulmányokkal kerülhetjük el, hogy „az álpolgáriasodás mindent elnyelő örvényében elmerüljünk". Akadémiai tagsággal ismerték el kortársai, de ő inkább a következő nemzedékek megértését kereste, csak a jövő ifjúságában bízott, s nem várt többet, mint hogy „a létrehozottakat csonkítatlanul tartsa fel és védje meg, nehogy gyávasága miatt megvetnünk, vagy tétlensége és tudatlansága miatt pirulva kelljen eltagadnunk".

COMENIUS ÉJSZAKÁI

Comenius a művelt nemzeteket – miként Zrínyi a vitézséget – az órához hasonlította. Megértéséhez mégsem e számomra vonzó 17. századi motívum segítségével jutottam. A nyomok talán egy határ menti kisvárosba, gyerekkorom iskolájába vezetnek, a második világháború előtti időkbe. Vagy az utániakba, az észak-csehországi nelahozevesi kastélyba, ahol – már magam is jól benne járva az időben – a szó szoros értelmében ráhangolódtam az összefüggésre? Inkább mégis az Egyetemi Könyvtár tanári olvasójába! A 70-es évek vége felé jártunk, s mivel már világossá vált előttem, hogy a régi Magyarország története érthetetlen, ha nem ismerjük a békekötések nemzetközi jogi, filozófiai rendszerét – *az egész koreográfiát tudni akartam.* Így került elém a tanulmány: *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban.* Kísérőjegye szerint addig egy érdeklődő vette kezébe, de nem olvasta el, mert a vékony füzet felvágatlanul került elém, ahogy 1934-ben Szegeden megjelent, Bibó István tollából. S ahogy olvasom, hogy a szankcionális békekötési technikák legújabb kori

fejlemények, hiszen korábban, a 17–18. században megegyezéses békékkel zárták le a háborúkat, a veszteseket nem megbüntetni akarták, hanem megnyugtatni, mert az volt a céljuk, hogy kiiktassák a konfliktusok forrásait, hogy ne legyen félelem, bosszú, elkeseredés; ahogy mindez tudatomba hatolt, a csendben – valaki lapozott egy távoli asztalon – hallani véltem a harmincas évekből az iskolai órakezdések előtti, vigyázzállásban elmondott ima szavait, és a „...nemország" a „mennyország" rímpárt követő nagy zajt, ahogy leültünk, a padlapok kattogását, és érzékelni véltem ezt az egész égbekiáltó botrányt, együtt, térben és időben kiterjedve, az *egészet,* az *ismétlődőt.* Azt, hogy *itt az értelem szavát szilenciumra ítélte a közöny,* miközben generációknak kellett átélniük naponta a trianoni sokkot, hogy az iskolapadokból meneteljenek a sokféle halál kitáruló kapui felé. „Mi is a messze ezen a tájon?" – kérdezte tőlem egy cseh kollégám, aki 68-as száműzetése után kazánfűtői munkájából tért vissza a szakmába, s mivel Budapesten tanult annak idején, Babitsot idézte: „ki először mondja ki azt a szót... nemzetmegmentő, kapunyitó, szabadító drága szót, hogy elég! hogy elég! elég volt! hogy

béke! béke! béke! béke már! Legyen vége már!" A Lobkowitz-kastélyban beszélgettünk, fent északon, s nekem közben megvilágosodott: megvan annak a híres Comenius mondatnak a jó magyar „fordítása", amit a nagy pedagógus a *Methodus linguarum novissima* szövegébe csempészett bele a vesztfáliai tárgyalások idején: „O cedant, cedant, cedant tandem arma et bella, et redeat tempus Pacis!" Úgy emlékszem, évszázados elfogultságaink paneljeiről merengtünk: miért nincsenek, ha vannak és miért vannak, ha nincsenek.

A vesztfáliai sokk

1648. október 11-én, néhány nappal azelőtt, hogy Osnabrückben és Münsterben megkötötték a békét, Comenius ezt írta Axel Oxenstiernának, a svéd királyi kancellárnak: „Fájdalommal halljuk, hogy elhagyattunk... Mi hasztalan tekintettünk Méltóságodékra mint felszabadítónkra, amikor mindenből kizárattunk... Minek emlékeztetnek bennünket az őseink által kötött és vértanúk vérével megpecsételt evangéliumi összetartozásra, ha

jövendőnk érdekében... semmit sem tesznek Méltóságodék, akiknek Isten megadta a cselekvés lehetőségét... Ne hagyjanak el teljesen bennünket, Krisztus számkivetettjeit... tekintsenek a nemzetre, melyet Krisztus az európai nemzetek között elsőként tisztelt meg azzal, hogy kivezette az Antikrisztus sötétségéből... a mi nemzetünk volt az első, amely az (ellenséges) támadást felfogta, még annak árán is, hogy saját pusztulásával lehetővé tette másoknak a védekezést."

Már 1645 óta folynak a harmincéves háborút lezáró tárgyalások. Comenius nagyon sokat várt a háborút kirobbantó cseh felkeléstől. Három évtizeddel azelőtt reményeit így fogalmazta meg: „Európa recseg-ropog, teljes összeomlással fenyeget, de már készülődik az új világ." Azután végigélte az elképzelhetetlen borzalmakat. A felkelést brutálisan megtorolták, Jesseniusnak, Rudolf császár egykori orvosának, mielőtt lefejezték volna, kimetszették a nyelvét. Comenius látta az új tűzfegyverek ütötte rémes sebeket, a vallási elfogultságok megalázott áldozatait. Otthonát részeg zsoldosok dúlták fel, könyveit és kéziratait máglyára hányták, feleségét és két kisfiát elvitte a

pestis, a háború hiénája. Elfogató parancsot adtak ki ellene, híveivel, a cseh-morva testvérekkel együtt el kellett menekülnie, s csak a lengyelországi Lesznóban kapott menedéket. Barátjának, Abraham Menzelnek ezt így fogalmazta meg: „egyszer majd visszatérhetek hazámba ...kihevervén a szörnyű háború pusztításait, újra felvirágzik a haza".

Reményei nem voltak alaptalanok. Ő maga is óriási elméleti munkát végzett az európai béke érdekében. Összegezte, amit eddig írtak erről, és már híres tudósként járt Hollandiában és Angliában. Sokan vélték, főleg írástudók és diplomaták, hogy az országok között is megvalósítható az univerzum harmóniája; a bolygók soha nem ütköznek össze, háborítatlanul futják végtelen pályáikat. *Miként az óramű egyenletes működését szabályozó gátló, a hatalmi egyensúly biztosíthatja ezt az univerzális, vagyis egész Európát átfogó békét.* A harmincéves háborút már ennek az elvnek az alapján próbálták lezárni. A tárgyalások elhúzódtak, mert kárpótolni kellett Svédországot, segíteni a német fejedelemségeket, biztosítani a vallásbékét,

megnyugtatni a két nagy birodalom dinasztiáit, a Habsburgokat és a Bourbonokat.

Comenius egy cseh főúr tájékoztatásából tudta meg, hogy a békemű végül is hogyan köttetett meg, s azonnal látta, ebben a történelmi jelentőségű megállapodásban valami nagyon lényegesről elfeledkeztek: „bennünket teljesen kizártak ebből a békéből... Soha meg nem adják nekünk a lelkiismereti szabadságot...” Nem mehet haza. Talán először fogalmazza meg, ami azóta is annyiszor elhangzott ezen a tájon: cserbenhagyták és megcsalták őket. „Elhagyatottak, félreállítottak, megtaposottak, szegény idegen országokban hányódó hajótöröttek voltunk! Minden reményünk szertefoszlott, hogy valaha is visszatérhetünk őseink földjére, hiszen barátaink immár csak magukkal törődtek, és minket, nyomorult szomszédaikat örök megvetésre kárhoztattak.”

Comenius volt az első, aki észrevette és megírta, hogy a vesztfáliai béke a legjobb szándékok ellenére sem lett univerzális, mert lényegében kimaradt belőle Közép-Európa. Kimaradt egy sereg sokféle nyelven beszélő, sokféle vallású lakosságot egyesítő ország.

Vajon igaza volt? A vesztes mindig elfogult. És voltak más érdekek is. A történészek pedig a vesztfáliai békét az újkor meghatározó jelentőségű fejleményének tekintették. Tény viszont, hogy a békerendszer, a híres óraműszerkezet tökéletlenül működött. Hiányosságait azóta is vizsgálgatják a kutatók. Az alkotók nem számoltak az Oszmán Birodalommal, s mintha valóban megfeledkeztek volna Közép-Európa keleti térségeiről. Fel sem merült, hogy mi lesz itt, ha bekövetkezik, amitől akkoriban elég hangos volt az egész világ. Röpiratok, jóslatok, hűvös politikai tervezetek és követjelentések taglalták: az Oszmán Birodalom már súlyos beteg, és könnyen kiszorítható Európából. Hatalma alatt és érdekszférájában egy sereg kivérzett ország és nép élt. Csehország a béke megalázottja, Lengyelországot az északi kereskedőhatalmak fenyegetik, árnyékában Ukrajna, a Magyar Királyság, Horvátország tűzfészek és válságövezet. S a török diplomácia még remekül működik, Sztambul ismét elébe vágott a hosszú békére készülődő Európa terveinek. Amikor kiderült, hogy a harcban álló hatalmak megkezdték tárgyalásaikat, tengerre futottak félholdas zászlóik alatt a gyors hadihajók,

megtámadták Kréta szigetét, ostrom alá vették a velenceiek hadi támaszpontját, Kandia várát, hogy évtizedekre elhúzódó harcokkal ellenőrzésük alá vonják a Földközi-tenger keleti medencéjét.

Mi lehet az oka, hogy Comenius pedagógiai műveiről rengeteget írtak, a diplomatára csaknem a legutóbbi időkig kevéssé figyeltek? Pedig milyen korán és jól érzékelte a veszélyt. Talán helyzetéből, az állandó fenyegetettségből következett, hogy messzebbre látott, jobban érzékelte a jelen esélyeit és a jövő kockázatát, mint sok más kortársa?

1650 kora őszén, nem sokkal azután, hogy Nürnbergben aláírták a békét, ezt írta Tolnai Dali Jánosnak, a sárospataki kollégium rektorának címzett levelében: „Két nappal ezelőtt alkalmam volt bepillantani egy Bécsből küldött levélbe, melynek az értelme ez: a Konstantinápolyból érkező hírek szerint a Porta kimondhatatlanul fél a Németországban kötött békétől, s veszélyeztetve érzi magát az egyesült keresztény erőktől: továbbá a tatár kán felszólította császárunkat, üzenjen hadat a töröknek... a magyar rendek inkább üdvözlik, mintsem ellenzik a háborút a törökkel...”

Ötvennyolc éves. Már csak két évtizede van. Mégis, 135 művének majdnem a felét ezután írja meg. Életrajzírói valamennyien megegyeznek abban, hogy a vesztfáliai sokk döntő változást hozott életében. Egyik éjszaka papírra veti végrendeletét, a megbocsájtás és a vesztesek önmegőrzésének csodálatos tervezetét, és elfogadja, amit addig többször visszautasított, a meghívást Sárospatakra.

„A humanitás műhelye”

Comenius magyarországi útját több okkal magyarázták és magyarázzák a kutatók. A cseh-morva testvérek püspöke a Felső-Magyarországon menedéket kapott hívei *szigeteit* jött meglátogatni. Az erdélyi fejedelmi család, Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására elvállalta, hogy megreformálja a pataki iskolát. Diplomáciai megbízásban járt, talán egy újabb protestáns koalíció érdekében. Valamennyi vélekedésben van több-kevesebb igazság. De a lényegre nem ad feletet. Nyitva előtte fél Európa. Hívták Franciaországba is. Miért Magyarországon telepedett le mégis négy esztendőre? S eddig miért nem állt

kötélnek, hiszen többször várták Gyulafehérvárra és Patakra is? Valóban új háború érdekében járna? *Programja a hosszú távú művelődés és a béke programja,* a megbocsájtásé és nem a gyűlöleté. Összeegyeztetni mindezt majdnem annyira lehetetlen, mint irracionalizmusát és racionalizmusát közös nevezőre hozni.

A megértés kulcsa – úgy vélem – a kor értékrendjének keretei között maradva: a vesztfáliai béke. Comenius nemcsak személyes veszteségét szenvedte. „Mit vigasztalja a halálraítéltet, hogy másokat is fölkötnek" – ragadt meg bennem egyik mondata. *A féloldalas megegyezés következményeiben átélte a kirekesztődés mérhetetlen veszélyeit.* Hazájával, hitsorsosaival együtt Európának ez a fele abszolút vesztes maradt. Ő pedig minden munkájával – amint azt főleg a *Pansophiá*ban kifejtette – *az emberek kölcsönös megértését, egész Európa békéjét kívánta szolgálni.*

Már Jean Piaget hangsúlyozta a Comenius-művek 1957-ben megjelent francia kiadásának előszavában, hogy a nagy cseh gondolkodó és pedagógus írásait nem könnyű a maguk eredeti jelentésében megérteni. Legutóbb pedig Jan Kumpera nagy ívű áttekintésben mutatta be, hogy miként

formálták a maguk arculatára Comeniust az egymást váltó korszakok. Már utolsó éveiben sokat támadták, később bírálták, aztán elfelejtették, mígnem Pestalozzi és mások felfedezték benne a *pedagógia Galileijét*. Majd a cseh történetírás úttörője, František Palacký nyomán a *nemzeti függetlenség,* később főleg a *polgárosodás előharcosának,* a Habsburg-ellenes szervezkedés kulcsemberének látták.

1992 májusában, a születésének négyszázadik évfordulóját ünneplő amszterdami nemzetközi kongresszuson viszont a nemzetközi Comenius-kutatás nagy hagyományait megújítva-folytatva nyilvánvalóvá váltak az eddig kevesebb figyelemben részesített, mert kevéssé értett törekvései. R. Palouš professzor, Havel közvetlen munkatársa, azután Marta Bečková, meg Josef Polišensky, a harmincéves háború híres kutatója, aki nálunk is sokszor megfordult, Paulet van Vliet Groningenből, Rood Leidenből, Schaller Bochumból és még sokan mások, előadásaikban és vitáikban *Comenius hatalmas életművét egységben, belső összefüggéseiben vizsgálták*, kibontották elméleti munkásságának, filozófiájának, humanizmusának jelentőségét az egész korabeli Európát átfogó reform-elgondolásaiban. Mindez új megvilágításba helyezte a magyar Comenius-kutatók eddigi eredményeit is.

Különböző béke-óhajtások visszhangzanak végig az egész véres évszázadon, Párizstól Kolozsvárig. De *Comenius hangja teljesen egyéni. Programja szokatlan, mert rendszert alkot, és ebben egészen eredeti. Realistább, mint Erasmus, másként véli megvalósítani az emberi jogokat, mint Grotius.* Descartes 1642-

ben fogadta Leiden mellett az endegeesti kastélyban. Különben nem nyitotta meg kapuját senkinek. Négyórás beszélgetésük végén Comenius önéletírásába is bejegyezte Descartes búcsúszavait: „Én nem lépem túl a filozófia határait, nálam csak egy része lesz annak, ami egészében a tiéd."

Comenius gondolatrendszerében a helyes cselekvés értékkategóriái az *idő,* a *fontossági sorrend* és az *egyetemes igény.* Ne késlekedj egy pillanatot se. Dönts fontos és kevésbé fontos között, és az egész emberiség java vezessen. Egységben látta a világot. De éppen ezért értette meg azt, amit országa sorsában is megszenvedett, hogy *ez a világ kettétörik, ha Közép-Európa elveszti a békét. S a vesztesek nemcsak az itt élők lesznek.* „Egyetlen ország, egyetlen nép sem élhet szabadságban és biztonságban, amíg a béke nem lesz egyetemes."

Mindent összevéve úgy látom, ezért jött Magyarországra. Nem megfontolások nélkül, de határozott céllal. Úgy vélte, *itt találja meg azt a sarkpontot, ahonnan kiigazíthatja a békekötések egyoldalúságait, helyrezökkentheti, amit a politikusok elrontottak.*

Álmodozott, vagy volt elképzelésében realitás? Magyarország kivérzett, szegény, belső meghasonlottságokkal küzd.

A vesztfáliai béke megalkotói Közép-Európa keleti térségének egyetlen országával tettek kivételt. Az Erdélyi Fejedelemséget belefoglalták az európai békerendszerműbe. Ezért harcolt Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. 1645–1648-ban azonban ez nemcsak az erdélyi állam önállóságának elismerését jelentette, hanem azt is, hogy Európa hatalmai a térség stabilizáló tényezőjének tekintik.

Erdélyről Comeniusnak sokat kellett tudnia. 1626-ban ő is Hágában volt, amikor Bethlen Gábor követei megérkeztek, hogy bekapcsolódjanak a hágai szövetségbe. Gyulafehérvárott működött Johann Alstedt, aki Comeniusnak annak idején nagy hatású tanára volt a herborni egyetemen; kapcsolataik nem szakadtak meg. Már 1638-ban hívták Erdélybe, és néhány évvel később ismét. Tudnia kellett a vesztfáliai béke előzményeinek sorába illeszkedő és Linzben megkötött Habsburg–erdélyi békéről, 1645-ben ő is ott volt a lengyelországi Turówban a térség protestánsainak tanácskozásán, Amszterdamban pedig

találkozott I. Rákóczi Ferenc nevelőjével, ismerte a Fejedelemség nemzetközi kapcsolatait Lengyelországgal, Svédországgal, Angliával és Hollandiával. Az Erdélyi Fejedelemség az egyetlen ország a térségben, ahol törvény biztosítja a lelkiismereti szabadságot, a különböző vallások szabad gyakorlását, és iskoláiban három nemzet fiai tanulnak. Vagyis *Erdély a vesztfáliai békét követő években Közép-Európa igen fontos politikai tényezője volt*. Sárospatak az erdélyi fejedelmi család központja. Földrajzi helyzete kedvező, országok tanácskozási pontja. Kollégiuma jó hírű. Megfelelt Comeniusnak *az ország határain messze túltekintő elképzelések megvalósítására*.

Feltételeit a Magyarországra jövetelének történetét összefoglaló művéből ismerjük. Az iskola nemcsak a nemes, polgár és jobbágy fiak előtt nyissa meg kapuit, ne csak a szegényebb diákok ingyenes ellátását biztosítsa, hanem fogadja be az ő „szétszórt nemzetét is".

Comenius közép-európai tervvel jött Magyarországra. Már a megállapodásban kiköti, az a célja, hogy az iskola a szomszéd nemzetekről is képes legyen a homályt elűzni. Beköszöntő beszédében, a *Sermo secretus*ban még

pontosabban fogalmaz: „Az ország központi fekvésénél fogva ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesítsétek Keletet, Északot és Nyugatot.” Többször utal rá, hogy iskolájának kisugárzó hatása kell legyen a szomszédos nemzetekre. Majd a Patakon elkészült, de később megjelenő művében, a *Gentis felicitas*ban többboldalúan is kifejti Európa nyugati és középső térségei között a különbségeket. Comenius az első kevesek egyike, akik Közép-Európában gondolkoztak. Ha pedig reformelgondolásait vizsgáljuk, szembetűnő, hogy *Magyarországnak – geopolitikai helyzete miatt – meghatározó jelentőséget tulajdonított Közép-Európában.* Folytatta hosszú távú szellemi építkezését, de azt új diagnózisához igazította.

A béke megcsinálható

A viselkedési normák és ismeretszerzési módok egységét nyújtó művében, a *Schola ludus*ban, a Patakon elkészült és bemutatott VIII. darab végkicsengése: „Mindent el kell követnünk, hogy megelőzzük a háborút.” Mi ez a minden? „Ha mindannyian visszatérnénk az ész útjára!” – írja, de

tudja, hogy a célhoz vezető út hosszú, kétséges és tele van kelepcékkel. Munkásságának súlypontja ezért is az út vizsgálatára és kiépítésére esik. Nem kijelent, hanem elemez. Amint később megmagyarázza, munkásságának értelme az, hogy „Miként lehetne végre a széthúzást, az erőszakot, a világban uralkodó zűrzavar, kétségbeesés és pusztulás áldatlan forrását teljes egységre, egyszerűségre és jó szándékra változtatni."

Programját tárgyszerűen értelmezni csakis életművének egységében lehet. Diagnózisaival szinte modern szociológiai vizsgálatokat előlegezett. Számomra nincs telibe találóbb *látlelet a félrevezethető, manipulálható, demagógiával bármiféle cél járszalagjára fűzhető társadalomról,* mint amit első művében, *A világ labirintusá*ban leírt. A „hírhajhászok" között járva látja, hogy „gyakran terjedt el a szomorú hír, mely kedvét szegte mindenkinek, ámde csakhamar felhangzott egy másik, s már nevetés lett a félelemből." Az emberek szélkakas módjára igazodtak a hírekhez. „Néha semmiség miatt alaptalanul örvendeztek, máskor meg ugyancsak semmiség miatt rémüldöztek, holott mindez csak füstbe szállt. Nevetségesen hatott hát, hogy az emberek

minden szélrezzenéstől hagyják magukat félrevezetni." Vizsgálva a válság okait, észrevette, hogy *milyen messzemenő következményekkel jár, ha az éppen megszületőben lévő közvélemény könnyen alakítható és befolyásolható. Ha az emberek úgy táncolnak, ahogy a síp tulajdonosai, különböző hatalmak táncoltatják őket sanda célok érdekében.* Észvesztés, pánik, zűrzavar, a közösségek megzavarodása, ma úgy mondhatnánk, hogy hisztériája, mindezek a tudatlanság következményei: „Rettegjetek a tudatlanságtól!" Lehetetlen észre nem venni: Erasmus más szavakkal ugyanezt mondta: „A tudatlanok félig oktalan állatok."

Lesznóban például, írja Comenius, amikor kitört a pestis, a város fejét vesztette, a lakosok megadták magukat, mint a vágóhídra hajtott barmok, imádkoztak és csodára vártak. Aki megkapta a betegséget, azt a közösség kivetette magából. Otthonából elűzték, az utcákon kövekkel hajigálták, lövöldözésekkel riasztották, hogy álljon tovább. Nem volt, aki befogadja, mert akkor őt se veszik többé emberszámba. Comenius egyetlen éjszaka összefoglalja a betegség természetéről, terjedésének megakadályozásáról és a gyógyításról még Prágából hozott tapasztalatait, és

másnap ki is nyomtatja igaz „híradását” a város minden lakója számára.

Bőséges tapasztalatok alapján szögezi le, hogy kivezető út abból a válságból, amit a közösségek befolyásolhatósága és minduntalan pánikra hajló természete okoz, a *szuverén ítélőképességű ember* kialakításával lehetséges. Már az iskolában fel kell készíteni a gyerekeket, hogy önállóan tudjanak tájékozódni a világ dolgaiban. Mert semmi ismeretlent nem tár a világ az ember elé, amiről véleményt ne formálhatna. De „tanulja meg mindenki megismerni minden megtörtént és létező dolog alapját, okát és célját.” Patakon, panszofikus filozófiájának kísérleti műhelyét megalkotva már így jelöli ki az önálló véleményformálás egyik útját: „Szeretnénk elrendelni, hogy mindennap állapíttassék meg egy óra, amikor az iskola tanulóinak felolvasást tartunk kereskedelmi folyóiratokból vagy a Franciaországban és Belgiumban megjelenő újságból, a Mercuriusból, hogy tudják, milyen emlékezetes dolgok történtek a földtekén. Ennek háromszoros haszna lesz: 1. Az ifjúság gyakorolni fogja a nyelveket. 2. Megismeri kora történetét, tudni fogja, hogy hol, milyen király uralkodik,

kivel áll békében, vagy mely nemzet kivel háborúskodik... 3. Megtanulja a földrajzot, az országok elhelyezkedését." Tanároknak tartott előadásaimon, ha ezt felolvasom, fájdalmas sóhaj a válasz: „hol vagyunk mi ettől!"

A műveltség alapja Comenius felfogása szerint a tájékozottság, a tudás, a helyesen értelmezett hit, ha az ember nem kerül konfliktusba lelkiismeretével. Európában az egységet és a békét mindenekelőtt *az ifjúság helyes nevelése és az egyetemes műveltség megvalósítása* útján lehet megteremteni.

Műveltségfelfogásában nem az irodalmi, művészeti és a tudományos ismeretek összessége a döntő, hanem egy sokkal többre tekintő, minőségében más metszet: *együttélések, viszonyulások, viselkedési normák, működési mechanizmusok rendszere. Emberek, intézmények, országok, nemzetek, együttműködése.* Beköszöntő beszédében pontokba foglalva állítja szembe a művelt és a műveletlen nemzeteket. Első az emberség mint etikai norma, szemben a barbárok kegyetlenségével és vadságával. A művelt nemzeteknél az emberek kölcsönös kötelességben élnek egymással, „mindenki szolgál mindenkit", minden rendben működik,

okosan használják a természetet, gondolnak a jövőre. Az ilyen országokban gyarapodik a népesség és szép városokkal bővelkednek. Önmagukat a törvény kötelékeivel fogják rendbe. Körükben minden biztonságos, nyugodt és békés, magukat tisztán tartják, és „még az utcák szemeteit is összegyűjtik". A műveletlenek között senki sem alkalmazza magát a másikhoz, „nem gondoskodnak okosan az életről, egészségről és biztonságról, napról napra, esetlegesen élnek, számukra minden váratlan és véletlen". Még a paradicsomi szépséget mutató vidéket is szenny borítja, minden piszkos és rothadó, az emberek rongyos ruhákban járnak, piszkosak és sápadtak, szabadság helyett szabadosságban élnek, azt teszik, amire kedvük támad, lopás, rablás és erőszak uralkodik. „Önmagukon kívül élnek, és dolgok helyett árnyképek után kapdosva, gúny tárgyává lesznek." A művelteknél a falvak is városiasak, a parasztokat is áthatja *a műveltség önkorlátozó finomsága,* „ezzel szemben a műveletleneknél még a városiak is parasztosak, a városiasság nem más, mint parasztos nyerseség".

Tér és idő koordinátáin keresve ennek a *műveltségi értékrendnek* a helyét, elég jól kitapogathatóak Közép-Európa

követelményei. Külön passzus foglalkozik az idegenekkel: „Művelt nemzet fiai az idegenek iránt nyájasak, az utat az ismeretlennek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérők iránt emberséget mutatnak, és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalábbis az érintkezéstől rettentik el őket barátságtalan viselkedésükkel."

Comenius Heidelbergben töltötte tanulóéveit, megjárta Angliát, ismerte Londont, évtizedekig a svéd De Geer nagyvállalkozó család támogatásából élt, nagyon szerette Amszterdam élénk, pezsgő, gazdag légkörét, a franciákat „Európa legműveltebb népé"-nek nevezte, és a kontinens minden szegletében voltak barátai és tisztelői. *Műveltségi értékrendjében azonban nem Nyugat- és Közép-Európa keleti térségeit veti össze mint a világ művelt és műveletlen tájait.* Sőt leszögezi, hogy a jóra és a rosszra egyaránt kiképezhetőek az emberek, és Európa legműveltebb nemzetei között is vannak rosszul műveltek. „Jobb ki nem művelődni, mint a hívságokra, gőgre, csalásra, álnokságra, gonoszságra és képmutatásra kiművelődni." Hiszi, a műveltség anyaga

összeválogatható úgy, hogy „a világban uralkodó harmóniát tükrözze.” Miként az ifjúságnak átadandó ismeretek összességének is az emberek kölcsönös megértését kell szolgálnia, s módszerének alapelve volt, hogy „csak az igazat szabad tanítani”.

Lehetetlen itt végigkövetni a hosszú éjszakákon át rótt sorokat. De a kérdés megkerülhetetlen. *Vajon a szellemi szolidaritás pókhálófinom szövedéke mennyire teherbíró a 17. század brutális valóságában?*

Comenius sokat hozott Magyarországra. De innen sem távozott üres lélekkel. Lényeges tapasztalatokkal gazdagodva tért vissza 1654-ben Lesznóba.

A svéd támadás idején Károly királyt üdvözlő kiáltványa miatt a nemzeti érdekek szerint ítélkező utókor sokat bírálta. Pedig kiáltványa gyakorlatilag amolyan uralkodási kézikönyv, királytükör, a kiszolgáltatott országokat meghódító uralkodókat önkorlátozásra felszólító tízparancsolat. „Jobb embereken, mintsem öszvéreken uralkodni... S bár nemtörődömségükben oda jutottak, hogy idegen segítség nélkül nem tarthatják meg egykori szabadságukat, a lengyel népben még mindig él a szabadság

szeretete. Félelem az új elnyomástól feltámaszthatja bennük az ősi erényeket, és felséged hatalma veszélybe kerül. Mi hát a teendő? Adjon felséged szabadságot a lengyeleknek, nagyobb és teljesebb szabadságot, melyet mindenki mindenütt és minden esetben élvezhet. Juttasson a teljes szabadság és biztonság mellett elegendő anyagi javat a megélhetéshez."

A nemzeti lét alappillérei az anyanyelv, a megértés és a műveltség. Ezekre épül az idegen nyelvek ismerete, ezek működtetik az együttélés fogaskerekeit. Anyanyelv nélkül olyan az ember, mint a gyökértelen fa. Aki a másikat nem érti meg, önmagát pusztítja el, s *a műveltség óv meg a megsemmisüléstől.*

A *Schola ludus* VIII. darabjában a színpadról hangzik el: „Békességben kell élni, konföderációt kell kötni a szomszédos népekkel. Az ország belsejében pedig egyenlő jogokat kell adni valamennyi polgárnak". Mi ez, ha nem *a szellemi konföderáció erős köteléke* Közép-Európa országai és nemzetei között?

Ismerte a korábbi zátonyra futott politikai konföderációs próbálkozásokat? És kortársa, Zrínyi Miklós horvát bán

ismerte az ő gondolatait, amikor a gallérrá szűkült ország másik végében, lent délnyugaton, Csáktornyán kialakította tervét a Lengyelországot, Csehországot, Erdélyt, Horvátországot, Sziléziát és a Királyságot összefogó konföderációról? Arról, hogy ügyeiket közösen, közös parlamentben intéznék el, és kölcsönös kereskedelmi szabadságban és megbecsülésben működnének együtt? Nem tudjuk.

Sokat beszélt a jövőről. Csak az ifjúságban bízott: a tudást át kell adni, meg kell őrizni a „világ végezetéig". Mint minden nagy reformer, tulajdonképpen ő sem hitte, hogy valami merőben újat teremt, csak *a világ régi állapotát vélte visszahozhatónak.* Mint kifejtette, meg kell találnunk magunkban „Isten elveszett képmását". S a képmás az *ember,* és sokszor a *természet. Pampaedia* című művének lényegét így foglalja össze: „a szellem egyetemes műveléséről, az egész élet tevékenységeinek oly módon történő korlátok közé szorításáról értekezünk, hogy minden ember elméje (minden életkorban kellemesen elfoglalva) a gyönyörűség kertjévé válhasson". S a záró gondolat az *Énekek énekét* idézve köti össze az évszázadokat: „Támadj föl

északi szél, és jöjj déli szél! Fújd át kertemet, hogy áradjanak szét illatai!" [Bollók János fordítása]. Úgy vélte, a Nagy Órásmester tökéletes műve elromlott valahol, amikor egymást kezdték ölni a nemzetek; meg kell javítani, meg kell csinálni a békét, hogy ismét biztonságban működjék a világ.

Megtanította azonban másra is a mostoha hazai világ. Túl volt már a hetvenen, amikor kirobbant a holland–angol háború. Több mint hat éve már, hogy Amszterdamban él, lázas munkálkodásban, neves barátai, Rembrandt és a festő egyik híres vásznán is megörökített Tulp doktor társaságában. Új diagnózisra van szüksége, mert ez a háború más, mint az előzőek voltak. Most két gazdag, művelt és protestáns ország – ahogyan írja –, „testvérnemzet" vont egymás ellen fegyvert. Az *Angelus Pacis*t az 1667-ben végre meginduló béketárgyalásokra teszi közzé, és maga is elmegy Bredába, a tárgyalások színhelyére, beszédet mond, és a világ uralkodóihoz címzett művét szétosztja a diplomaták, politikusok, üzletemberek és röpiratírók között.

Ezt a háborút – úgy vélte – a tengerentúli hódítások okozták. „E szörnyű háború igazi oka – miképpen az lenni szokott – a versengés, és hogy egymás elől elkaparintsátok

az idegen népekhez vezető vízi utakat és a piacokat... Eme esztelenség fő képmásai a fösvények, akik addig-addig gyűjtögetik vagyonukat, míg az messze fölülmúlja szükségleteiket, és már nem hasznukra, hanem terhükre van... aki jobban belelát a dolgokba, annak nem lehet kétséges, hogy Európának az új földrészeken tett hódításai több rosszat hoztak, mint jót. Igaz ugyan, hogy gazdagabbak lettünk mindenféle javakkal, értékes különféle holmikkal és csemegével, de ugyanakkor rosszabbakká váltunk. Nagy bűnök terhelik lelkiismeretünket... A hajózás Isten nagyszerű ajándéka, megszüntetésére gondolni sem szabad, csak gátat kell vetnünk a visszásságoknak, melyeket lelkiismeretlen emberek követnek el." Comenius az új helyzetben ugyanazt az *önkorlátozó magatartásformát* kívánja meg, amit Patakon a művelt nemzetről szólva vázolt. Különben Európa elveszti önazonosságát.

Még annyi ideje van, hogy papírra vesse a *Panorthosiát*, vagyis a „Tanácskozás az emberi állapotok megjavításáról" című összefoglaló művét. Beszél itt a világ népeit egyesítő felvilágosult, úgynevezett *egyetemes politikáról,* melyben nemzetek feletti bírói világtanács, valamiféle közös

parlament őrködne a végre megtalált békén. Az egyesült Európa előképét vázolta volna fel? Közép-Európából jött, tudta, hogy *Európa önazonossága a változatosságok egységes megőrzésében rejlik.* Műve nyolcadik fejezetének ezt a címet adta: „Az embertelenség megszüntetéséről, azaz a kölcsönösen meggondolatlan cselekedetek és a belőlük eredő viszályok, gyűlölködések és jogtalanságok megakadályozásáról. Miközben sok szó esik a múlt feledéséről, a türelemről és a kölcsönös megbékélésről." Mintha ma szólna, szinte ösztökélne: hozzuk létre az ismereteknél *többet adó művelődés,* a kultúrateremtés műhelyeit.

1992-ben Európa minden szegletében tisztelettel emlékezett meg róla a tudományos világ. Szorongva fedezzük fel gondolataiban a századunknak szóló üzenetet: *a demokrácia csak a kölcsönös megértés, műveltség, béke alapjaira, Európa egységére épülhet fel.* Mert mit adott négyszázadik születésnapjára a cseh-morva testvérek püspökének ez az év? Háborúkat, fegyvert, vért, tömeggyilkosságokat, fájdalmakat és félelmeket, otthonukból, nyelvükből

kiűzötteket, a *kirekesztések, természetrombolások példátlan botrányait, hajléktalanokat és közönyt, önpusztító szekértáborokat...* Címek sokaságát próbáltam végig ehhez az íráshoz: *Comenius redivivus, Comenius álmai.* Különös a szavak ellenálló ereje.

A TŰZVÉSZ TANÚI

Az *Elmélkedés* szerint *„a szomszédos országok régi időtül fogva várakoznak”* az alkalomra, hogy konföderációban kapcsolódjanak össze Magyarországgal. Írója még akkor vetette papírra, amikor a második felébe fordult a 17. század; felszólított, hogy tegyék félre a régi megbántódásokat, segítsék egymást, hogy biztonságos kereskedelem és békesség legyen, mert különben nehéz *„állandó szeretetet, egyenlő értelmet”* remélni Magyarország és szomszédai között. Az *Elmélkedés* nem épült be, nem lett összekötő láncszem a közép-európai országok közös történeti tudatában – ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről. Az újkornak e hajnali álmát a dunai térség országairól évszázadokra elfelejtettük, nem találjuk a történelemtankönyvekben sem. Kossuth, majd Jászi konföderációs tervei s az utolsó két évszázad folyamán a közép-európai régió kialakulásával foglalkozó írások az *Elmélkedést* nem ismerik.

„Proximus ardet Ucalegon…”, véltem hallani régebben, amikor estéről estére feltűntek a képernyőn a tűzben és vérben fuldokló, szétlőtt falvak és városok. „A szomszédban ég Ucalegon háza” – idézték Vergilius *Aeneis*éből a 17. században különböző nyelveken térségünk országaiban; Zrínyi ezzel jelezte a veszélyt a törökök büntetőhadjáratát szenvedő Erdélyről tájékoztatva Európát 1658-ban. De a füstös képsorokon most már jó ideje az *Elmélkedés* zárógondolatát, a megkésettség látomását vélem áttűnni: *„Mert később lehetetlen lészen még az is, ami most lehetséges lenne, mivel jobban elfogyunk.”*

Íróasztalom fölött bekeretezett iratfoszlány, Markó Árpád történetíró ajándéka. Hátlapjára ő, az egykori tulajdonos a következőket írta: „Egy antiquariusnál vettem egy eredeti – egyébként jelentéktelen tartalmú levelet… az ostrom alatt lakásomat 22 bomba telitalálat porrá zúzta. A romhalmazban ebből a levélből szerencsére épen maradt a Fejedelem aláírása…”

Az írott dokumentumok sorsa elég mostoha. Különösen ezen a tájon. Lángok martalékává lettek az örökös támadó és

megtorló hadjáratokban. Elpusztultak a végeérhetetlen tusakodások, felkelések, vallási harcok és polgárháborúk során. Elhamvadt, megégett, eltűnt, sárba taposódott vagy egyszerűen csak elveszett – szól a leltár. Mentették ugyan a tanúskodást tartalmazó iratokat bőrzsákokba kötve, hordókba rejtve, befalazva, de a hajó elsüllyedt, a szekereket elvették, a falak meg kivallották titkaikat, s a csalódott kincskeresők, a puskatusdöngetéssel vallatók dühödten rugdalták szét a poros papírhalmokat. Kenyeret csomagolt bele a boltos. Megette az idő, a penész. Szétrágták az egerek, mint Nádasdy Ferenc országbíró lefoglalt könyveit. Rómer Flóris 1837. január 4-én kelt levelében írja Toldy Ferencnek egy iratról: társa „egy nemes ház (sit venia verbo) árnyékszékén találta és a végveszélytől mentette meg". Ki ne emlékezne az Országos Levéltár anyagából 1956 megégett áldozataira? És felmérhető-e egyáltalán a leleményesség, ahogy az idők kezdeteitől fogva, a világ minden táján óvják és üldözik, rejtegetik és felkutatják vagy eltüntetik a terhelő dokumentumokat? Hány évszázada játssza a történelem ezt a világméretű társasjátékot! Meggyújtják, széttépik, lenyelik, kivakarják az írást, átírják a múltakat. Végső soron

egyre megy, hogy kalácsba sütve küldenek be a rabnak fontos levelet vagy vagon alvázára forrasztott vasdobozban csattognak biztonságosabb égtájak felé nélkülözhetetlen dokumentumok, esetleg trágyahordó kocsin, szurkosvászonba bugyolálva utaznak külföldi nyomdába a kéziratok. A dokumentumok pusztulásának esélyei óriásiak.

Az *Elmélkedés* eredetije is elveszett vagy lappang. Szerencsére többen lemásolták. Német fordítását a bécsi levéltárban őrzik, 1670-ben szállították oda több elkobzott irattal együtt. Két másolata budapesti kézirattárak mélyén sértetlenül vészelte át mindkét világháborút. Egyik töredékes példánya az Országos Levéltárat ért belövéseket is megúszta. Mégis mintha elveszett volna. Elfelejtették, nem értették meg, nem tudtak vele mit kezdeni.

A szöveg megmenekült, de a gondolat, amit hordozott, már-már megsemmisült. Miért is fogadták volna pálmalengetéssel? Történelmükre büszke korszakok a harcok hősei elé terítették mindenütt, stílszerűen fogalmazva, az emlékezet rózsavirágos szőnyegeit. De hogy közben ne értsék a politikának egy másfajta

megnyilvánulását? Hogy közönnyel félrerakják? Hogy a szaktudomány perifériáján vegetáljanak évszázadokon át súlyos és életbevágóan fontos gondolatai?

Már a Wesselényi-szervezkedés felszámolása során lefoglalt példányából sem lett perdöntő, de még terhelő dokumentum sem. A bírák másfajta „politikára" figyeltek, mint ami ebben olvasható. Minden korszaknak megvoltak a maga „bűntoposzai". Mondhatnók, más politikai bűnökre voltak hitelesítve, vagy – még csúnyább kifejezéssel – beprogramozva. Az *Elmélkedés* nem bujtogat mérgezésre, nem biztat cselszövésre, hogy elfogják a császárt, nem hirdet a Habsburg-dinasztia magyar koronával legitimált uralkodója ellen rebelliót, vagy azt, hogy a protestánsok kiirtsák a katolikusokat; a törökkel való szövetkezés tervét meg egyenesen és egyértelműen elveti. Az *Elmélkedés* egy egészen más politikai kultúrának a dokumentuma. A korabeli bírák saját koruk, akkor már kissé elmúló, de mégis erős és zárt gondolatrendszerében mozogtak, kölcsönös elfogultságok akadályai között próbálták megvédeni a dinasztia jövőjét. Hol van még Michel Foucault, aki majd

megírja a bűnök és büntetések koronként változó, bonyolult történetét!

Bizonyos, hogy az *Elmélkedés* tartalmát sem a másolók, sem a följelentők, sem a bírák nem értették meg. Lehet, hogy csupán beletekintettek, esetleg futólag olvasták el. Vagy szándékosan írtak rá megtévesztő címet? Az a másolat, amelyik *Az török áfium ellen való orvosság* lapjaival összeillesztve végül Kaprinay György történetíró gyűjteményében vészelte át az évszázadokat, a következő címet viseli:

„Jó Emlékezetű Magyar országhi Palatinus Wesselényi Ferenc, úgy Lippay György s Judex Curiae Nádasdy Ferenc és Horváth Országhi Bán Zrínyi Péter Hazafiuságoktúl viseltetvén Német Nemzet igája alá vetett Haza szabadítására való Elmélkedések."

Valószínűleg ezt írta át hosszú barokkos formára valaki. Ez a másik másolat sok fejtörést okozott a kutatóknak, s máig nincs megfejtve, ugyanis címoldalán, alul még a következő olvasható: *„Méltósághos Fejedelem Felső Vadászi Rákóczi FERENCZ örök emlékezetül nyomtatta ki Lőcsén 1705-ben."* Tehát kinyomtatták. De ilyen példány tudtommal máig nem került elő. Esze Tamás történetíróval sokat beszélgettünk

róla. Szerinte csak kiszedték, de nyomtatását letiltották, vagy a már kinyomtatott példányokat megsemmisítették. De miért semmisítették meg, ha egyszer kinyomtatták? Esetleg a Rákóczi államában is nyomon kísérhető csoportharcok végeztek vele? Lehet, hogy politikai irányváltás áldozata lett? Az *Elmélkedés* racionális érvekkel veszi számba a franciákkal lehetséges szövetkezés előnyeit, és ugyancsak racionális érvekkel az akadályokat és a veszélyeket is elsorolja; a francia orientáció és az azt ellenzők csoportja egyaránt találhatott benne érveket. Pillanatnyilag az 1705-ös kinyomtatás kérdése eldöntetlen. Egy tény és egy hiány: tökéletes patthelyzet.

A magyar történetírásban régen ismerték az *Elmélkedés*t, de kevéssé méltatták, vagy mást szerettek volna tudni róla. Egy másolattöredék Véghelyi Dezső gyűjteményében porosodott, s ez az igényes dunántúli történetíró a múlt század ötvenes, hatvanas éveiben a Wesselényi-szervezkedésről készült monográfiát írni, életéből az anyaggyűjtésnél többre nem futotta. 1868-ban az *Elmélkedés* megjelent A Hon hasábjain. Gróf Ráday László azt a másolatát adta ki, amely *Az török áfium ellen való orvosság*gal

élte túl az évszázadok rombolásait – Ráday Pál, Rákóczi kancellárjának hagyatékában, s a *Recrudescunt* megfogalmazójában vélte szerzőjét felfedezni. A szakemberek Ráday Pál szerzőségét nyomban kétellyel fogadták, s az *Elmélkedés* sorsa ezzel a szerző körüli vélekedések hosszú, látens vitájának vágányára került.

Pauler Gyula először Zrínyi Miklós, a költő művének mondta, majd eljutva a bécsi levéltárba – s mivel az ott őrzött példányt a vád szerint Nádasdy Ferencnek tulajdonították, bár a többi dokumentum mellett eleve érdektelennek látták – korrigálta korábbi véleményét, s úgy vélte: valóban az országbíró írta, mégpedig pontosan az 1668-i esztendőben. Csakhogy 1668-ban a címmel kiemelt négy főméltóság közül kettő már nem élt; Lippay György érseket 1666 legelején, Wesselényit egy évvel később, márciusban érte utol a halál. Nádasdyból pedig hiányzott az *Elmélkedés*re jellemző vallási tolerancia.

1915-ben, amikor Ráday Pál életrajzának lapjain az *Elmélkedés* története is megjelent Gorzó György tollából, íróját még kevésbé lehetett ismerni, mint valaha. A front riasztó híreiből már sokan tudni vélték: a világháborút

elvesztettük. Jobb, ha az *Elmélkedés*t elfelejtjük, hiszen azt mondja: ne rántsunk kardot, mert gyengék vagyunk. S ahogy közeledett a második világháború, annál jobban nőtt körülötte a csend. Józemű politikus pedig könnyen felismerhette volna az *Elmélkedés*ben az adott történelmi helyzet előképeit: a két nagyhatalom között egymásba torlódott, acsarkodó kis országok kiszolgáltatottságát – *„ezek a szomszéd országok mely rettenetes rövidségeket, ínségeket szenyvedtenek légyen a magok szabadságában, mely kemény és súlyos iga vettetett nyakokban... hasonló veszedelmekhez közelgetvén a Magyar Nemzet... igen szükséges az ezen országokkal való egyesülés."*

Történelmi érdeklődésünk hiányáról lenne szó? Inkább arról, hogy az egész régióban népes rétegek történeti érzékenységét érte romlás. A históriai ismeretek egyoldalúvá sekélyesedtek. Az emberek tömegei csinnadrattás szólamokra hallgattak, történeti tudatvilágukat súlyos emlékezetkihagyások és torzítások terhelték. Úgy élték itt mindennapi történelmüket a különböző nemzetek fiai, hogy nem értették, mi is történik

velük. Az *Elmélkedés*sel társalogva engem a *mentalitás,* a közérzet érdekel. Az a kisajátító, történelem címkével ellátott, manipulált nézet, amely falakat emelt a múlt és a jelen, a nyugati világ és régiónk közé. Ha Magyarország elvesztette saját múltját teljes egészében felfogó vevőkészülékét, *azt a képességét, amelyet történelmi érzékenységnek nevezhetünk,* miért is vártuk volna, hogy a távolabbi régiókban fogják az *Elmélkedés* talán legszorongatóbb üzenetét: *„az Nemzeteknek vagyon é egymáshoz való igaz szeretetek, nem szenvedett é egyik a másiktúl olyan injuriákat... meg emlékezvén... a régi megbántódásokra... mind ezen szomszéd országok a Magyaroktul; mind a Magyarok azoktul sokszori és sokféle injuriákat szenvedtenek... Csak lehetetlenség az, hogy amely Nemzet gyűlöli egymást, azok között állandó és szíves megegyesülés, és hasznos előmenetelre való Confőderatio légyen.”*

Ha valaki most megkérdezné, mit jelent ez a fogalom: *történelmi érzékenység,* bajba kerülnék. Külön könyvet kellene írni róla. Mert a történelmi érzékenységről – ahogy én gondolom – hitelesen szólni csak gazdag dokumentumra építve lehet: példatárral egész Európából, bemutatva

folyamatait, a kritikus útelágazásokat, túlburjánzások, megalázások, kisajátítások okozta kölcsönös torzulásokat.

Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy Babits az első, aki számolt a történelmi érzékenység elvesztésének láncreakciójával. 1924-ben írja a Nyugat hasábjain: „A magyar lélek sivatag gyökértelenségének, furcsa ingatagságának nemcsak tünete: részben tán oka is az a példátlan közöny, amivel múltjának értékeit elejti, s mindjobban elejti, ahelyett, hogy mindjobban asszimilálni, köztudatba vinni törekedne. Szellemi erőt csak érzelmi és gondolati hagyomány adhat, s hol lehet ily hagyomány gazdagabb, mint az irodalom klasszikusaiban? De klasszikusaink nem hozzáférhetők, s a legszentebb, erőt adó szavak kiesnek memóriánkból…"

Tékozlásaink gazdag tárházából elég Zrínyi egyik szintén elfelejtett gondolatát kiemelni a *Mátyás király életéről való elmélkedések*ből: „A gyűlölet olyan, mint a fölöttébb kénköves porral töltött ágyú, ha kisütöd, nemcsak azt kire irányoztad, elrontja, de a pattantyúsát is." Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* lapjain nagy figyelmet szentel az egyensúlytalan „közép- és kelet-európai

lelkiségnek", s megfigyelései egybevágnak a történelmi érzékenységről vázolt vizsgálódásainkkal: „A kérdés az, hogy mi tette Közép- és Kelet-Európa népeit egyensúlyozatlanná. Minden szál a politikai hisztéria valamiféle fajtája felé mutat, politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történeti megrázkódtatásokat, melyek fejlődését és egyensúlyát megzavarták." Majd – számba véve a közismert okokat – így folytatja: „Ebből a helyzetből ered az egyensúlytalan közép- és kelet-európai politikai lelkiség legjellemzőbb vonása: a közösségért való egzisztenciális félelem. Mindnyájuk életét beárnyékolta egy hol európai formák között, hol elviselhetetlen nyomással jelentkező idegen, gyökértelen államhatalom, mely – nevezték légyen azt császárnak, cárnak, vagy szultánnak – megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt, akasztófát a legigazabbaknak. A történeti s etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az egymással való acsarkodásra is, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak."

De az *Elmélkedés* figyelmeztet: volt, megfogalmazódott ezen a tájon már a 17. században egy másféle politikai kultúra is.

Az *Elmélkedés* keletkezésének időhatárai mai módszerekkel jól megállapíthatók. Zrínyi halálát még nem említi, nem is utal rá, sem későbbi eseményekről nem ír. De már szól az 1664. augusztus 1-jén, pénteki napon megvívott szentgotthárdi csatáról és a tíz nappal később titokban megkötött vasvári békéről. Így valószínű, hogy az *Elmélkedés* eredeti szövegét 1664. augusztus 10. és november 18. között vetették papírra. Ez a valamivel több mint száz nap a magyar történelem amolyan „fekete dobozá"-nak számított. A vasvári béke híre, mint derült égből villámcsapás hatott a korban. Egész Európa több mint egy éve a török háború híreinek váltólázában égett. Velencétől Regensburgig úgy vélték, hogy amire generációk vártak, végre elérkezett, az oszmán hatalmat visszaszorítják a Balkán küszöbére. A nemzetközi törökellenes Liga hadereje még harcban állt, a francia ezredek úgy számítottak, hogy Szent Katalin napjáig nem hagyják el a terepet, Raymund Montecuccoli, a császári csapatok főparancsnoka tanácskozást tartott, további

hadműveletekről tárgyaltak a haditanácsban, s a nyugati nagyvárosok piacterein önfeledten ünnepelték a kereszténység „kettős győzelmét”. Újabb csapattestek tartottak Magyarországra, és a pápa további pénzsegélyeket ígért. Senki sem sejtette, hogy közben Porcia herceg, a titkos tanács elnöke megegyezett Köprülü Ahmed nagyvezírrel. Mikor kitudódott, hogy indokolatlanul megszakították az ígéretesen indult törökellenes nemzetközi vállalkozást, Iasitól Párizsig a csalódás óriási volt. „Mi is több keresztények készek voltunk őfelsége szolgálatjára, de már ez a békesség megöl minket” – írta Gheorge Ghica moldvai vajda. János Fülöp mainzi érsek, a Rajnai Liga elnökének véleményével egybevágott a francia udvar felháborodása: Lipót császár indokolatlan és szégyenteljes békét kötött. „Minden keresztény lelkű ember contradical ez ellen a békesség ellen” – fogalmazta meg a nádor az általános közvéleményt.

Magyarország társadalma sokkszerűen élte meg, ami történt. Világi és egyházi főméltóságok, vármegyei tisztek és várkapitányok egyaránt törvénytelennek, megalázónak és vészterhesnek tekintették a török–Habsburg megegyezést. A

magyarok tudta és beleegyezése nélkül, a fejük fölött állapodott meg a két hatalom, róluk döntöttek, nélkülük, s Magyarország rovására, mert Várad és Érsekújvár török hatalom alatt maradt, s így az oszmánoknak újabb vármegyényi területeket engedtek át. A másfél évtizedes kitartó munkával megszervezett nemzetközi törökellenes szövetség összeomlott. Vége minden reménynek, amit az országegység mielőbbi megteremtéséhez fűztek. „Engem bizony arra senki nem veszen, hogy jóváhagyjam ezt a veszedelmes békességet, mely minket elveszít" – fogalmazta meg álláspontját Lippay György, az esztergomi érsek.

A történészek régen felismerték, hogy a vasvári béke fordulópont a magyar politikában. De merre vezet az út eztán? Főleg a velencei és a francia követek látták a Magyarországot elöntő általános nyugtalanságot, de az itt harcoló csapatok tisztjeinek jelentéseiből és emlékirataiból is könnyen összeállítható többféle válasz: barátkoznak a magyarok a franciákkal, készül a Habsburg-ellenes felkelés! Velence a török háború folytatására biztat! Ellenkezőleg! Elkeseredésükben a magyarok a törökhöz állnak!

Az *Elmélkedés*ben viszont hiába keressük ezt vagy azt a vélekedést igazoló döntést. Egyik kulcsszava: *„gondolkodjunk”, „legnagyobb gondolkodásra való dolgok ezek”, „mindezekről elmésen kell gondolkodni”, „vizsgáljuk meg”* – vagyis a magyar politikai kultúra történetének kevéssé méltányolt vonására, az *átgondoltságra* utal. Számba veszi az ország helyzetét. Diagnózisa nem hízelgő. *„Nincsenek hadviselést értő embereink”,* nincs pénz, jó hadi disciplina. Az ország félkaréjra fogyott. Csaknem teljesen betagolódott a Habsburg Birodalomba. *„Csak névvel vagyon már, nem valósággal, hogy az ország szabad.”* Felteszi a kérdést: hogyan segíthetünk magunkon? Országgyűléssel, fegyveres felkeléssel vagy idegen segítséggel? Éppen a vasvári megegyezésből levont tanulságok alapján dönt úgy, hogy ezek az utak, ha megmaradásunkat akarjuk, nem járhatók. Pusztulást hozna a magános felkelés ugyanúgy, mintha egyik vagy másik nagyhatalom támogatásával kellene fegyvert rántani. Az *Elmélkedés* írója az adott helyzetben elvetett bármiféle fegyveres harcot. Az új politikai program hitelességét a vasvári békét követő hónapok hazai és nemzetközi dokumentumai egyértelműen alátámasztják.

Az *Elmélkedés* egyes szám első személyben beszél, következetes rendszert alkotnak fogalmai: „más nemzetek példája”, „emberség”, „szabadság”, „közjó”, „egyenlő értelem”, „a haza közönséges megmaradása”, „a haza java”, „a közjó szolgálata”, „megmaradásunk”. Gondolatvezetésére jellemző, „Hogy penig ne mondja valaki: Hizelkedvén Nemzetemnek, nem gondolkodom az ellenkező dolgokról” – : mindennek elmondja az ellenérveit is. *A török áfium*on kívül kevés olyan kemény kritika olvasható a magyarok hibáiról, mint az *Elmélkedés*ben. Hosszan és visszatérően foglalkozik a vallási harcokkal és a religióbeli ellentétekkel. A megbékéltetés híve. Akiket megbántottak, legyenek katolikusok vagy protestánsok, azoknak – írja – adassék *„elegendő elégtétel. Ezekután, aki Religiobeli háborgatást indít, kemény, mindkét részrül szabad akaratbul való büntetés végeztessék”.*

Első érve az országgyűlés mellett: *„Miolta a Magyar Nemzet a Pogányságnak sötétségébül az igaz hitnek világosságára hozattatott, mindenkor tanácsosabbnak tartotta azt követni, az mi Istenes úton, nem erőszakkal, s más nemzetek méltó panasza nélkül*

szokott folyni". Helyes, ha úgy keresi a maga útját a magyar nemzet, hogy *„más nemzetek sem panaszolkodhatnak, sem átkozódhatnak ellenünk."* Nagy baj, ha *„idegenség gyükerezik szívünkben",* s mások megbántásának veszélyét nem tudjuk elkerülni. Úgy véli *„a dolgokat által látók közül"* senki nincs, aki ne tudná, nem érhetnek célba, ha nem tudják országgyűléseiket megreformálni. *„Mert hiszen értünk már magunk is mostani világnak fiai egynehány gyűlést, egy sem volt azok közül oly, akiben a szomszédok gyűlölségre, idegenségre, abbúl alkalmatosságot ellenünk ne vettek volna"* – utal itt főleg a bécsi udvarra.

Kétségkívül államférfiúi koncepcióval kialakított *új politikai program.* Elsietett, pánikos döntések helyett reális mérlegelés, őszinte szóval. Egyelőre lemond minden gyors politikai akcióról, lemond a harcról: *a megmaradás érdekében.* Ezt szolgálná a szomszédokkal megteremtendő béke és egyetértés.

Az Elmélkedés a konföderációt a vasvári béke utáni helyzettel indokolja: *„Minthogy pedig annyira láttatott jutni állapotja a Magyar Nemzetnek, hogy ha a törökhöz nem akar folyamodni s a*

szomszéd Nemzethez (az ausztriai házhoz) sem bízik, szükség képpen más nemzetek segítségével kelletik dolgait elő vinni: azért jó volna a szomszéd országokkal való Liga, úgy mint Morvával, Csehországgal s ezekhez hasonlókkal." Majd hosszan foglalkozik Horvátországgal, mérlegeli a Lengyelországgal megkötendő konföderáció indokait és akadályait. A vasvári békét követő hónapok feltárt dokumentumaiból pedig kirajzolódik, hogy Erdéllyel, a román vajdaságokkal és Stájerországgal is számol Zrínyi és köre.

Túlbecsülnénk a tervet, ha nem hangsúlyoznánk, hogy voltak már nemzetközi és hazai előzményei. Az oszmán hatalom elleni sikeres harcot csakis nemzetközi összefogással látták megvalósíthatónak már az előző évszázadban is. A közép-európai országok szoros együttműködésére mindig is gondoltak. IV. Henrik francia király minisztere, Maximilien de Béthune Sully Európa-parlament tervébe éppen úgy bevette az ügyeikről közösen döntő országok közé Erdélyt, mint Lengyelországot vagy a Habsburg Birodalom országait. A Zrínyi és a Rajnai Liga szervezkedésével megindított török háború ugyancsak a régió országainak szövetségére számított. A század elején

szerveződő rendi konföderációk viszont a Habsburg-politika ellen akartak felkelést – amint Benda Kálmán kimutatta. 1606-ban a magyar, az ausztriai, a cseh és a morva rendek kötöttek szövetséget, két év múlva ismét megegyeztek, majd 1619-ben Svájc mintájára Csehország, Alsó- és Felső-Ausztria, Morvaország és Szilézia készült szövetséget alkotni.

Az *Elmélkedés* tervezett konföderációja más. Nem háborúra, támadásra, nem valaminő gyors akció céljából fognának össze a népek. Homályosan inkább a hosszú távú erőgyűjtés programja fogalmazódik meg. Hasonló módon, mint ahogyan Comenius vázolta fel alig tíz évvel korábban a vesztfáliai békéből kihagyott közép-európai országok konföderációjának és szóértésének tervét. Aligha valószínű, hogy az *Elmélkedés* írója olvasta Comeniust. Mégis mintha az ő gondolatát folytatná. Vagy egyszerűen felismerte ugyanazt a szükségletet! *„Mivel szomszédok, legalkalmasabb lenne velük egyetérteni és valami bizonyost concludálni, kik által a magyarok s ők is a magyar nemzet által remélhetnek maga romlott s elnyomorodott állapotjukból felszabadulást.”* Részletesen szól Horvátország és Magyarország veszteségeiről, hogy a

kereskedelmet a „despoticum Imperium” kisajátította. A Lengyelországgal megkötendő konföderációt vázolva pedig leszögezi, hogy mindenekelőtt kereskedelmi szerződést kössenek, s remélhető, hogy ez a konföderáció a többi országokat is vonzani fogja. Az *Elmélkedés* gondolataiban *egy magára hagyott térség működőképessége, egymásra zsúfolódó országainak együttműködési rendszere tűnik fel mint kívánatos jövő.* Az író csak gondolkodik, körülnéz, mérlegeli a lehetőségeket és az akadályokat. Századunk estéjéről úgy tűnik: *alternatívát ajánlott azoknak, akik már akkor sokszori injuriákat szenvedtek egymástól,* és akik közt *„az alattomban való idegenség, egymás ellen való gonosz szándékok most is fenn vannak”.*

*

1939-ben Markó Árpád hadtörténeti és irodalmi szempontok alapján vizsgálta meg az *Elmélkedés*t és leszögezte: az általa megvizsgált íráson nem látja Zrínyi Miklós keze nyomát, de a munka számos része hasonlít Zrínyi szövegeihez, és szerzőjét Zrínyi gondolatai irányították. Azóta sok új

dokumentum látott napvilágot, és ezek részben megerősítik Markó Árpád hipotézisét. De egy sereg új kérdés tisztázását is megkövetelik. Zrínyi levéltára kéziratával, fogalmazványaival, a hozzá írt levelekkel együtt eltűnt. Az utóbbi évek kutatásai során pedig nyilvánvalóvá vált, hogy *pályatársak művelt és elhivatott csoportja vette körül,* udvara fiatalok iskolájául szolgált, s nem magányos, meg nem értett államférfit terített le a halál.

A kérdések kérdése az, hogy az *Elmélkedés*ben kifejezésre jutó magyar politikai kultúrának volt-e, lehetett-e realitása ezen a tájon. A magyar politikai mentalitásnak erre a változatára Babits hívta fel a figyelmet a *Mi a magyar?* lapjain: politikai meggondoltság, lemondás a hirtelen harcról, szemlélődő körülnézés, mikor nem szabad és nem lehet cselekedni. Nem hiszem, hogy Babits olvasta volna az *Elmélkedés*t. Az sem valószínű, hogy Markó Árpád írása kezébe került. Akkor csak véletlen, hogy a *Mi a magyar?* is ugyanabban az évben, 1939-ben látott napvilágot?

ERDÉLY ÉS AZ EURÓPAI HATALMI EGYENSÚLY

Bethlen János, a Fejedelemség kancellárja már az 1660-as évek elején pontosan megfogalmazta: „Erdély Európának abban a szegletében fekszik, amelynek sértetlensége, jó állapota (incolumitas) szorosan összefügg a többi Európa biztonságával." Ma sem tudnám tömörebben kifejezni. Pedig azóta is sokszor és sokféle nyelven leírták, hogy van valami lényegbevágó kapcsolat az Erdélyi Fejedelemség – mint a dunai térség epicentruma – és Európa békéje között. 1718 után ez a gondolat eltűnt, mert konszolidálódott a rendszer, amely két évszázadra meghatározta Közép-Európa térképét. Vagy mégis élt tovább? Mint üldözött legenda, életveszélyes történelmi táj? Mint kitépett lap a közép-európai országok közös múltjából? Mert pontosan kétszáz év után visszatért.

1919-ben közreadott könyvében például John Keynes angol közgazdász hűvös tárgyilagossággal fogalmazta meg: ez után „a karthágói béke" (vagy uralomátrendezések) után

Közép-Európa gazdasági válságok régiója lesz, s aláássa Európa egységét.

Sokat vitáztunk róla, hogy az Erdélyi Fejedelemség mikor és miért született. Milyen igények hoztak létre egy új országot Európa válságövezetében? Milyen tényezők formálták mássá, az Oszmán Birodalom peremvidékein kialakuló vazallus államokétól eltérővé? Miért maradhatott a keresztény Európa szerves része, s mekkora volt a történelmi teherbírása?

1925-ben a Napkelet hasábjain széles körű vita bontakozott ki. A régebbi nézetekkel szemben Szekfű Gyula új koncepciót vázolt fel: a fejedelemség a két nagyhatalom között kialakult vákuumban jött létre; annak köszönhette létét, hogy az Oszmán és a Habsburg Birodalom ereje ebben a sávban egyaránt kifulladt. Amikor pedig a törököt visszaszorították, a Fejedelemség önálló államiságának létjogosultsága is megszűnt. Több évig elhúzódott a vita, rengeteg pro és kontra érv hangzott el, de végül nem zárult le. Talán mert a mélyrehatóbb vizsgálatok messzebb mutattak. Például Teleki Pál intézetének nagyszabású térképmunkálataiból az rajzolódott ki, hogy Erdély szinte

fókusza Közép-Európa sajátosságának: több nép, vallás, etnikum, nemzet él itt együtt kisebb-nagyobb tömbökben vagy egymással keverten. A lengyel Józef Andrzej Gierowski pedig 1970-ben a történészek nemzetközi kongresszusán Moszkvában *L'Europe centrale au XVII-e siècle et ses principales tendances politiques* címmel elhangzott előadásában az Erdélyi Fejedelemségről mint a közép-európai országok együttesének szerves alkotójáról beszélt, korábbi szoros kapcsolatokról, sikerekről és kudarcokról, arról, hogy a kora újkor nagy változásait a dunai térség országai mennyire egymásra utalva élték végig. Aki tehát nem ismeri az Erdélyi Fejedelemséget, nem érti Közép-Európát sem. És viszont.

Az oszmánok Európát délről a Mediterraneum felől, a szárazföldön a Balkánon át a Duna vonalán, Közép-Európa ütőerét megszállva törtek nyugat felé, és széttörték Európa régi egységét. Európa az oszmán kihívásra megújulások sorozatával felelt. Csakhogy minden megújulás ismétlődő ellentétek viharvetése lett. A nagy felfedezések, a reformáció, a reneszánsz, az új világkép, a katolikus ellenreformáció, az anyanyelvi kultúrák, a hatékony

államrendszerek, a tűzfegyverek, a nyomdák, képújságok Európája addig meg nem élt érzelmek, szenvedések, vad háborúk, dinasztikus hatalmi versengések, vallási küzdelmek, kereskedelmi harcok színterévé vált. Közép-Európát tehát nem csupán az oszmán és a keresztény világ, hanem Európa belső hatalmi ellentétei és lelki meghasonlottsága osztotta meg. A gazdaságilag, intézményeiben addig egységessé érlelődött térség országaira túlontúl nagy külső erő hat, kaotikus mozgás keletkezik.

Az Erdélyi Fejedelemség ebben a súlyos európai közegben keletkezett. A megújulások és megosztottságok Európájának szülötte. Egy új egyensúly lassú kialakulásáé. Olyan körülmények között jött létre, amikor minden átalakult. Megváltozott például a keresztény univerzalizmus politikai tartalma. Isztambul gyorsan élt a két hatalmi szféra, a Habsburg–Bourbon ellentét előnyeivel; 1526-ban Szulejmán a Cognaci Liga csendestársa. Az Erdélyi Fejedelemséget felnevelő Európa lényegét tekintve lett más, mint a korábbi volt.

Európa fogalmát a 15. század utolsó harmadában a neoplatonista Ficino még így határozta meg: Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér, és ott a határa, ahol a török világ elkezdődik. Ez az Európa-fogalom azonban viharosan átalakul. Olyan új tartalmakkal telítődik, mint a megújulások következményeit, az új konfliktusokat megoldani próbáló készség, a megegyezések, a tárgyalások, a szervezés tudománya. Összességében a működőképesség kialakítása a különböző csoportok, vallások, érdekek, országok között. Vagyis a kora újkori Európa arcvonásait az egyensúly megteremtéséért küzdők alakították ki. Gyilkos indulatok ellenében, kudarcok között próbálkozva, alternatívákat ajánlva. Más megoldást kínált Erasmus és mást Machiavelli. Erdélyre pedig nincs kész recept. Igaz, Erdély nem magánosan, nem csupán a maga belső forrásaiból merítve alakította ki stratégiáit, nyitott és toleráns államrendszerét, rugalmas diplomáciáját, közös nyelvet a hatalmi egyensúlyra törekvő Európával.

A megújuló Európa talán legtanulékonyabb gyermeke volt. Befogadta a reneszánszt. Korán otthont adott a reformációnak, s ami ezzel járt, az iskolák, nyomdák

működésének, az anyanyelvi kultúrák kibontakozásának. Megőrizte az erdélyi három nemzet régi autonómiáját, s évtizedeken át mintegy párbeszédben a török ellen készülődő Európával alakította ki állami intézményeit.

Mohács után Szapolyai János választott király és diplomatái évtizedekig próbálkoznak még, hogy átmentsék a Magyar Királyság egységét, és kivédjék a fenyegető polgárháborút. 1527 tavaszán a bécsi és a krakkói humanista diplomatákkal egyetértésben tárgyalnak a másik magyar király, Habsburg Ferdinánd megbízottaival; a lengyel király közvetít, V. Károly császár megegyezésre sarkallja öccsét; Erasmus megírja: európai ügy, hogy ne pusztítsa Közép-Európát polgárháború. Amikor Ferdinánd mégis fegyverrel támad az országra, kialakítják azt a diplomáciai hálót, amely majd Párizstól Konstantinápolyig kifeszítve másfél évszázadon át szolgál. János király csatlakozik a Cognaci Ligához, szövetséget köt Franciaországgal, s így a Porta „a másik" Európa diplomáciájában elismert magyar királyt vette pártfogásába. Eközben János király – a túlélés politikájára jellemzően – kiépítette kapcsolatait V. Károllyal, mert ő is, mint az egész keresztény világ, tőle várta, hogy

mozgósítja Európát a török ellen. „Én jól ismerem János király eljárási módját [a törökkel] – méltányolta III. Pál pápa nunciusa ezt a politikát. – Látom, hogy mily nagy ügyességgel tartja fenn magát a Portával szemben... bizonyos, hogy csak ily módon óvta és óvja meg a kereszténységnek Magyarországot, mely nélküle már rég a kutyák kezébe került volna."

A 16. század középső harmadában az erdélyi politika rugalmasan és szinte kifulladással küzdve igyekezett Európával lépést tartani. Fráter György kancellár nem egyedül, hanem a korabeli Európa legkiválóbb diplomatájával, a német-római császár és spanyol király bizalmasával, Johann Wese lundi érsekkel közösen dolgozta ki az 1530-as években, hogy mi legyen Erdéllyel, ha a készülődő Szent Liga visszaszorítja az oszmánokat. A váradi béke 1538-ban alternatív megoldásaival, engedékenységével az érdekegyeztetés első lépéseit próbálgató Európa mesterműve volt, de mire V. Károly Toledóban aláírta, a Porta elébevágott a lassú keresztény világnak, és támadásba lendült. A tárgyalás alapelve – hogy Magyarországon a

királyi méltóságot nem szabad, és nem is lehet kettészakítani, megkettőzni – időtállónak bizonyult.

A Fejedelemség azzal párhuzamosan építette ki intézményeit, hogy tapasztalva szenvedte meg: a kereszténység összefogása késik a török ellen, s ha valami létre is jön, az gyenge és törékeny. Országgyűlése az 1540-es évektől az erdélyi „három nemzet" (magyarok, szászok, székelyek) autonóm szervezetének s a rendeknek (a Máramarostól Karánsebesig húzódó terület vármegyéinek és kerületeinek) közös testületeként alakult ki, beépítve jogalkotási gyakorlatába a Velencei Köztársaság tapasztalatait is. Első viszont Európában, amikor a tordai országgyűlésen 1568-ban megkezdi a vallásszabadság törvénybe foglalt biztosításának gyakorlatát. Keresve az erdélyi tolerancia gyökereit, érdemes felidézni Frangepán Ferenc beszédét 1541 nyarán a regensburgi birodalmi gyűlésen. Itália neveltje, aki ferences szerzetesből lett János király diplomatája, a humanitás erasmusi szellemével áthatott előadásában arra kérte a vallási harcokba merült fejedelmeket, hogy béküljenek meg. „Vessetek véget az idétlen vitáknak, s hagyjátok abba a haszontalan és céltalan

széthúzást, az egymással vívott meddő harcokkal legalább a veszély óráiban hagyjatok fel." Ha Magyarországot elfoglalja a török, az egész Európa vesztesége lesz.

Az önálló Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismerése hosszú ideig tartott. 1547-ben például a Porta mereven elzárkózott, hogy az V. Károllyal és Ferdinánddal megkötött békébe az Erdélyi Fejedelemséget külön belefoglalják. Pedig a megállapodás méltán európai léptékű volt, mert felölelte a Földközi-tenger térségét, Franciaországot és Velencét, amellett hogy rögzítette a Magyarországon kialakult területi viszonyokat. Eszerint az ország északi és nyugati sávja Szlavónia és Horvátország csonka részeivel együtt a magyar király országa, a többi János Zsigmond országrésze, de azzal a megkötéssel, hogy Erdély és a Tiszántúl „az iszlám hatalma alatt marad". Érdekes, hogy a két nagyhatalom „Európa-felosztását" milyen gyorsan kezdték módosítani a korabeli viszonyok. Az Erdélyi Fejedelemséget például a keresztény Európa befogadta mint önálló országot s politikai tényezőt. Igaz, nem gyorsan és nem egyszerűen ment végbe ez a különben mindmáig kevés figyelmet kapott folyamat.

A „Principatus Transylvaniae”-t Ortelius véste fel Európa térképére. 1570-től a sok kiadást megélő Világatlaszban külön lapja van, mint minden önálló országnak.

Az európai országok közös asztalához több állomáson át jutott az Erdélyi Fejedelemség. Előőrsei azok a diákok voltak, akik Krakkótól Wittenbergig, Padovától Bázelig bejárták Európa egyetemeit. Hazahoztak minden tudást, kitaposták a külkapcsolatok útjait. Báthory István, az első választott fejedelem még a régi, hagyományosan erős lengyel kapcsolatokat építi tovább; Lengyelország királyaként megteremti a két ország perszonálunióját. De új útra lép, amikor Közép-Európa országaira helyezi a török elleni összefogás súlypontját; a Fejedelemséget, Lengyelországot, Velencét, az ausztriai Habsburg Birodalmat és a román vajdaságokat összefogva a pápa védnökségével látja megvalósíthatónak, hogy a térség megszabaduljon az oszmánoktól.

A 15 éves háború azután bebizonyította: Közép-Európa országai rendi szervezetükkel, meglehetősen szerény városhálózatukkal szegények és rosszul szervezettek ahhoz, hogy végbevigyék a század nagy vállalkozását. Erdély volt az

elhúzódó háború egyik hadszíntere, és ebbe majdnem belepusztult. De éppen az 1592–1606-os háborúk tragédiáit követő évek mutatják, hogy ez a törékeny ország mégis milyen tartalékokkal rendelkezett.

Írók, költők, történészek sokat merengtek azóta is, hogy miért tudott talpra állni. Mert mögötte az Oszmán Birodalom magasodott? Vagy mert a királyságbeli magyar rendek és a Habsburg-dinasztia kompromisszuma gyengének bizonyult? Vagy mert különleges tehetséggel megáldott fejedelme, Bocskai István – Morvaország s az osztrák örökös tartományok rendjeivel is kapcsolatokat építve – meg tudta növelni a Fejedelemség területét és nemzetközi tekintélyét? Vagy azért nem pusztíthatta el a fellángoló polgárháború sem, mert már kiépítette belső védekező mechanizmusait? Félek, hogy csak ismétlem: nincs egytényezős történelem. Bethlen felismerhette: az erdélyi állam léte Európa közös érdeke. Nemcsak a protestáns országok számolnak vele. Gondoljuk meg, a 17. század első évtizedeiben egymást érik a török visszaszorítása érdekében az európai egység megteremtésével foglalkozó tervezetek, és valamennyi számol a Fejedelemséggel. Sully például IV.

Henrik francia király nevében készített tervezetében az európai országok közös parlamentjével véli megvalósíthatónak a törökellenes nemzetközi összefogást, s a 15 legjelentősebb ország közé beveszi az Erdélyi Fejedelemséget is.

A Fejedelemség európai jelenlétét az új követelmények szerint kiépítő Bethlen tisztában volt vele, hogy a nemzetközi fórumokon mennyit ér a kis ország hadiereje. Úgy tűnik, a gazdasági és műveltségbeli egymásrautaltság, a tágasan értelmezett vallási, kulturális közösség, és mindenekelőtt a közös diplomáciai nyelvezet erejében bízott. Diplomáciájának több kötetnyi anyaga korszerű feldolgozásra vár. De addig is jól kitűnnek fontosabb csomópontjai és irányai. Nemzetközi szerződésekkel, garanciákkal, az erdélyi diplomaták európai jelenlétével egyetlen célt kívánt szolgálni: „elmémet gyenge discursusim által fárasztottam abban mindenkor, miképpen szerezhessek az én hazámnak, nemzetemnek egy állandó békességet.” Tisztában van a közvetítés, a nemzetközi garanciák értékével. A harmincéves háború folyamán többször is harcba szállva, rövid fegyveres ütközések után

hosszú tárgyalásokkal vesz részt a nemzetközi küzdelemben. Legfőbb célja, hogy a Fejedelemséget is foglalják be az európai békébe. Ez az államiság nemzetközi elismerésének záróakkordja. Az angol–holland–dán szövetségbe például azzal a kikötéssel lépett be Bethlen, hogy az Erdélyi Fejedelemség nélkül nem kötnek békét. Követutasításainak visszatérő gondolata „az szent békesség... megszerzése". Nem volt magános politikus. Az újabb kutatások eredményei szerint Pázmány Péter érsek, Esterházy Miklós nádor közvetlen vagy közvetett úton segítették. Bethlen felismerte a szomszéd országok közös érdekeit, konföderációs megállapodásaik nemcsak a Habsburg, hanem az Oszmán Birodalom ellen is védekeznek, akár úgy, hogy közösen, testületileg akarnak tárgyalni a Portán. Bethlen a román vajdákkal jó viszonyt tartott, de diplomáciája főleg északnyugat országaira tekintett. Elérte, hogy I. Károly angol király is elismerte az Erdélyi Fejedelemség állami önállóságát, 1626-ban a Fejedelemséggel, a hágai szövetség tagjával megkötötte a westminsteri szerződést. Kereskedelmi és kulturális kapcsolatai Velencétől Svédországig, a Balkán országaitól

Hollandiáig ismertté tették a Fejedelemség értékeit. A svéd király a réz közös forgalmazásának monopóliumára tett ajánlatot. A kudarcok sem akadályozhatták meg, hogy Bethlen hosszú távra alakítsa ki a török Porta kezelésének módszereit, és előkészítse a vesztfáliai béke korának erdélyi kapcsolatrendszerét Európával.

Az 1648-ban megkötött vesztfáliai békébe az Erdélyi Fejedelemséget Svédország szövetségeseként foglalták be, ez a nemzetközi elismerés pedig távolabbi összefüggésekre mutat. Bibó István egy korai tanulmányában (1934) hangsúlyozta, hogy milyen nagy különbség van a korábbi évszázadok és a 19–20. század békekötési gyakorlata között. Korunkra a szankcionális békekötések jellemzőek, amikor a veszteseket különböző büntetésekkel szorítják sarokba a győztesek. Ezzel szemben Kopernikusz és Descartes évszázadában egészen más elvet alakítottak ki. Úgy gondolták, a békekötés célja, hogy kiiktasson mindent, ami újabb háborút okozhat. A győztesek korlátozzák igényeiket, hogy élhessenek a lehetőségekkel a vesztesek is. Arra törekedtek, hogy megegyezésekkel valósítsák meg az

országok ütközésmentes együttélését, a hatalmi erőegyensúlyt, Európa biztonságát.

A hatalmi egyensúly lehetőségeivel már Justus Lipsius foglalkozott, a hosszú távon teherbíró béke feltételein és megvalósításának módján gondolkozva. Elvét elsőként Bacon írta le, feltételeit pedig Grotius fogalmazta meg a *De juris belli ac pacis* lapjain azzal, hogy felvázolta a kis államok létjogosultságát, az emberi jogok korabeli elveit. Gyakorlatilag először a vesztfáliai tárgyalásokon (1645–1648) próbálták meg érvényesíteni, de mint legfőbb alapelv majd a török háborúk korát és a spanyol örökösödési háborút lezáró békekötésekben (1712–1718) érvényesül. Olyan körülmények között, amikor Európa fogalma is új tartalmat nyer; népek, vallások, országok, nemzetek közössége, a változatosságok földrésze lesz. Az Europica varietas nyitott, nincsenek zárt szellemi határai, fogékony és érdeklődő más kultúrák iránt. A lényegét majd Montesquieu világítja meg. Európa tagolt térség. Természetes határai miatt is számos, szerényebb méretű ország otthona. Szemben Ázsiával, ahol mindig is nagy birodalmak voltak, Európában éppen sokfélesége miatt nem

maradhattak fenn a földrésznyi birodalmak. Európa egysége ugyanis változatosságában rejlik, mert összetartó ereje a civilizáció, a különböző nyelven beszélők, a különböző vallásúak, országok és nemzetek egymást kölcsönösen méltányló szabadsága s a tolerancia.

Erdélyország mintha pontosan ennek a sokféleségével egységes Európának lenne kísérletező laboratóriuma. Mint a vesztfáliai békeműbe belefoglalt egyetlen ország az Oszmán Birodalom érdekszférájában. Ez azt is jelentette, hogy mivel a béke megalkotóit a hosszabb távon teherbíró európai államrendszer kialakításának szándéka vezette, a Fejedelemség a közép-európai térség keleti határán a nemzetközi hatalmi egyensúly tényezőjeként jöhetett számításba.

A vesztfáliai békemű legsebezhetőbb pontja Közép-Európa volt. A Bourbon–Habsburg erőviszonyok kiegyenlítésére szánt Rajnai Liga megalakulása elhúzódott, bizonytalan még, hogy az erőre kapott német fejedelemségek hogyan és mennyiben élhetnek lehetőségeikkel. Csehország vesztes maradt, Lengyelország fenyegetettségben élt. Közép-Európa keleti térsége

válságsáv, Ukrajnától Horvátországig társadalmi-politikai feszültségek, ki-kirobbanó felkelések tűzfészkeivel. A vesztfáliai béke megalkotói már számoltak vele, hogy Európa megbékélvén, egységes erővel fordulhat az oszmánok ellen. De Isztambul ismét elébe vágott a terveknek, 1645-ben megtámadta Krétát, s a török háborúban kulcsfontosságúnak számító Habsburg-udvar döntéseit évtizedeken át még azok hozták, akik a dinasztia hatalmának súlypontját változatlanul nyugaton, a Spanyol Birodalomban vélték megerősíteni. A politikai irányváltás csak Buda visszavívása után következik majd be, és a spanyol örökösödési háborúval (1700–1713) fejeződik be az európai hatalmi átrendeződés nagy műve.

Milyen esélyei lehettek ilyen körülmények között az Erdélyi Fejedelemségnek?

A vesztfáliai békét követően a török harapófogója kezdett szorosabbra zárulni körülötte. A fenyegető elszigeteltségből megpróbált fegyverrel kitörni, de 1657-ért iszonyatos árat fizetett. Haderejét elvesztette, városait kifosztották, a fejedelmi rezidencia és a falvak százai porig égtek. Két körülmény mégis nyilvánvaló lett.

Európa hatalmai megmozdultak érdekében. Talán mert a királyságbeli politikusok különös erővel hangsúlyozták: ha Erdély kiesik a keresztény országok sorából, Csehország, Morvaország, Karintia és a többi szomszédos ország is közvetlen veszélybe kerül. Várad eleste (1660) óriási nemzetközi visszhangot keltett. Krakkótól Párizsig, Rómától Londonig az egész kereszténység veszteségéről írták jelentéseiket a diplomaták, és Európát fenyegető veszélyről kiáltozva kínálgatták az ostrom leírását, Erdély képeit a röplapárusok. Regensburgban 1663. október 31-én a Rajnai Liga gyűlése elé terjesztett tervezet, amely a török elleni támadó háború programjával foglalkozik, Erdélyről úgy szól mint kulcsfontosságú országról. Igaz, Bethlen János kancellár már érzékelte a jövő veszélyeit, ezért is szerette volna – amint írta –, ha Bécs, Madrid, Párizs „boldog lakói" néhány évig Erdélyben élnének, mert csak így ismerhetik meg a Fejedelemség valóságos viszonyait. Apafi Mihály fejedelem és kormányzó köre viszont konszolidációt teremt.

Negyedszázad alatt a Fejedelemség kifizette a súlyos hadisarcot. Népeit – magyarokat, szászokat, románokat – sem adóemeléssel, sem rendkívüli terhekkel nem

nyomorította. Jövedelmeit főleg az élénk kereskedelemből növelte, görög kereskedőtársaságok, az angol Levant Company tevékenységével s a holland oroszlános tallér beáramlásával pénzügyi stabilizációt teremtett. Mindenkit befogadott. Lengyel unitáriusok, morvaországi anabaptisták, zsidók, örmények, németek, nyomorgó havasalföldi és moldvai román jobbágyok, református és evangélikus lelkészek, polgárok, nemesurak, végvári katonák, a királyi Magyarország politikai menekültjei egyaránt menedéket kaptak, és megélhetést találtak Erdélyben. Mintha Közép-Európa üldözöttjei adtak volna egymásnak találkozót a havasok védelmében. Virágzott a kultúra, nemzetközi szinten is maradandó értékeket hozott létre. Törvény biztosította a szabad külföldi peregrinációt, az egész Európát behálózó egyetemi ösztöndíjrendszer pedig a tanulmányok biztonságát. Diákjaival Erdély a korabeli Európa különböző szellemi áramlatait gyűjtötte fókuszába. S amit felmutathatott, abban az esszenciális többlet a különbözőségeket összerendező készségében rejlett. A szabad vallásgyakorlat következményei messze túlmutattak a szűkebben értelmezett hitélet keretein. Magyarok,

szászok, románok anyanyelvi műveltségének kifejlesztője, a nemzeti sajátosságok kibontakoztatója is lehetett. Nincs rá terünk, hogy elemezzük a fogarasi román iskola alapítólevelében foglaltakat. Annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy az alapítólevél leszögezi: a román iskola ugyanolyan kiváltságokat kapott, mint a magyar, s a két iskolát azért rendeli egymás mellé, hogy kölcsönösen könnyebben tanulják meg egymás nyelvét, „hogy a Magyar scholabeliek is, akiknek kedvek lészen hozzá, oláh szót és írást tanulhassanak". A román jobbágyok összességükben szegényebbek, mint szász és magyar társaik, de kereseti lehetőségeik a többiekével együtt megnövekedtek, papjaiknak a fejedelem kedvezményeket biztosít, nyomdát létesít számukra, és püspöküket meghívja az országgyűlésre. Kezdett kikristályosodni az Erdély különböző nemzeteit magába sűrítő középrend, iparosok, kereskedők, mezővárosiak, kereskedő jobbágyok soraiból. Főurak és polgárok közös vállalkozásai ugyancsak hozzájárultak, hogy Erdély fejlődőképességét minden nehézség között megőrizve érkezett el az oszmánokat visszaszorító háború küszöbére.

Portai összeköttetéseit úgy tartotta fenn, hogy közben tovább építette Közép- és Nyugat-Európa szinte minden országával a kapcsolatokat. 1678-ban megkötötték a francia–lengyel–erdélyi szövetséget, 1679-ben Lipót császár hozzájárulásával foglalják be a nymwegeni békeszerződésbe. 1683 után nyíltan nem fordulhat a török ellen, de titkos szerződésben (1686) tetemes anyagi segítséggel támogatja a Szent Liga vállalkozását, s Lipót császár szavatolja, hogy a háborút lezáró békébe Erdélyt is belefoglalják.

A török visszaszorítása után Közép-Európa országainak megszervezésére két alternatívát kínált a történelem. Az egyik, hogy a nagyhatalmak rendezzék egységbe birodalmi keretek között. A másik, hogy az egyes országok – állami szuverenitásukat megőrizve – maguk hozzák létre szövetségi rendszerüket.

A Fejedelemség jövőjét a század eleje óta különböző elméleti politikai írások úgy határozták meg, hogy ha kiverik a törököt, visszatér a Magyar Korona tagjai sorába, de megőrzi állami önrendelkezését. Ezt fogalmazta meg például Bethlen és Pázmány a nagyszombati

megegyezésben. A Habsburg császár és magyar király nemcsak a Fejedelemség önálló államiságát ismerte el, hanem szavatolta a fejedelmi hatalom szuverenitását arra az esetre is, ha a törököt kiverik az országból. A megállapodás titkos záradéka szerint: „ha békét kötnek a törökkel, Erdély nem lesz abból kizárva, hanem abba belefoglaltatik."

Ma még nem tudjuk megmondani, hogy a Fejedelemség kormányzóköre milyen meggondolásokból alakította ki az 1650-es években már észrevehető, de később egyre határozottabb angol–holland orientációját. Nincs rá bizonyíték, hogy tudatosan számoltak volna a két tengeri hatalomnak az európai hatalmi egyensúly megteremtése érdekében egyre határozottabb politikájával. Mégis a közös vallás azonos érdekein messze túlmutat a Fejedelemség határozott politikája. A Fejedelemség többször küldi megbízottját az angol királyhoz és a holland rendekhez. A Lipót császárral kötött titkos szerződés egyik példányát eljuttatták Londonba. Apafi fejedelem halála után (1690) kiskorú fiát, II. Apafi Mihályt Orániai Vilmos király gyámságának védelme alá helyezik. Kortársi tájékoztatás

szerint az erdélyiek különösen tisztelik az angol királyt, „arcképe sok lakásban díszeleg”.

Az angol és holland politika a török háború idején többször is állást foglalt a Fejedelemség autonómiája érdekében. 1687 után ugyanis a Habsburg-kormányzat fegyverrel meghódított tartománynak tekintette az országot, intézményeit fokozatosan a katonai uralom követelményeinek és a birodalmi érdeknek rendelte alá. Ezzel szemben Anglia és Hollandia bécsi követei a Fejedelemség autonómiájára irányuló erdélyi politikát segítették. Sir William Pagetnek Gothefridus Dankelmann brandenburgi követtel együtt jelentős része volt a Diploma Leopoldinum kieszközlésében, amelynek a Fejedelemség belső önállóságát, vallásszabadságát és szabad kereskedelmét kellett volna biztosítania. Majd 1691-ben az angol király különmegbízottja, Sir William Hussey buzgalmából a török–Habsburg békepontokat tárgyaló minisztertanács úgy döntött, hogy a császár és magyar király elismeri Erdély állami szuverenitását. Amint azonban újabb angol és holland hitelekkel az országot visszafoglaló háború végső szakaszába érkezett, s előrevetítette árnyékát

a spanyol örökösödési háború, a Habsburg-kormányzat döntéseiben a militáris irányzat került fölénybe. Erdélyt mint fegyverrel meghódított tartományt a Birodalom keleti katonai bástyájának szándékoztak kiépíteni, a fejedelmet Bécsbe internálták, az ország irányítását a Guberniumra bízták. A változás megviselte Erdély társadalmát, és vezetőrétegében fellángoltak a belső harcok, de a Fejedelemség önállóságának ügye, s ezzel együtt az a lehetőség, hogy Közép-Európát másként rendezzék be, még nem került le a nemzetközi tárgyalások asztaláról.

A török–Habsburg háborút lezáró karlócai béke előtt az erdélyi protestánsok, az ifjú Apafi és az erdélyi politikusok a bécsi angol követ útján vagy közvetlenül többször fordultak segítségért az angol királyhoz, hogy mint a tárgyalások mediátora hasson oda, hogy a Fejedelemség nemzetközi garanciákkal nyerhesse vissza állami önrendelkezését. Különben az ország protestáns egyházai és iskolái elpusztulnak, s ez általában veszélyezteti a szabadságjogokat másutt is Európában. S noha Paget, a béketárgyalások angol mediátora tervezetébe belefoglalta a Fejedelemség ügyét, a Karlócán sebtében tető alá hozott, később békének nevezett

fegyverszünet értelmében Erdély azon a címen, hogy „visszatért a Magyar Koronához", gyakorlatilag a királyságtól különválasztva, a Birodalomból központilag irányított tartományként került a császár és király uralma alá. Vagyis státusa lényegében rendezetlen maradt, s szociális és politikai feszültségek tűzfészke lett.

„A just Balance of Power is the Life of Peace" (igazi hatalmi egyensúly a béke éltetője) – Daniel Defoe 1700-ban nemcsak két hosszú évszázad tapasztalatát foglalta össze, hanem politikai irányt is jelzett. Az európai hatalmi átrendeződés utolsó szakaszában, a spanyol örökösödési háború folyamán Anglia és Hollandia egyre inkább ezt az elvet érvényesítette Erdély ügyében.

II. Rákóczi Ferenc mint a szövetkezett magyarországi rendek vezére és Erdély választott fejedelme Franciaország oldalán azzal a feltétellel kapcsolódott be a spanyol örökösödési háborúba, hogy a két országot belefoglalják az európai hatalmi küzdelmet lezáró univerzális békébe.

Ismeretes, hogy Rákóczi elgondolásában és gyakorlati törekvéseiben a közép-európai országokat konföderációval vélte összekapcsolni. Tervei Lengyelország–Poroszország,

Horvátország–Stájerország és más országok konföderációjáról ugyan nem valósultak meg, de királyságbeli magyar államának és az Erdélyi Fejedelemségnek konföderációja több éven át működőképesnek bizonyult az egyenlőtlen katonai erőviszonyok súlyos körülményei között. A fejedelem követi instrukcióit és kapcsolatteremtő ajánlatait az európai hatalmi egyensúly elvére építette fel. Kormányzókörének tagjai legalább olyan behatóan tanulmányozták az európai békekötéseket, mint amilyen sűrűn hivatkoztak Grotius elveire.

A háborúban a Habsburgok szövetségeseként harcoló tengeri hatalmak Erdély ügyével különös megértéssel foglalkoztak. Felismerték volna az Erdélyi Fejedelemség jellegéből adódó lehetőségeket? Nincs rá bizonyíték. Viszont tény: érdekeik fűződtek hozzá, hogy a térségben béke legyen. A Habsburg-kormányzat a háború költségeire felvett angol és holland kölcsönök fedezetéül az erdélyi bányákat is lekötötte. A nyugati hadszíntérről mintegy 20 ezer főnyi császári haderőt vont el Magyarország és Erdély, s ez erőteljesen befolyásolta a különben is költséges és elhúzódó

háború erőviszonyait és menetét. A whig kormányt és az egész angol közvéleményt aggasztotta az erdélyi protestánsok sorsa. A brutálisan felégetett nagyenyedi kollégiumot például pénzadományokkal segítették. George Stepney bécsi angol követ így tolmácsolta a zágoni Szentkereszti András kancellár levelét Anna angol királynőnek: „Kérje meg a császárt, hogy a protestánsokat visszahelyezzék egyházi javaikba... és örömére szolgálna, ha Őcsászári Felsége kijelentené, a kegyetlenségeket, amelyeket az enyedi kollégiummal elkövettek, szándékai ellenére tették." A canterburyi érsek és Robert Harley miniszter segítségével pedig tíz-tizenkét erdélyi diák tanulhatna az angliai egyetemeken.

Hamel Bruyninx, a Németalföldi Egyesült Tartományok Köztársaságának rendkívüli követe például az 1704 tavaszán folytatott tárgyalásokról készített titkos jelentésében elmondta: közölte Bercsényi gróffal, Angliát és Hollandiát is csak az a cél vezeti, hogy megőrizzék Európa egyensúlyát, valamint az itt lakó népek békéjét és nyugalmát. Elérték, hogy a császári kormányzat beleegyezett, angol–holland közvetítéssel, tehát nemzetközi normák szerint tárgyaljanak

1706-ban a Habsburg–magyar–erdélyi viszony rendezéséről. Az erdélyi konföderáció mint külön testület küldte el követeit (Deputati Confoederationis Transsilvanicae).

Több kötetre tehető az a dokumentumanyag, amelyben a nemzetközi diplomácia és röpiratirodalom Erdély ügyével foglalkozott 1704–1711 között. Tárgyszerű elemzéssel talán majd kimutatható lesz egyszer, hogy a Habsburg-kormányzat miért utasított el minden megoldást, amely akár csak Erdély belső autonómiáját, vallásszabadságát szolgálta volna. Miért a nyilvánvaló indulat, ha a Fejedelemség önállósága szóba kerül? Hiszen tudjuk, hogy a Habsburg-kormányzatnak hosszú ideig nincs külön Erdély-politikája.

Rákóczi nem ragaszkodott személyesen a fejedelmi méltósághoz, csak Erdély önrendelkezésének garanciális biztosítékát kívánta. A nemzetközi közvélemény tájékoztatására és a béketárgyalásokra kiadott írásaiban sokoldalúan elemzi az önálló Erdély és Európa viszonyát. Vitába száll a véleménnyel, hogy a térségben egyedül a Habsburg-dinasztia ereje biztosíthatja a hatalmi egyensúlyt. Sőt, az önálló Erdély nemhogy gyöngítené, inkább erősítené

azt. Ha viszont államiságát elveszti az ország, az nemcsak lakosságára nézve jár súlyos következményekkel, hanem Európa jövőjét is befolyásolhatja. Grotius szellemében hangsúlyozza, hogy a kisebb országok léte védelmet biztosíthat a nagyhatalmak gátlástalansága ellen. Végső érve pedig a természeti törvényre hivatkozva: „Az emberi jogok előírják, hogy végső esetben az elnyomott alattvalóknak segítséget adjanak." Ezek a gondolatok egybevágtak Stepney aggodalmaival. „Európa közös ügye látja kárát", ha Erdély szuverenitását nem tudják biztosítani. Ez annyit jelentene, hogy „fejszét fognának a fa gyökerére..."

1713 januárjában Utrechtben az európai hatalmak megbízottai azzal a szándékkal kötöttek békét, hogy megteremtsék a földrész hatalmi egyensúlyát. A török–Habsburg háborút lezáró pozsareváci béke ugyancsak hosszú távú nyugalmat akart biztosítani. Az Erdélyi Fejedelemség mindkét békéből kimaradt. Mikor szűnt meg az önálló erdélyi állam? Meddig élt tovább kultúrájában, a különböző nemzetek együttélését biztosító hagyományaiban?

RÁKÓCZI KARÁCSONYI ELMÉLKEDÉSE

„Beteltek a napok és Mária megszülte elsőszülött fiát, pólyába takarta, jászolba fektette... megszületett a pásztor jászolban... és pásztorok voltak azon a vidéken... akik őrködtek és virrasztottak nyájaik felett... Fiad születését nekik adtad először tudtul, a szegényeknek és tudatlanoknak, a hűségesen virrasztóknak... az ilyen embereknek hozzák hírül a békét... megyek a pásztorhoz, pásztorként a pásztorok legfőbb pásztorához... a boldog pásztorokkal, akik hírül vették születésed örömét...”

Évszázadokon át csiszolódott ismerős képek és gondolatok követik egymást Rákóczi *Karácsonyi elmélkedésében* a *Confessio Peccatoris,* közismert néven a *Vallomások* lapjain. Ez a hatalmas, több száz oldalas latin mű Jézus születésével indul, és utolsó gondolatai is a betlehemi gyermeket, a béke fejedelmét idézik. Közben a három részre osztott munkában, a három könyv mindegyikében újra és újra felidéződik a karácsony ünnepe, a szálláskeresés, a jászol, az istálló, a juhok és a pásztorok következetesen

végigvezetett képzetek, allegóriák, metaforák és szimbólumok. Értelmeznek, oda-vissza utalásokat hordoznak, valamiféle egységes szerkezet nyomvonalait jelzik a mű bonyolult tartalmában. Megteremtik az állandóságot, a nyugalom pillanatait a *Vallomások* sokat bírált, csapongó érzelmei között. A *Karácsonyi elmélkedés* a mű központja, mintegy szíve, magatartási normát, történelemértelmezést, erkölcsi-politikai értékrendszert hordoz. Nélküle nem értjük a fejedelmet, talán a karácsonyt sem, és bizonyos, hogy nem ismerjük századvégi önmagunkat.

A *Confessio* már címében is a betlehemi élményt közli: *Egy bűnös vallomása a szívében megszületett Megváltó jászlánál, melyet a Krisztus születését megelőző napokban kezdett meg... 1716.* Majd az első sorok gondolatritmusa pontosít: „nem Betlehemben kereslek, hanem a szívemben, mert kegyelmeddel méltóvá tettél, hogy megszüless benne...” A szép invokáció után pedig egymásra vetíti Betlehemet és szülőhelyét, Borsit: „Te, az Isten, aki megteremtettél engem és a világegyetemet, istállóban születsz, és én palotában... A

Te szüleid szegények, az enyémek fejedelmek, Te szegénységben jössz a világra, én dúsgazdagságban…”

Három nagy pillanatot exponál egymásra: Isten megteremti a világot, megszületik a Megváltó, és belép az életbe ő. Ezzel a hármas idődimenzióval indul az *Első könyv.* Elmondja életének első negyedszázadát, és érzékelteti a későbbi, bujdosásban eltöltött időt. Mindkettőt az ország történetébe szőve viszi el a döntés pillanatáig. A két hosszú időtartamot mint egy sóhajtást éli újra végig, mert a hosszú fejezet végén ismét Betlehemben vagyunk: „ki minap megszülettél… születésed körülményeiről örvendezve és lelki vigasztalással elmélkedtem.” Ide iktatja be az első nagy meditációját *A megromlott emberi természet megújulásáról.*

Visszafut az idők kezdetéig. Mintha az első magyar szavakat hallanánk a *Halotti beszéd*ből: Ádám bűnbe esett és halálnak halálával halt. Rákóczi valójában önmagáról is beszél, amikor Ádám bűneit említi, hiszen, ahogy írja, egész addigi élete, a gyermekkor és az ifjúság, majd férfikora, a bujdosás új döntést követelő pillanatáig bűnök tömege. A hat napra elosztott meditáció a megtisztulás ideje. A hatodik nap, az ember teremtésének napja ismét a karácsony.

„Világra jöttél tehát ó Istennek Fia, mint felszentelt személy, mint ember, mint áldozat, hogy megváltsd és megjavítsd az emberi természetet." Ez a hatodik nap beszélgetés az isteni újszülöttel. Az elmélkedő fejedelem mondja el a gyermeknek, mi vár rá, csodatételek, meghurcolás, kereszthalál. Mintha felnőtt mesélne a jászol mellett. Az elmélkedés kulcsszava a várakozás, az advent. „Várod az órát", „Várod az Atya által meghatározott órát."

Ismét éles időváltás történik. Két hely és idő másolódik egymásra: Magyarország 1700. és Grosbois 1716. Mindkettő Rákóczi életének nagy választási pillanata. Döntenie kell. Mert „szólítanak", mert „újra hívnak", mert „hívnak a trónra". Határoznia kell, hogy rátér-e vagy sem a meredek útra, vállalja-e az emberi elmével ki nem gondolhatót. Így kap több értelmet a teremtés hatodik napja, karácsony napja, a megváltásé, s talán a maga számára a kiválasztottságé: „világosíts meg, hogy tudjam, mit kell tennem!" S az utolsó gondolatok vezetnek át a *Karácsonyi elmélkedés*hez.

Címét a fejedelem jól ismert írásával a szokottnál nagyobb betűkkel véste fel:

In nocte Nativitatis D(omi)ni
Soliloquia in forma Meditationum
super Evangelium Luc. sec.

A második sort később valaki áthúzta s a margóra írta: *Meditatio in forma Soliloquio(rum).* Nehézkes kézírás, más betűformák, durvábban vágott toll. Ugyanazzal vésték fel a margóra még a következőt: *Propositum et praeparatio.* Valaki tehát utólag javította a címet és értelmezte a szöveg első részét? Lehet, hogy maga a fejedelem? Mivelhogy később újra átolvasta? Az írás nem azonos az ő ugyancsak a margón olvasható javításaival.

Fent a lap szélére egy talán harmadik kéz a következő bejegyzést véste: *Ann. 1719.* Bizonyos, hogy utólag írták rá. Rákóczi maga számozta be a lapokat, a keze alól kikerült számok írásképe egészen más.

Három kézírás, három történés nyoma a *Karácsonyi elmélkedés* címe körül. Grisza Ágost, a 48-as honvédtiszt, a hányatott sorsú emigráns, aki nyolc nyelven beszélt, Párizsban fordítóirodát nyitva tartotta fenn magát, s amikor

a kamalduli évkönyvek alapján nyomozott, megtalálta a *Vallomások*at 1858-ban, és csak nagy nehézségek árán érte el, hogy végül is 1876-ban az MTA kiadta. Filológiai és történészi képzettség nélkül nem csoda, ha a cím közlésére nem figyelt. Az eredeti cím és az idegen bejegyzések összecsúsztak, a magyar fordításokban pedig a cím egyértelműen úgy szól, hogy Rákóczi 1719-ben írta ezt az elmélkedést. Ebből azután több mint egy fél évszázados vita kerekedett. Rejtélyesnek látták, hogy az 1716–1717 tavaszán írt Első könyv egy 1719-ben keletkezett írást tartalmaz. Hipotézisek sokasodtak anélkül, hogy az eredetit megnézték volna: – „Idegen kéz beavatkozásával van dolgunk." – „Rákóczi részenként küldte a szöveget Rodostóból Grosbois-ba, és a szerzetes keverte össze a lapokat." – „Ma már nem lehet tudni, hogy ő maga (Rákóczi) vagy a könyvet bekötő szerzetes, Pater Carbonier tévedett-e, amikor az 1719 végén írt elmélkedéseket mindjárt az 1717. március 17-én befejezett sorozat után tette." – „Lehet, hogy R. teljesen függetlenül a Vallomásaitól írta meg..." Végül 1979-ben a *Vallomások* új magyar fordításban közzétett kötetének szerkesztője azzal az indoklással, hogy a *Karácsonyi*

elmélkedés „1719 utolsó napjaiban Törökországban készült”, „keletkezési helyére, a Jenikőben befejezett harmadik könyv végére helyeztük”. Vagyis kiemelték eredeti helyéről, és a *Vallomások* legvégéhez csatolták a következő címmel: *ELMÉLKEDÉS MAGÁNYOS BESZÉLGETÉSEK FORMÁJÁBAN Lukács evangéliumának második fejezete fölött az Úr születésének éjszakáján az 1719-ik évben.* Már a cím tipográfiája is azt fejezi ki, hogy a *Vallomások*tól független, a könyvekre osztott műtől különálló szöveg. Nem oda való, ahol Rákóczi eredeti gondolati összefüggésében, műve szerves egészének fontos részeként megalkotta.

Egy félreértés vagy gondatlanság következménye lett értelmetlen tudományos viták tárgya, s végül a *Vallomások* csonkulást szenvedett. Kettős értelemben is. A szomorúbb, hogy a *Karácsonyi elmélkedés* elvesztette helyi értékű jelentését. Kiesett a köztudatból anélkül, hogy tartalmával egyáltalán belekerült volna.

De naivság lenne azt hinni, hogy a *Vallomások Karácsonyi elmélkedése* egyszerű kis filológiai tévedés miatt nem kerülhetett be történelmi tudatunkba. A keletkezési év

vitája csupán tünet. Az okok mélyebbek, kisajátító és kirekesztő agresszív szemléletek következményei.

A *Vallomások* három nagy gondolatvilágból építkezik: az író megélt élete, történelmi események és meditációk. Ez utóbbiakat elvetették, nem értették meg. A legkülönbözőbb szemléletek hívei egyaránt nem tudtak vele mit kezdeni. Thaly Kálmán 1876-ban, amint a *Confessio peccatoris* megjelent, leszögezte: „Közben hosszabb vallási ömlengések is zavarják az elbeszélés összefüggéseit, 'Isten ne vegye vétkül e pogány megjegyzést árva lelkünknek'". 1903-ban pedig, amikor Domján Elek abaúj-fancsali evangélikus lelkész magyar fordítását azzal vezette be, hogy a mű teljességéhez hozzátartoznak az elmélkedések is mint Rákóczi „felekezetiség köréből kiemelkedő benső hitélet"-ének dokumentumai, ledorongolás a válasz: ez a „magyar fordítás meggondolatlan indiszkréció törvénytelen terméke", s „helyeseltük volna, ha a fordító elhagyja a sok pietistikus elmélkedést, vagy legalább annyira összevonja, hogy a vallomások vallásos jellege, bűnbánó szelleme mégis

megmaradjon." Fél évszázaddal később más meggondolásból az érvek változatlanok.

1958-ban, elkészülvén a *Confessio* Párizsból még 1955-ben megrendelt mikrofilmjének fotokópiája, végre napirendre került, hogy az MTA kritikai kiadásban közreadhatja Rákóczi legfontosabb művét. Ekkor az a kifogás merült fel a fordítás ellen, hogy „az egész munka át meg át van szőve olyan vallásos elmélkedésekkel, amelyeket annak a mai magyar olvasónak, aki nem kifejezetten tudományos céllal foglalkozik Rákóczi életével, teljesen elég néhány jellegzetes szemelvényből ismernie. Ezekben az elmélkedésekben ugyanis – ellentétben a pompásan és vonzóan megírt tulajdonképpeni önéletrajzi részletekkel – nagy terjengősség uralkodik, kevés bennük az eredetiség, annál több az ismétlése néhány olyan vallásos gondolatnak, amelyekről a latinul nem értő mai magyar olvasó számára elég összefoglaló ismertetést adni, annál is inkább, mert néha a nehézkesen elvont és misztikusan homályos teológiai fejtegetéseket megfelelő előképzettség híján, meg sem igen értheti."

Ekkorra ugyan már kiváló gondolkodók, írók és tudósok állapították meg, hogy Rákóczi jó író, kiváló megfigyelő, s a személyiség fejlődésének páratlan ábrázolója. Eddig számba sem vett fejezetei tárultak fel államférfiúi tevékenységének. Babits megállapította, hogy Szent Ágoston „*Vallomásai* szelleme... nagy magyar szellemekben gyümölcsözött, Rákóczi *Vallomásai*ra, még Széchenyi *Naplói*ra is rágondolhatunk." Az érett korú Szekfű „európai méretű személyiség"-nek nevezte Rákóczit. Szerb Antalnak pedig sikerült megragadni a *Vallomások* lényegét: „Életének minden eseményét Istenre vonatkoztatja. Különös epika jön így létre, minden elbeszélő mondatot két-három meditatív, Istenre vonatkozó mondat követ... A könyv varázsát éppen ez a stiláris paradoxon, ez a legyőzött nehézség adja meg. Rákóczinak sikerült egy eseménygazdag, aktív fejedelmi életet áttenni a szent ágostoni helybenjáró önvizsgálat nyelvére."

Nyilvánvaló volt már, hogy a kihagyásos közlés méltatlan és korszerűtlen, meghamisítja az önéletírás-részleteket is, kitépi az egész művet az európai gondolkodás összefüggéseiből. Végül megszületett a döntés a kiadás

feltételes tervbevételéről, de a neves latin filológus, Juhász László, aki az eredeti latin szöveg gondozására kapott megbízást, 1960-ban szorongva írta: „Tudhatok-e lelkileg dolgozni olyan munkán, mely esetleg sohasem lát napvilágot”.

Félbemaradt kísérletek után, kiváló munkatársakkal dolgozva a kritikai kiadás előkészítésén, kínosan, türelemmel és szenvedélyesen előrehaladva próbáljuk megérteni a *Karácsonyi elmélkedést*. Az elfelejtett elődök gondolataira építve. Mert például Karácsonyi János már 1903-ban észrevette, hogy a *Vallomások* meditációi a valóság elidegeníthetetlen részei, míg az átszabott kuruc kor aktuálpolitikai kisajátítások eszköze lett. Vannak, akik „elvakult erőszakoskodással be akarnának ...hatolni másnak szívébe és ráparancsolni arra, hogy e szív nyugalmát ne úgy keresse, amint ő érzi, hanem a tőlük kigondolt módon. Az utólag okoskodó államférfiak és politikai történetírók egyike-másika pedig csak akkor osztogatná kegyeit és dicséretét, ha az előttük élt államférfiú az ő politikai ábrándjukat mindenféle tiltott és nem tiltott, okos és oktalan eszközökkel, pártküzdelmekkel, fölkelésekkel,

késhegyig menő harccal, a kétségbeesés kapkodásával is kivívta, a lehetetlent is lehetővé tette volna."

A megértés nehézségei nem csökkentek. 1985-ben elhangzottak a vizsgálatok első eredményei, elkészült a fiatal kutató, Takács Imre tollából a *Karácsonyi elmélkedés* első elemzése is, de a tanulmánykötet sehol nem talált kiadóra. S csak szívfájdalommal olvastam a Vigília 1992. gyönyörű karácsonyi számát, a nagyszerű seregszemlét a világirodalom és a magyar irodalom nagyjainak karácsonyi gondolatairól, mert hiába kerestem közöttük Rákóczi nevét.

A *Karácsonyi elmélkedés* műfaját Rákóczi pontosan megállapította: meditáció. Társalgás Istennel és önmagával. Talán valóban Dávid király zsoltáraiból indult el a meditáció, bizonyos, hogy Szent Ágoston formálta a személyiség meghatározásának klasszikus műfajává, a középkor évszázadai gazdagították, hogy alkalmazkodjék a változó világhoz és a kora újkor válságában, amikor minden régi érték eltűnni látszott, háborúk, járványok, addig ismeretlen fegyverek pusztították a világot, s végeláthatatlanul vonultak új otthont keresni a vallási harcok áldozatai, Erasmus, majd a református Théodore de Bèze, Szalézi Szent

Ferenc, Bossuet és mások tollán öltött irodalmi formát. Általános igényt elégített ki.

Rákóczi rodostói könyvtárában megvolt a meditáció néhány klasszikusa, s a *Karácsonyi elmélkedés* is a műfaj szabályai szerint indul. A lélek felkészül, s az invokáció hagyományos gondolatai után következik a meditáció állandó része, a bibliai textus, Lukács evangéliumának 2. része a betlehemi történet egyetlen elbeszélése. (Apám, emlékszem, nagy elméleti hajlamával karácsony este szívesen olvasta János evangéliumát, mi meg a „jászolba fektetőset" akartuk hallani.) A meditációkban a bibliai textus után következik a beszélgetés, a szabad asszociációk, a műfaj íratlan szabályai szerint az önvizsgálat, önmagunk megismerésén, meghatározásain jutva el Istenhez.

Rákóczi meditációja kicsit más, ismét egymásra vetíti a betlehemi történetet, az ország viszonyait és saját felelősségét. Krisztus születése előtt „mint a pásztor nélküli nyáj tévelygett az egész emberiség". Most ők maguk hasonló bajokkal küzdenek. „Egykor nagy nyáj pásztorává tettél, melyet jogosan vettél el tőlem, mert nem virrasztottam mellette, ...de nem mentettél fel a pásztorságból... Uram,

tekints helyzetünkre, külső és belső bajainkra és szükségeinkre... látod, hogy legelőinkről távoli legelőkre kényszerültünk. Ellenség üldöz, lelkünknek nincs nyugovása, idegenek ragadták el örökségünket, árvák lettek fiaink, gyalázat nevünk, ...ellenségeink üldöznek, életünkre törnek... mit mondjak, Uram, pásztorom, a juhokról, akiket egykor gondjaimra bíztál..." Majd segítséget kérve dönt. S a kettős döntésre már a meditációkkal megszakított eseményeket folytatva utal vissza. Az első: Brezán, 1703 áprilisa, megérkeznek hozzá a magyarországi küldöttek jobbágyai levelével és a hírrel: „a föld népe kész, csak legyen feje" – s ezt idézi vissza a *Vallomások* gondolatrendszerében: „az egész nép mint a pásztor nélküli nyáj..."

A szabadságharc megindulásának elbeszéléséből mintegy átmenet nélkül vált át a másik idősíkra. Grosbois 1716. Kitört a Habsburg–török háború, megérkezik a szultán levele. Döntenie kell, hogy a kamalduli szerzetesek biztonságos magányát elhagyva újra a politika színterére lépjen: „Számkivetett vagyok, megfosztva országomtól és alattvalóimtól, pedig megesküdtem, ...hogy soha el nem hagyom őket – utal vissza a *Karácsonyi elmélkedés*re –, ...és te

eszközöket kínálsz, hogy felszabadíthassam hazámat." Tele kétséggel, hogy a szerzetesek szent gyülekezetéből pogányok földjére megy, tudja, hogy az egész kereszténység elítéli, hogy álnokság, szegénység, sebek, vérpad várhat rá. „Világosíts meg engem" – tér vissza a hatodik nap kérése a jászol mellett, s döntését a *Harmadik könyv*ből visszautalva is azzal indokolja, hogy meg kell nyernie az ország békéjét.

A *Karácsonyi elmélkedés* valójában akkor is némileg rendhagyó meditáció, ha megpróbáljuk felderíteni forrásait. Ágoston könyve, a *Confessiones* ott volt az asztalán. Maga írja, hogy Ágoston bátorította a munkára, a *Confessio Peccatoris* címén átüt a korai kereszténység szentjének gondolata: „Mikor pihen majd bennünk az Isten." A *Vallomások* utolsó sorai pedig Ágostonnak az igazságról és a boldog életről elmélkedő fejezetére utalnak. Szekfű Gyula ugyan Ágoston mellett elmélkedéseit kicsit színtelennek találta, bűnbánó érzelmeit egyhangúan ismétlő irodalmi munkának, s bár elismeri, hogy egyes helyei „az élő hit erejénél fogva megközelítik Szent Ágoston hatalmas dictióját", ez viszont az ő korában – fejtegeti *A száműzött Rákóczi* írója – már kissé

idejétmúlt, mert az egyház már nem kívánhatott a gyenge és esendő emberektől olyan hitet, mint amely Szent Ágoston lelkében égett. Ismeretes azonban, hogy a 17. században Jansenius, a francia vallási reformmozgalom teoretikusa azért eleveníti fel Ágostont, hogy hozzá, az őskereszténység nagy egyházatyjának tanításaihoz térjenek vissza. Jansenius könyvét, az *Augustinus*t 1640-ben Löwenben nyomták, gyönyörű tipográfiája a szeptemberi frankfurti vásáron feltűnést keltett, többször kiadták. Belső címlapjának képe látványosan összefüggésbe hozható lehetne a *Vallomások*ban sokat hangsúlyozott szív-képzetekkel. Ágoston püspök írótollat tartó jobbja nyitott könyvön nyugszik, baljában égő szívet emel az égre, s hatalmas alakját pápák veszik körül. A janzenizmus és az üldözések hírei már a 17. század második felében eljutottak Magyarországra, így Rákóczihoz is. Egész Európát foglalkoztatják a hugenották elüldözése és a vallási ellentétek leküzdésének kérdései.

Leydecker *De Historia Jansenismi* című 1695-ben megjelent könyve megvolt a marosvásárhelyi Teleki-tékában (Hist. Eccl. 384), s bár Rákóczi Franciaországba érkezésének évében jelenik meg az *Unigenitus bulla,* barátai között

janzenistákat tartanak számon, Grosbois-ban a kamalduli atyák között többen Jansenius hívei. Zolnai Béla kutatásai óta tudjuk, hogy a kamalduli kolostor korántsem a béke szigete volt; üldözött janzenisták menedékhelye, vad támadások célpontja, Rákóczi rendszeresen bejárt Párizsba, fogadta barátait, széles körű politikai levelezést folytatott, s rodostói könyvtárába is magával vitte és szorgalmasan másolta az indexre tett és tiltott Nicole munkáit, s onnan, Európa széléről is a kamalduli „rebellis" barátokkal vállalt közösséget. Régebben a kutatók egybehangzóan megállapították, hogy írói munkája a janzenizmus magyar visszhangja. Gondolkozása a janzenizmus elméleti szűrőjén ment át, és a janzenisták Szent Ágostona lett elmélkedéseinek lelki kalauza. Újabban kérdőjelek is kerültek a műveiben nyomon követhető vallásos gondolatok milyensége mellé, bár e téren további kutatásokra lenne szükség, hiszen az újabb vizsgálatok a janzenizmus különböző szakaszait és árnyalatait mutatják ki. Annyi bizonyos, hogy a *Karácsonyi elmélkedés* számos gondolata nem vezethető le az egységes és statikus irányzatnak tekintett janzenizmus eszmevilágából. Helyenként meglepő

összecsengés érződik Pascal gondolataival. Összességében pedig egy általánosabb nemzetközi és magyar államelmélet képzetvilága hatja át.

Különös, hogy a *Vallomások*ban központi helyet foglaló karácsonyi gondolatot sem Ágostonnál, sem a janzenista művekben nem találjuk meg. Történetileg meghatározott körülmény, hogy Ágoston a kertben élte át megvilágosodását, Rákóczi a betlehemi jászol mellett ismerte fel, mit kell tennie. Gondolatrendszerében a jászol a szegénység és otthontalanság jelképe. Ágoston mindvégig az Atyaistennel beszélget. Rákóczi inkább a megszületett Megváltóval, a gyermekkel. Karácsony misztériumát történetietlen lenne keresni a *Confessiones* lapjain, Rákóczi a karácsonyi attribútumok látomásaival fűzi össze *Vallomásait.* Ebben az időben a meditáció a legszemélyesebb műfaj. Többen a meditációkban látják az én-irodalom kezdeteit. Rákóczi meditációját áthatja az ország sorsa, az uralkodó rettenetes felelőssége. Nem a magánember dönt, hanem az államférfi.

A janzenizmust a teológia világa foglalkoztatja, az isteni kegyelem, a szabad akarat, a bűnbocsánat kérdései. Ezt

bizonyítják a Rákóczi eddig ismeretlen szövegeiről készült úgynevezett cenzori jelentések is. 1719. február 24-én, miután Jenikőből bement Galatába és megünnepelte édesanyja sírba tételének évfordulóját, a fejedelem átadta néhány írását a konstantinápolyi patriarchátus apostoli vikáriusának, hogy véleményét és javításait kérje. Titokban azonban a vikárius két olasz teológusra bízta, hogy vizsgálják meg a szöveget. Franciscus de Taurino ferences prefektus egy *Soliloquia in forma meditationum adventus Domini diebus* című kéziratról írt kimerítő bírálatot. A kéziratot csak a bírálatból ismerjük, címéből ítélve a Megváltó-várás gondolataival is foglalkozhatott. A bírálat azonban a szentatyák, a kánonok és a zsinatok szövegeivel veti össze Rákóczi írásából a kegyelemről, a hitről, az ember szabad akaratáról olvasható gondolatait, szövegösszefüggéseiből többnyire kiemelve. A késői olvasónak az a benyomása, hogy a bírálók nem értették, valójában mi is az a szöveg, ami eléjük került. A bírálók teológiai fejtegetésnek vélték, valójában meditáció lehetett. A fejedelmet a megváltás foglalkoztathatta, s nem a kinyilatkoztatásban kereste, hanem Betlehemben.

A *Karácsonyi elmélkedés* gondolatai – a pásztor és a nyáj, a gondoskodó atya és a jó uralkodó – az antikvitás, az *Ó*- és az *Újszövetség*, Jézus születésének misztériumával foglalkozó középkori liturgikus szövegek és meditációk hagyományát hordozzák. Szent Ferenc megrótta testvéreit, hogy ezüstfehér abrosszal, üvegpoharakkal, gazdag ételekkel terítették meg a karácsonyi asztalt. Rákóczi szociális érzékenységéről sokat tudunk, asztalánál nem tűrte a kenyérmaradékot; karácsonyi utalásait pedig áthatja a szegényekért, özvegyekért és árvákért érzett felelősség.

Honnan van azonban, hogy a *Vallomások*ban ennyire következetesen a karácsony hordozza az ország megváltására, megjobbítására felkent uralkodó képzetét?

Hihetetlen, hogy mennyi dokumentum maradt személyesen megélt karácsonyairól. Régebben játszottam azzal a gondolattal, hogy karácsonyaiból is megírom a szabadságharc történetét. Grosbois-ban kétszer ünnepelt, először 1715 „rettenetes fagyos" idején. Első franciaországi karácsonyát 1713-ban Versailles-ban töltötte, a király kápolnájában hallgatta meg az éjféli misét, karácsony napján XIV. Lajos szertartásos öltöztetésén vett részt, s

innen vonult az egész udvarral a nagymisére, másnap pedig Párizsban új opera bemutatójára. 1714 karácsonya hatalmas havazással és nagy fagyokkal köszöntött a világra, 24-én elmaradt a szarvasvadászat, s arany nyakgyűrűs fácánokat lőtt a versailles-i nagy parkban. Másnap és harmadnap magányosan ünnepelt Clagnyban, de az opera most sem maradhatott el: december 28-án „Telemachot representálták". S ahogy megyünk vissza az időben: 1711 zúzmarás karácsonya Danckában. Szatmári Király Ádám csak annyit érdemesít följegyzésre, hogy az ünnep első napján német libériába öltözött „bejáróikkal" (szolgálattevőikkel) „Felséges Urunkkal délután egy órakor a Vásárra mentünk bé, a Kulmi Palatinusnéval és a Korona-Marschallusnéval, járni a vásárt, honnan kapuzáratkor kijöttünk".

1710: az utolsó karácsony Munkácson. Magányosan, a régi ünnepek emlékeivel. Tárgyalások, követfogadás. A fagy miatt mintha csillapult volna a pestis. 1709 karácsonyán Homonnán haditanácsot tartottak és a nemesi társaság generális mustráját. Sárospatakon 1707-ben az ünnep vigíliáján késő estig tárgyalták a vármegyei követekkel és a

tanácsosokkal az adóügyeket. Aki tudott, sietett haza, ő az íróasztala mellől indult az éjféli misére. Ezt, Rákóczi államának az egyetlen karácsonyi ünnepét Beniczky Gáspár örökítette meg: „Az éjféli Praedicatióra sok szövétnekekkel, és az egész Fejedelmi Udvara népével az örög Cathedrale-Templomban eő Felsége ment, az hol is Álgyu- és apró puskalövés között Missét és Praedicatiót hallgatván, annak végbemenetele után visszament a Szállására eő Felsége, és lenyugodott.

/December /25. A Felséges Fejedelem felkelvén, minekutánna Udvari Fő-Kapitány, Hopmester, és Udvari Hadnagy Urak eő Felségének szerencsés Christus Urunk születése napját üdvözlették volna, és M. Fő Gen/erális / több Senátor Urakkal a belső Audientiás házban, és a Palotára is frissen, ruhássan az Udvari rendek concurráltak volna: a Felséges Fejedelem mintegy tíz órakor és Senátor Urak is Hintókban, Főemberek penig lóháton, a több Udvariak és Kapcsossok gyalog az örög Templomban mentenek, az hol is nagy devotióval Méltóságos Egri Püspök által elmondott Missét és Tallián Páter Udvari Concionátor által Praedicátiót is eő Felsége hallgatván, annak

végbenvitele után Szállására eő Felsége ment, és Fejedelmi Asztalához Méltóságos Fő Gen/erális / Úrral, némely Senátor Urakkal és több Főember-Szolgáival leült. Ebéd után M. Fő Gen/erális / Úrral sokáig és egész kilenc óráig conferált."

Az ünnepen valláskülönbség nélkül vettek részt a szenátorok, vármegyei követek s talán a katonák is. Délután már francia tiszteket fogadtak. A *Karácsonyi elmélkedés* élményvilágához azonban ezek a hangos ünnepek kevéssé visznek közel. Talán 1694 eseményei segítenek megérteni, hogy miért itatja át egymást gondolataiban Jézus születése és saját hivatástudata. Hosszú távollét után feleségével és nővére családjával együtt Rákóczi először tölti Patakon az ünnepeket. Vízkeresztkor a jezsuiták adtak elő karácsonyi jelenetet, magyarul, a csillagvezette királyokkal és pásztorokkal, oly módon, hogy a kálvinistáknak is megelégedésére szolgált. Aztán diákok köszöntötték a várban a fejedelmi családot, és játékot mutattak be tiszteletükre. Mi volt ez a játék, pontosan nem tudjuk. Nem tudjuk, mennyi maradt meg a betlehemes énekek, játékok,

pásztorköltögetők, a karácsonyi szálláskereső mondókák szavaiból. „Könyörgök, adj a családnak egy kicsi szállást, mert a szegénység a földre lenyomva tart szakadatlan."

Különös, hogy a vármegyei jelentések az 1690-es évek második feléből sorozatosan előlegezik a *Karácsonyi elmélkedés* szavait: „a falvak népe széjjel kóborol", „idegen földön bolyong", „más országokba tántorogva mégyen". 1700-ban Bécsből Munkácsra tartva Budán hosszabban kellett időzniök, és Gyöngyösön érte őt az ünnep, ott kapta hírül, hogy meghalt a spanyol király, a kocka el van vetve. Merészség lenne mégis közvetlen kapcsolatot keresni az átélt élmények és a latinul papírra vetett irodalmi mű között.

Annyi bizonyos, hogy a háború legvadabb éveiben sem maradtak el a köszöntők. Karácsony a nyugalom pillanata volt, a reményé, s minden megcsendesült. Bercsényi nagy élvezettel írogatta üdvözlő sorait. 1706. december 23-án Besztercén papírra vetett leveléről alig hihető, hogy az örökké szarkasztikus, türelmetlen és szenvedélyes generális tolla alól futott ki: „szerencsés elérését az előttünk való szent ünnepeknek, és számos következendőknek is boldog

érését s által is élését kívánom igaz alázatos kötelességembül Nagyságodnak szívessen! Hogy az édes, új született kis Jézuska áldja meg Nagyságodat, édes Kegyelmes Uram!" Ismerve kettőjük nem felhőtlen viszonyát, számunkra erőltetettnek, szokatlanul furcsán érzelgősnek hatnak e sorok. Vagy mert tartalmukat vesztették a szavak. Megrablott, kiüresedett ünnepekkel a hátunk mögött.

Elzúgtak felettünk a háborúk hazug ünnepei. 1944 karácsonyán a Mátránál megállt a front, házunkra vöröskeresztes zászlót tűztek, a pincegádor alját is beterítették szalmával, mert már nem tudták, hová fektessék a sebesülteket. A szitáló, gyér havon átvérzett a föld, lőporfüstös arcok, gyűrött gyerekképek és könnyek, egy fiú a lépcsőn haldoklott, mert mélyrepülésben lőtték az országutat. Elzúgtak a foglyokat váró, eltűntek jöttének ajándékában bízó, a rablátogató karácsonyok, azok, amikor a lefogott helyén is terítettek az ünnepi asztalon, s amikor a tévé előtt ült az egész ország. A monitorok azóta is ontják a fegyvereseket és a halottakat, az újságok a fenyőgallyas,

viaszgyertyás vezércikkeket, s a csillogó bóvlit a boltok. Hihetünk-e még a békeóhajtó jókívánságok hitelében?

Ungvár 1708. december 25.: „Ezen mostani áldott szent ünnepeknek elérése, s minden eltöltése után, hogy Isten sok számos esztendőkig, az mai hirdetett szent békességgel együtt nemzetséges békességünkkel, Fölséged hasznos és dücsűsséges munkálkodása után, engedjen illyen jeles szent napokot érnyi s boldogúl élni Fölségedek, – változhatatlan igaz tökéletességű kötelességemből igazán kívánom, alázatos üdvözlésemmel is!”

Nemrégiben megtaláltam a karácsonyi meditáció nyáj és pásztor képét egy ünnepi üdvözlet soraiban. Bercsényi írta ezt is 1709-ben; hetekig szakadt a hó, azután jött az emberemlékezet óta nem tapasztalt, fákat kettérepesztő fagy:

„Tartozó igaz kötelességemtűl viseltetvén, kívántam ez alázatos udvarló írásommal Fölségedet ez előttünk való áldott szent ünnepekre alázatossan köszöntenem; nem az szóknak sokaságával, hanem szívem tökéletességéből kívánom, hogy Isten Fölségedet boldogítsa, mind kis

nyájával Hazánknak, s mindmaga nagyméltóságú személyének nevelkedésében, hogy Fölséged bölcs vezérlése által országostúl boldogólhassunk, Istenünk szent kegyelméből. Ammen!”

A világnak jó pásztor uralkodók kellenek, hangzik a középkori Európából. A 10. század harmincas éveiben Odon, Cluny apátja talán elsőként fogalmazta meg: a nyáj védelme világi feladat. Szabad fegyvert viselniök a harcosok rendjének, hogy „az ártatlan nyájat megvédjék... az éji farkasoktól.” Beépül a lovagság spirituális értékeibe is a nyáj, vagyis a gyengék, a kiszolgáltatottak, a szegények és az elesettek védelme. A pásztor mint a jó uralkodó szimbóluma lassan alakult ki, képzetének gazdag tartalmából az őrködés, a gondoskodás, a felelősség, vagyis a számadás fogalmai kaptak különös hangsúlyt. A *Karácsonyi elmélkedés* ugyancsak ebben a gondolatkörben fogalmazza meg a fejedelem uralkodói kötelességeit és mulasztásait. Erasmus Vergiliusra hivatkozva mondja el, hogy a jó fejedelem őrködik, amíg a többiek alszanak, egész éjjel töpreng, miként tudna övéiről még jobban gondoskodni. Egy 1575 táján keletkezett

hugenotta pamfletben olvasható, hogy a rossz király „oly keményen bánik alattvalóival, akiket oltalmába vett, hogy már semmi sem igaz abból, hogy pásztora és jóságos táplálója volna a népnek, ahogyan Homérosz és Pindarosz nevezte a királyokat, hanem inkább a ragadozó farkas nevére érdemes."

A 16. és a 17. századi államelméleti írásokban, különböző véleményekben és levelekben, teljesen függetlenül attól, hogy írója milyen felekezet híve, az uralkodó mint jó pásztor, mint őrtálló és védelmező általános motívum. Garmadányi a példa. Lapozzuk fel Milotai Nyilas István *Szent Dávid Soltárának rövid prédikátiok szerint való magyarázattya* című, Bethlen Gábor fejedelemnek ajánlott művét: „Mert miképpen a pásztor az nyáját oltalmazza a ragadozó vadaktul, úgy az jó fejedelmek az ő népeket." „Az jó fejedelemnek úgy kell magát viselni, mint az jó pásztornak" – írták az erdélyi rendek és Brassó városa a 17. század elején. A *Vallomások* karácsonyi gondolatai talán a válsággal küzdő világ katartikus élményeit előlegezték. A híres angol államelméleti munka, a *Bazilikon Dóron* sárospataki könyvtárbeli példányában van egy Rákóczi-kori bejegyzés:

„Augustinus. Ollian Fejedelmet kívánjunk Istentől, a ki a io békességnek örül."

Ha ábrázolni próbálnám a *Vallomások*ban a *Karácsonyi elmélkedés* helyét, ez lenne a középpont, a fényforrás. Innen világítható meg az uralkodói felelősséget vállaló fejedelem döntése, s ide utalnak vissza a *Második könyv* és a *Harmadik könyv* központi gondolatai a jó uralkodóról, az ország és a lélek békéjéről. Itt található a latin szöveg alatt futó eredeti magyar szöveg, az egyetemes értékeken átvérző hazai élményvilág.

Karácsonytájt Mikes legtöbbször hallgat. Tudósításai rendszerint megszakadnak december közepén, és csak januárban veszi fel ismét a tollat. Egyszer törte meg az ünnepi csendet. 1731. december 24-én azt írta: „már én nem merek szerencsés karácson innepeket kívánni!" S mint rendesen, most is évődéssel próbálkozik, hogy elüsse a gondot: a franciáknál újesztendőben köszöntik egymást, s „kéd idegen szokást vett fel." Valójában a rodostói magyar világot válság rázta meg. Minden addiginál nagyobb. Irigység, egyenetlenség, meghasonlás. Rákóczi udvarában

sok az idegen, diplomáciai szolgálatra előszeretettel fogad franciákat. Sokszor méltatlanokat. Megfordultak itt széltolók, csalók, világcsavargók, kémek és szerencselovagok, a nyugtalan Európa hordaléka. Most robban ki az újabb Vigouroux-botrány: ez a francia a kalandorokra jellemző szeretetre méltóságával beférkőzött Rákóczi bizalmába, s amikor kiderült, hogy eltűnt a kezén kétezer frank, a fejedelmi udvar magyar titkárát vádolta meg. Vannak, akik el akarják hagyni Rodostót, hogy másutt telepedjenek le... A *Vallomások* végén az ünnepi gondolatok talán erre a keserű rodostói karácsonyra utalnak: „Készüljünk fel születése ünnepére, olymódon, ahogy kinek-kinek rendje és helyzete szerint Neked legjobban tetszik. Növeld bennünk a hitet, gyújtsd föl a szeretet lángját... s ez az isteni láng eméssze föl viszálykodásainkat. Szilárdítsd meg a békét és a belső nyugalmat... verj meg engem, a pásztort, de ne űzd el a nyájat...”

A Márvány-tenger partján decemberben rendszerint meleg idők jártak, langyos esők, enyhe áramlatok, de néha mennydörgött az ég, mint nyaranta nálunk, vagy háborús karácsonyokon. 1734-ben, Rákóczi utolsó karácsonyi

ünnepén esett a hó, először, mióta Rodostóban partra szálltak. „Mint fűszál a hó alatt várjuk tavaszunk”.

A *Vallomások* idézetei általában a készülő kritikai kiadásból valók. Szövegmegállapítás: Juhász László és Kenéz Győző, kontrollszerk.: Érszegi G. Ford.: Kenéz Gy. Felhasználtam Szepes Erika megfigyeléseit: Rákóczi Ferenc: *Vallomások és Emlékiratok.* Szerk. Hopp L. Bp. 1979. – Erdei Klára: *Ecsedi Báthori István meditációi.* Bp. – Szeged 1984. – Jakus Lajos: *Rákóczi Önvallomásainak kiadása*. Vigília 1976. – Karácsonyi János: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Vallomásai*. Katolikus Szemle 1904. – Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991. – Takács Imre: *Pastor absque ovibus*. Kézirat. – Vízkelety András: *II. Rákóczi Ferenc elmélkedéseiről készült egyházi cenzori jelentések*. Irodalomtörténeti Közlemények 1961. Rosdy Pál: ’A janzenizmus a legújabb teológiai megvilágításban”. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: Benda Kálmán. Bp. 1980. – Továbbá több, a témával foglalkozó tanulmányom.

DUNA-TÁJI LABIRINTUSOK

Legott sürűdni kezde a homály,
Terjedve lassan, ámde biztosan,
(Mint a vakság, midőn a tudomány
A hatalomnak ellenére van; –)

Arany János

Soha nem gondoltam volna, hogy az öregedő Szekfű Gyula és az ifjú Habsburg-diplomata, Johann Wenzel Wratislaw gróf szót értett egymással. Londonban tudtam meg, a Public Record Office kutatótermében, ahol a légkör még az egykori tágas Európa törékeny otthonosságát őrzi; a Round Room sokszögletű, hatalmas tölgyfaasztala körül a legkülönbözőbb nemzetek történészei, előttem az angol iratokban erdélyi városnevek; a Nyugati pályaudvarról jól ismert öntöttvas oszlopok tartják a körkörösen magasba futó könyvsorokat és az üvegkupolát.

„A magunk hibájából belekerültünk egy szörnyű labirintusba” – írta 1705 tavaszán Bécsből Károly hercegnek

a spanyol hadszíntérre Wratislaw gróf. „Valahol utat vesztettünk” – igazolta vissza több mint két és fél évszázad messzeségéből Szekfű Gyula. A cseh főúr-diplomata a Habsburg Birodalom, a historikus, a történetpolitikai esszék mestere Magyarország szemszögéből mérte fel a helyzetet, de ugyanazt fejezték ki. Hasonló képzettel, a „labirintus” – 17. századi magyar nevén „úttévesztő” – fogalmával *a dunai országok létérzését* határozták meg! Mi történt, hogy a látlelet nem változott, mindkettőjüknél azonos volt?

1687 decemberében, amikor a pozsonyi koronázó templomban a kilencéves József főherceg fejére tették Szent István koronáját, a magyar rendek *labirintusjáték*kal kedveskedtek neki. Kompromisszumot pecsételtek meg, a dinasztia és Magyarország főméltóság-viselőinek egyezségét: átalakították az alkotmányt, a választott királyságból örökös királyság lett, viszont az ország új berendezése és törvényes működtetése a magyarok kezében maradt. Régi és mégis divatos ajándékot adtak a magyar rendek. Illendő dolog gyermekkirályt labirintustáblával tisztelni meg, ez az ajándékozók nemzetközi műveltségére

vall. A spanyol udvarba például Francesco de Medici ajándékaként érkezett egy szépmívű labirintusjáték, és Heroard orvos naplójából tudjuk, hogy a század elején ott volt XIII. Lajos játékai között. Mire korunk gyermekeihez eljutott a régi görögök találmánya, a lúdjátéknak is nevezett labirintusjáték, már kifosztották az önző századok. Egyszerű dobókockás társasjáték lett, körkörös vagy kanyargó vonalakkal, papír lóverseny, ovális, zöldre lakkozott sportpálya, háborúsdi barna-piros terepen tankcsapdákkal, motorkerékpártúra Magyarországon, „Érj célba ügyesen" demagógia és hasonlók.

A 17–18. században a labirintus-képzet még szimbólumok, konfliktusmegoldások, filozófiák tárháza volt. Évezredes tapasztalatokat sűrített magában: az ős napkeleti vonalrendszer mágikus vonzatát, a piramisok útvesztőjének védő hiedelmét, a homályból és a sötétségből kivezető út, a pusztulás és az újjászületés szimbólumait. Már elmúlt az az idő, amikor a zarándokok a középkori katedrálisok mozaikpadozatának csavarvonalán járták végig gondolatban életük vágyott emlékeit s az Istenfiú útját a halálból a feltámadásig. A reneszánsz gazdagon bontotta ki a görög

mitológia labirintus-motívumait és értékkategóriáit. Kárpitok, festmények, metszetek, példázatok, prédikációk, táncok és a kertekben az árnyékos „tévelyítők” naponta felidézték az antik történet gondolati absztrakcióit. A labirintus Daidalosz, a legnagyobb művész, a „Mester” műve a tenger ölében, Kréta szigetén. Csapdahelyzet: a Minótaurosz, Minósz krétai király fia, a félig bika, félig ember kilenc évenként elnyeli a béke véres adóját, a legszebb tizennégy athéni leányt és ifjút, vagyis a jövőt, a béke értelmét, és aki bemerészkedik, hogy megölje, eltéved az útvesztőben. Thészeusz athéni királyfi legyőzi a szörnyet, „Ariadné okosságával” kijut a labirintusból, de mert utána csalárdul elhagyja segítőtársát, beteljesedik rajta az átok. Vagyis a labirintus képzete itt kifejezi a bátorság és a tudás hatalmát a nyers erő felett, a legmagasabb rendű értéket és a legsötétebb indulatot. Kifejezi a szerelem és a humanizmus erejét, mert ellenség szeret ellenségbe és bízik meg egymásban (a krétai király leánya apja ellenfelének, szörnytestvére gyilkosának, az athéni királyfinak adja kezébe az életmentő gombolyagot), s ugyanakkor a

hálátlanság, a családd hűtlenség büntetésének is szimbóluma.

Igaz, ismereteink töredékesek, nem tudjuk pontosan, milyen gondolatokat ébresztett a szemlélőkben a festményeken, faliszőnyegeken és olcsó metszetlapokon ismételt változatos jelenetek látványa. Bizonyos, hogy az oszmán hódítás miatt széttört országban a magyar politikusok gyakran fejezték ki a labirintus képzetével a század gonoszságát és a kiútkeresés kényszerét. Viszont ma sem tudjuk biztosan, hogy az *Adriai tengernek Syrenai*ban Zrínyi miért illesztette *Ariánna sírásá*t mint a kötet kulcsversét közvetlenül az *Obsidio Szigetiana* után? A megcsalt szerelem szimbóluma? S kit sújt az átok valójában? Mit fed ez a hangsúlyos mondat: „Ki fogja mondani, hogy labirintusbúl, / Az magad eszével kijüttél halálbúl”?

Kétségtelen, hogy a reneszánsz és barokk kertek díszei, az élősövény-labirintusok többnyire a divat, a szokás szülöttei, és nem valami titkos jelentés kifejezésének tudatos szándékával építették Itáliától Angliáig az uralkodói udvarok és a kastélyok kertjeibe. Mátyás király budai palotájának kertjében „ültetett fákból készült” labirintus,

erről Bonfini tudósított. Hogyan készíthető labirintus, Lippay János is leírja az 1664. esztendőben napvilágot látott *Posoni kert*ben. „Labyrintust, avagy tévelyítő formát csinálhatz több vagy kevesebb utakbúl." Úttévesztőre „kiváltképpen alkalmatos az Mogyoró fa, Kecskerágó fa, Egres, Meggy fa, fejér Spanyór bodza". Kialakításának megvannak a mértani szabályai, némi számmisztikával; lehet körkörös és négyzetes: „oszd kilenc egyarányú részre... mindenik oldalát azon kinyitással, vony azután minden punktumtúl igyenes vak lineakat... azután jegyezd meg a közepit, a mennyire akarod, a hova bé köllene mennij legnagyobb tévelygéssel... azt jól eszedbe köll venned, hogy az fölmenendő lineakat ne vonjad az feles lineakra, hanem az feletlenekre, úgy mint harmadikra, ötödikre, hetedikre. Arra is köll vigyáznod, hogy úgy be ne rekesztessenek az lineák, hogy aki az utakon mégyen, tovább ne mehessen..." Ki gondolta volna, hogy a labirintus magyar szavainak – útvesztő, úttévesztő, tévelyítő, vakút és a későbbi zsákutca – évszázados jövője lesz a Duna-tájon?

Alig hihető, hogy különböző agrártársadalmakban a labirintustáncokat járva tudatosan gondolták végig

jelentéseit: a lenthez és a fenthez, a halálhoz és az élethez, a természet örök körforgásához fűződő képzeteit, az összekapaszkodás, a jó vezető követésének példázatait. Szertartás lett, szokásrend és szórakozás.

Mi volt hát az a sajátos, az a tudatos többlet, amit a labirintus képzetéhez a 16–18. század hozzáadott?

Nemzetközi fogalomrendszerben a labirintus a kora újkori ember kettős életérzését fejezte ki. A régi értékek devalválódtak. Minden megváltozott – a világkép, a vallás, a véres háborúk jellege és a politika –, minden kétértelmű lett! Az ország védelme és eredményes kormányzása egyszerre követelte az államhatalom elválasztását és központosítását. A vagyonok biztonságát kikezdték a gyors gyarapodások és váratlan pusztulások új módjai. A földbirtok önmagában, jobbágyok nélkül semmit nem ért, a népesség pedig fogyott. Kereskedelmi vállalkozások és központi hivatalok révén nagy vagyonokhoz lehetett jutni, de elég egy hűtlenségi vád, hogy minden elvesszen. A városi élet régi ritmusát megbontották a fényes paloták és a beözönlők, a szegények őrjítő tömege, a magánéletet a harsány közterek népe. Már mindent lehetett tudni, csak azt nem, hogy a piactereken

árusított röplapok, képújságok, hírlevelek információtömegében mi az igaz tudósítás és mi a manipulált tájékoztatás. A tudomány már a földet is kiforgatta régi sarkaiból, hihetetlenül kitágította a világot, de a gyakori ínségekkel és járványokkal tehetetlen volt, az élet esélyei mit sem változtak. A világ áttekinthetetlenül bonyolult lett.

Remekül jellemzi ezt az életérzést Comenius *A világ útvesztőjé*ben. „Hallottál-e valamit a krétai labirintusról? – kérdi vezetője a világban eligazodni próbáló ifjútól. – Világcsoda volt az, annyi szobával, kamrával, folyosóval, hogy aki vezető nélkül mert oda belépni, folytonosan erre-arra bolyongott, tekergett, és soha nem talált kivezető utat. Pedig mindez csak tréfa volt ahhoz képest, ahogyan a világ útvesztője van megépítve. Különösen manapság…”

Ennek a 17. századi létérzésnek – mondhatnám labirintusfóbiának – Comenius látleletében a tudatlan, tájékozatlan, manipulálható, hisztériákba hajszolható, vak utakon bolyongók zárt világa ad tápot. Kitörni pedig Comenius labirintus-szimbóluma szerint a nevelés, a tájékozottság, a népek kapcsolatai segítségével lehet.

Descartes írja, hogy a labirintusból kiszabadítóként ismerte fel a helyes gondolkozás követelményét, s a szellem irányításának szabályait Ariadné fonalához hasonlítja.

Az 1600-as évek óta telítve van a piac labirintusjátékokkal. Itáliai, angol, német és holland nyomdákból rendszeresen áramlik a polgárházak asztalaira. Vám, rabló, kocsma, szirén, fegyveres csapat, vagyis az élet megpróbáltatásai és csábításai keresztezik a játékos útját, megtanulhatja, hogy az élet tele van csapdákkal, de nincs az a sötét helyzet, hogy ne lenne kiút, és minden viszonylagos.

A labirintus sokféle jelentése válaszokat kínált a válságos század kihívásaira. Valószínűleg ebben rejlik nagy népszerűsége, a rengeteg új formáció, ahogyan segítségével a kor kifejezte új értékrendjét. Szimbolikus jelentéseit beépítik az elit nevelésébe, a labirintus-játékból tanulhatnak a királyi gyermekek is. Az uralkodás tudomány, kitartás, lelkierő, önkorlátozás és türelem. Rossz döntések, pánikos tettek eljátszhatják a jövőt. Az egyik labirintusjáték-táblán Grotius sorai olvashatók. József király labirintusán, a csavaros vonalrendszer kanyarain régi uralkodók elmosódott portréi láthatók. Nagy Sándor, Julius Caesar,

talán Mátyás király és V. Károly nézett vissza rá. Értelmezhető úgy is, hogy a történelem adja kezébe a bölcsesség Ariadné-fonalát.

Néhány nappal azután, hogy Wratislaw labirintus-diagnózisát papírra vetette, meghalt Lipót császár, és a trónnal együtt Józsefre maradt, hogy „a szörnyű csapdából" kivezesse birodalmát.

1703-ban az Európa addigi történetének legnagyobb hatalmi átrendeződésében érdekelt Habsburg Birodalmat Wratislaw gróf diplomáciája nem egy krízisen segítette át. Ő vitte keresztül, hogy a spanyol trónért, valójában az európai hatalmi fölényért Franciaországgal harcba szálló Habsburg Birodalom nyerte meg szövetségesül a tengeri hatalmakat, Angliát és Hollandiát. Ezt a húzását a franciák soha nem bocsátották meg, de elismerték világpolitikai áttekintő képességét. Lefegyverezte a különben minden Habsburg-politikust keményen bíráló velencei követet is: élénk szellem, felfogása nyitott és friss, ítéletalkotása érett, elhatározókészsége gyors, prognózisai telibe találóak. Alig hat évvel idősebb, mint József, és a fiatal császár átnyúlva az

apai örökségként rászállt öreg politikusi gárda feje fölött, benne ismerte fel a Birodalom legeszesebb emberét. Savoyai Jenő herceg barátjának tekintette, noha éles véleménykülönbségek voltak közöttük. A herceg Európa egyik legjobb hadvezéreként a fegyverben bízott, az itáliai hadszíntér szívügye volt, s a magyar kérdés megoldását egyszerűnek látta: „fegyver erejével, tűzzel-vassal kell elbánni a hűtlen alattvalókkal, úgy, hogy meghunyászkodjanak és kegyelemért könyörögjenek" – írta csaknem egy időben azzal, hogy a kancellár leszögezte: a Birodalom önhibájából került ebbe „a szörnyű labirintusba". Ez a másként gondolkodó Habsburg-diplomata a tárgyalások híve volt, az itáliai politikát elhibázottnak látta, és azt a bizonyos Ariadné-fonalat a Habsburg–magyar viszony értelmes újrarendezésében vélte megragadhatónak.

A béke-tapogatódzások jószerével a fegyveres harcokkal egy időben indultak meg. Rákóczi híveivel együtt államhatalmi szintű megállapodást kívánt. A régi szerződések és törvények megtartását a vallásszabadságról, önrendelkezésről, az Erdélyi Fejedelemség államiságáról, hogy a tárgyalásokat külső hatalmak közvetítsék, s a

megállapodást nemzetközi garanciák szavatolják és foglalják bele a spanyol örökösödési háborút lezáró univerzális béke szövegébe. Ezzel Bercsényi és a magyar konföderáció más tisztségviselő politikusai messzemenően egyetértettek. Károlyi például leszögezte: „mivel a garanciának alkalmatossága nem novitas, hanem majdminden pacificatioban usualtatott". Sűrűn hivatkoztak a magyar állam jogaira, Grotiusra, a természeti törvényre, az európai hatalmi egyensúlyra, s a régi szerződésekre és békekötésekre, amelyekkel a nyugati világ elismerte, hogy az ország stabilizáló tényezője lehet a térségnek.

1704 nyarán, amikor Marlborough herceg – miután megnyerte a blenheim-höchstädti csatát – tájékoztatást kért a bécsi angol követtől Magyarországról, George Stepney részletes előterjesztésében csakis a magyarok jogos igényeit méltányló békével látja megoldhatónak a Habsburg–magyar konfliktust. A szigetország közvéleménye ismerte az erdélyi és királyságbeli protestánsok küzdelmeit vallásuk szabad gyakorlásáért; szerintük a császár tirannusi módszerekkel kormányzott, a Parlament máris sokallotta a Habsburg-csapatok eltartására adott hiteleket, és nehezményezte,

hogy haderejének kétötödét a magyarországi harctéren kénytelen lekötni. Mindemellett az angol politika azon van, hogy megteremtse a hatalmi egyensúlyt, amit a vesztfáliai béke már megpróbált, de nem sikerült. Grotius elmélete szerint a nagyhatalmak erőegyensúlyában a kis államoknak is jelentős szerepük van, s kölcsönös érdek, hogy Közép-Európa keleti térségein mielőbb felszámolják a háborús gócokat. Anglia és Hollandia tehát 1704-ben kijelentette, hogy kész a közvetítésre és garanciákra, „az őszinte szeretettől vezérelve, amelyet a Brit Király Őfelsége és a Nagyméltóságú Urak minden időben a Magyar Királyság iránt éreztek, részben mivel közös hiten vannak a királyság igen nagy hányadával, részben azon szüntelen igyekezetük okából, hogy megőrizzék Európa egyensúlyát és az itt lakó népek békéjét és nyugalmát…”

Nemzetközi jogi műveltségével Wratislaw kancellár messze kiemelkedett kortársai közül, s tudta, hogy a nyugaton három térségben is harcot nyitott Habsburg-kormányzat nem nélkülözheti Anglia segítségét. Ő az egyetlen bécsi diplomata, akit Marlborough barátságával tüntetett ki. Rákóczit régről ismerte és kapcsolatban volt

vele. Az erőszak nemhogy megoldaná, újratermeli a konfliktusokat, vélte, de az öreg császár idején a katonai párt elgondolásai érvényesültek. József mellett viszont az udvar első embere lett Wratislaw; a császár, szerelmi ügyeit kivéve, nem döntött nélküle. Pedig kancellárja kritikus államférfi. „A császárnak a dolog érdemi részét tekintve nincs igaza – írta például, amikor József házassága Pálffy Mária miatt botrányosan megromlott –, mert egy asszony sem tűrne szeretőt maga mellett, de viszont azt is be kell vallanom, hogy nem tartom helyesnek a császárné dacos modorát, mert ez nem az az eszköz, nem is lesz soha, mellyel a császárt visszahódíthatja."

Ő győzte meg a császárt, hogy teljesítse az angol diplomácia kívánságát: a tengeri hatalmak közvetítésével tárgyaljanak Rákóczival. 1705 őszén megkezdték az előkészítést; 1706 nyarán megnyílt a nagyszombati békekongresszus. József császár elismerte a magyar konföderációt, s az angol és holland követek közvetítettek a magyar és az erdélyi konföderáció megbízottai és a császári békebiztosok között. Mint a bécsi kormányban az új politikai irányvonal kulcsszemélyisége, a tárgyalásokat Wratislaw

vezette; a császári békebizottság alelnökeként többször járt Pozsonyban, Nagyszombatban és megfordult Érsekújvárott. Személyesen tárgyalt a fejedelemmel és többször is Bercsényivel. Rákóczi szerint nagyon őszintén beszéltek egymással – a legnehezebbről, az erdélyi kérdésről is. Wratislaw közölte, József bárkinek átadná Erdélyt, csak neki nem. Rákóczi viszont biztosította a kancellárt, személy szerint nem ragaszkodik a fejedelmi méltósághoz, de az ország államiságának biztosításáról, amelyet Lipót császár az Apafi Mihállyal kötött szerződésben szavatolt, nem mondhat le. A kancellárra mindez mély benyomást tett.

Wratislaw politikai irányvonalában nem érvényesült semminemű érzelmes magyar-barátság. Józanul és hideg számítással a Birodalom érdekeit nézte, s meggyőződése volt, hogy minden erőszaknál célravezetőbb az értelmes megegyezés. A Habsburg Birodalom és Magyarország viszonyáról alternatívát fogalmazott meg. Hasonló irányban kereste a kiutat az angol politika is. Ha nem tudják Erdély államiságát s ezzel a vallásszabadságot biztosítani, „ez annyit tesz, mint fejszét fogni a fa gyökerére”, írta Stepney, akit a tárgyalások megszakítása elkeserített, a kudarc okát

egyértelműen a Habsburg-udvar kardcsörtetőiben látta, de hibáztatta Wratislaw kancellárt is tárgyalási modora miatt. Marlborough herceg később, Anglia és a Habsburg-udvar között egyre jobban kiéleződő feszültségek idején is, Anna királynő támogatásával mindvégig a garanciális békét szorgalmazta: különben „ezt a szegény népet keresztre fogják feszíteni". Őt sem az érzelmek, hanem a nagyon is racionális célok, világpolitikai meggondolások vezették. A bécsi, berlini, varsói, moszkvai és konstantinápolyi követjelentésekből és titkári levelekből nyilvánvaló, hogy az angol kormányzat magyar politikája tágasabb közép-európai összefüggésbe illeszkedett. Számoltak az európai hatalmi erőviszonyok átrendeződésével. Nemcsak a spanyol örökösödési háború miatt tekintették fontosnak a Habsburg–magyar viszony rendezését, hanem látták már a térség erőviszonyaiban bekövetkező óriási változások előjeleit: Oroszország és Poroszország új, hatalmas tényezője lesz az európai politikának. Természetes, hogy mérlegelték az orosz piacokon az angol dohánykereskedők érdekeit és a kátrány-, fa-, vitorlavászon-behozatalt, de ez annál nyomatékosabbá tette, hogy felismerték Oroszország

növekvő jelentőségét. Európa középső és keleti területeinek geopolitikai értéke megnövekedett. Ez az oka a különös megértésnek. Rákóczi a szatmári béke előtti zaklatott időben Raby berlini követhez eljuttatott emlékiratában is hangsúlyozta, Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség komoly tényező az európai hatalmi egyensúlyban. Nyugat érdeke, hogy a dunai térségben béke legyen.

Hol veszett el Ariadné fonala? A katonai erőhatalomban bízók, a magyarok, a franciák, a kölcsönös bizalmatlanság miatt? Az özvegy császárné hívei a dinasztia érdekeit féltették Wratislaw politikájától, megvádolták, hogy összejátszik a magyarokkal, és mindent megtettek, hogy elszigeteljék. Ennek ellenére a kancellár az angol–holland politika kezdeményezéseit messzemenően méltányolta. Viharos minisztertanácsi értekezleteken a megegyezés elvét képviselte. 1710 őszén például. Rákóczi már bejelentette, hogy bízva a kilátásba helyezett nemzetközi közvetítésben és garanciákban, megindítja a béketárgyalásokat. A dinasztia érdekeit és tekintélyét lobogtatók fegyveres lerohanást javasoltak. A kancellár leszögezte, ne álmodozzanak; nagyon kétséges, elbírná-e (a kormányzat súlyos gazdasági

nehézségei miatt) egy új magyarországi hadivállalkozás pénzügyi terheit „az amúgy is kimerült kincstár”. Pontos információi voltak Rákóczi államának súlyos viszonyairól, de méltányolta az angol kormány ismételt követelését, hogy fegyveres beavatkozás helyett békekötéssel rendezzék a magyar ügyet. Jenő herceg véleményével szemben keresztülvitte, hogy gróf Pálffy János, a magyarországi császári hadak főparancsnoka teljhatalmat kapjon a megegyezési tárgyalások előkészítésére, s leváltását is ő hiúsította meg.

Nem tudható, mert ilyen irányú vizsgálatok eddig egyáltalán nem folytak, hogy végül miként került mégis fölébe az az irányzat, amelynek lényegét Klement János Mihály, Rákóczi diplomatája így fogalmazta meg Lord Peterborough, Anna királynőnek a béketárgyalások közvetítésével Bécsbe küldött különmegbízottja számára: „A bécsi udvar kijátssza Anglia és Hollandia közbenjárását”. Bizonyos, hogy József váratlan halála a kancellárt megrázta, talán pánikba is ejtette, ő tájékoztatta azonnal az angol kormányt, s az ő szava vitte keresztül a döntést, hogy amíg nincs meg a kapituláció, a császár halálát el kell titkolni a

megegyezésre készülő Károlyi és hívei elől; másfelől nem engedélyezhető a magyar kancellár javaslata sem, hogy mivel József király lehunyta szemét, a törvények értelmében a nádor elnöklete alatt összegyűljenek a királyság különben mindvégig császárhű főméltóság-viselői és az újonnan hűségesküt tett nemesek megtárgyalni az ország ügyeit.

Végül is látnia kellett, hogy Magyarország megcsendesítésével még nem jutottak ki „a szörnyű labirintusból": azokkal ért egyet, akik az angolok kérését megtagadva a szatmári béke után mégsem viszik ki a császári csapatokat a nyugati hadszíntérre, mert akkor „Magyarországban könnyen egy új és még nagyobb tűz támadhat". Keserű elégtétellel mehetett el egy esztendő múlva Thészeusza után, prognózisai kísértetiesen teljesültek – ha igaz, hogy 1706-ban például valóban ezt mondta Rákóczinak, és nem a francia politikába vetett megrendülését fejezte ki *Emlékirata*iban később a Fejedelem –: „Herceg, ön megbízik Franciaország ígéreteiben, pedig ez az ország azoknak a fejedelmeknek a menhelye, akiket szerencsétlenné tett szavának és ígéreteinek megszegésével. Ön is ezeknek a számát szaporítja majd, és ott is hal meg

egyszer." III. Károllyal mindvégig sűrűn és bizalmasan levelezett, s elképzelései átütnek az új császár és magyar király nyilatkozatain a magyarok jobb megértéséről, Magyarország méltányosabb kormányzásáról. Mégis, *az a politikai kultúra, amit képviselt, az angol tervekkel és Rákóczi békekezdeményezéseivel együtt eltűnt a következő nemzedékek történelmi tudatából.* Labirintus-képzetét pedig egy torz, mert a teljes igazságot eltagadó historizálás rögzítette történelemnek.

Nemzedékek történelemtankönyve, a *Hármas kis tükör* még a reformkor hajnalán is azt tanította, hogy József császár „azon volt, hogy a Magyarokat az Ángliai és Hollandiai követek által lecsendesítse, de a Magyarok kegyelmes ígéretét megvetvén... Pálffi Jánosnak és Károlyi Sándornak serénysége által a kurucok lecsendesedtek. Rákóczi Ferenc... és egyebek sok pénzzel Lengyelországba mentek." A kiegyezés korában tobzódó nemesi-kuruc romantika felfogásában Wratislaw kancellár nem volt más, mint „kegyenc", s „a császár kegyence az udvar nézeteinek fő-fő sugalmazója" „titkos lekenyerezési kísérletekben

bizakodott", de a „villámészjárású", „fényes szellemű" Bercsényinél kudarcot vallott.

Komoly tudósok, a Lajtán innen és a Lajtán túl, játszották öntudatlanul Habsburg–magyar történelemnek a kuruc–labanc csiki-csukit, fekete-fehér sémákkal. Egyaránt lesöpörve az asztalról az egykori Habsburg és a magyar politikai kultúrának a jövőt másként gondoló irányzatát és kiiktatva a Habsburg Birodalom határain túl is létezett Európát.

1913-ban megjelent könyve védelmében írta Szekfű Gyula: „A gyűlölet és a bosszúvágy az egyetlen Ariadne fonal" Ballagi Aladár, „ellenfelem, a tudós" kezében. Ma sem tudom eldönteni, hogy zaklatottságában bicsaklott meg a tolla, vagy tudatosan, iróniával fogalmazott. Bárhogy történt, telibe talált. Ha gyűlölet és bosszú, ha tudománynak álcázott demagógia vagy napi politika, az nem Ariadné-fonal, nem vezet a homályból világosságra, hanem vak utakra kényszerít.

„Egy ostábla görög rendszerű lúdjátékkal; üres órákban a legjobb időűző" – olvastatja fel Harpagon megbízottjával a

hitelkérőre tukmált idejétmúlt, ócska holmik között a labirintus-játékot Molière. Más tájakon a labirintus-képzeteket régen felváltották a polgári világ értékkategóriái: a fejlődés, a társadalmi átalakulás, választójog, nemzetállam, népképviselet, demokratizmus. Sok helyütt a történettudomány régen kitört a politika szolgálóleányának státusából, és a szuverén tudomány szélesebb horizontjairól adhatott vészjeleket, diagnózisokat, és áttételesen irányokat, mutathatott kiutat, és szolgálhatta a társadalmak lelki higiéniáját. A Monarchia kapuján már dönget a világtörténelem, s a Duna-tájon a nemzetek a maguk történelmének manipulált kis labirintusait forgatják vissza.

Carr szerint „jó történetírói munka akkor születik, ha a történész múltról alkotott képét a jelen problémáinak ismerete világítja meg". Magyarországon századunk utolsó békeévtizedében kitűnő alkotások születtek. Az egész szellemi élet megújulását ígérte az irodalom, a képzőművészet és a tudomány. Magyarország egész múltjának korszerű megítélése forgott kockán. A tét a magyar történettudomány megújulása, olyan színvonalon, hogy *választ tudjon adni a kor kihívásaira, és meg tudja*

fogalmazni Magyarországot egyetemes és nemzeti történelmének egységében: Európa számára és az ország számára. Nemzetközi nyelvezeten, de úgy, hogy a hazai olvasóközönség is megértse és elfogadja. A feladat óriási volt és elodázhatatlan.

Úgy tűnt, sikerülni fog. Megkezdték a kuruc romantika díszleteit lebontani. Leleplezték a balladahamisításokat. Félretolták az agyontömjénezett állóképeket, és nekiláttak, hogy feltárják a Rákóczi-kor változó valóságát, a rendiség ellen feszülő fejlődés hordozóit, a néma Magyarországot. Ady szegénylegény-verseiben, Hollósy Simon látomásaiban, a *Rákóczi-induló* vásznain üldözött legendák szembesültek a hivatalos Magyarország operetthőseivel, a hetyke, búsongó, áruló kurucokkal. S akkor kitört a botrány.

A száműzött Rákóczi körüli hajsza még a világháború híreit, a lövészárok-riportokat is elsápasztotta az újságok hasábjain. „Az újságirodalmi vihar... történettudományunkat egyszerűen feldöntötte, mintha csak a bibliai óriás volna vas és érctesttel és acéllábakkal" – olvastam a megtámadott szerzőt Thaly Kálmán

történetírásával foglalkozva, és sokáig nem értettem, hogyan történhetett. A sajtó legyőzte volna a tudományt?

A vitával több igényes munka foglalkozott: Kosáry Domokos (1943), Dénes Iván Zoltán (1976), Glatz Ferenc (1980) és Köpeczi Béla (1991) monográfiái alapján minden elérhető dokumentumot ismerünk, úgyszólván minden fel van tárva: a száműzött, a szerző, a sajtó, a Parlament, az Akadémia, az egyetemi habilitációs bizottság, a hajszamesterek, a barátok és az ellenfelek, a könyv értékeit igazoló, vagy a hajsza módszerét elítélő aláírók és a máglyát kiáltók, a tudósok, akik dicsérték, és azok is, akik bírálták. A Függetlenségi Párt, a konzervatívok, a liberálisok, a radikális irányzatok és a szocialisták. Ismerjük a ceruzajegyzéseket a margón és „a hazai történészfront megmerevedett klikkvonalai"-t. Szinte sorról sorra követhető ma már a mű elkészülése, tudható, hogy mit nem tudott, nem is tudhatott a fiatal levéltári fogalmazó, miben tévedett, miért nem mert hazamenni, miért bolyongott az országban, mi volt a vita természetrajza, milyen ruhában léptek fel a hordószónokok, és milyen pszichológiai, érzelmi erőtérben milyen nacionalizmusok és sovinizmusok korbácsolták a vihart.

Ismert Ballagi botrányos dilettantizmusa, és az is, miért nem vállalta Szekfű, hogy atyamesteréről, Mika Sándorról a Nyugat felkérésére megemlékezzék, s miért nem fogadta el Jásziék kinyújtott kezét. A vizsgálati szempontok különbözők. A végkövetkeztetések is. De abban minden kutató egyetért, hogy a régi, a kuruc–labanc, Habsburg–magyar labirintusból nem sikerült kitörni. Miért nem tudták a kor kiváló tudósai a pártpolitikai álláspontok viharából a szuverén tudomány színvonalára felemelni ezt a fontos történelmi kérdést?

Schöpflin Aladár fogalmazta meg először, hogy az ok a magyar tudomány gyengeségében rejlett. Mechanizmusát így írta le: „Egy ellenzéki lapban valaki, aki olvasta a könyvet, hangos kiabáló szóval pánikot kiált: Rákóczit meggyalázták, mentsük meg Rákóczit!... elkezdünk mi is kiabálni, mert hát nem maradhatunk el hazafiasság dolgában a konkurens mögött. A könyvet nem olvassuk el... egyszerűen nekirontunk, brutálisan vagy brutálisabban, ahogy ízlésünk bírja. Máglyára küldjük a könyvet, felszólítjuk az Akadémiát, hogy semmisítse meg példányait, figyelmeztetjük a rendőrséget, hogy lépjen közbe, a

bíróságot, hogy ítélje gályarabságra a szerzőjét, mert mi lobogtattuk egy hónappal ezelőtt büszkén és hősiesen a sajtószabadság zászlaját... Úgy teszünk, mint az a nagynevű politikus, aki a parlamentben előbb beszédet mondott a könyv ellen, s azután kijelentette, hogy: no már ezek után el fogja olvasni... Mulatságos volna ez a hajsza... ha nem volna olyan csúnya és nem rejlenének benne veszedelmek szellemi életünk jövője ellen." A veszedelem az – írta a Nyugat lapjain –, hogy „a tudományba tolakszik be a politika s annak is legalantasabb fajtája: az asztaltársasági kortes és a kiadóhivatali politika". Veszélybe került a történettudomány színvonala, félő, hogy visszasüllyed Thaly szintjére. Megállapítja, hogy „a történettudomány szabadsága ellen folyik a harc". Tragikus, hogy „az Akadémia diplomatizál... amikor a tudományos kutatás és tudományos kritika szabadságáról, a tudomány legfontosabb érdekéről van szó". A tudományos vélemények kimondásának szabadságáról.

De mindez miért történhetett? Miért történhetett, hogy – amint Braun Róbert megállapította a Huszadik Század lapjain – „A történetírás szempontjából sajnálatos, hogy az e

könyvről megindult vitát oly erősen befolyásolta a politikai pártállás, hogy tisztán történelmi szempontból kevés érv hangzott el mellette és ellene." Jászi Oszkár hasonló módon a magyar tudományt vonja felelősségre: amikor a tudomány szabadságáról volt szó, „a hivatalos tudomány őrei gyávának bizonyultak a saját kreatúrájuk kivédésében".

Mi történt a magyar történettudománnyal? Mi kötötte meg a tudósok kezét, szorította sarokba őket, fosztotta meg fajsúlyától, hatóképességétől nyilatkozataikat? A politikai pártok, az újságírói vihar, „az álkuruc tűz"? Ma már pontosabban tudjuk bemérni az úttévesztés helyszínét.

Ugyancsak 1913-ban jelent meg Hengelmüller László nagyszabású monográfiája, középpontjában Rákóczi államának az angol–holland mediációval folytatott béketárgyalásaival: *Hungary's Fight for National Existence or the History of the Great Uprising Led by Francis Rákóczi II.* Az akkor hetvenéves szerző, az Osztrák–Magyar Monarchia nyugalmazott amerikai nagykövete élménszerűen tapasztalta, hogy *Magyarország helyzete és külföldi megítélése kritikus szakaszba jutott.* A világháború előestéjén szinte létkérdésnek tűnt, hogy múltjáról tudjanak, többek között

fogalmuk legyen róla, hogy a Rákóczi-szabadságharc Európa kérdése is volt. Nemcsak arról van szó, hogy ami ezen a tájon történt, azt a Habsburg–magyar relációkban nem lehet megérteni, hanem hogy már akkor körvonalazódott a térség népeinek együttélését egy másféle, nem hierarchikus, hanem egymás mellé rendelt viszonyban képzelő terv is. A vaskos kötet élén Theodore Roosevelt előszava. Századunk végén szívszorító olvasmány. Jó segítség lesz ez a könyv – írta Roosevelt – az angol nyelvű világnak, ha át akarja hidalni a Közép- és Kelet-Európát tőle elválasztó távolságokat, hiszen az átlagos angol vagy amerikai diák semmit sem tud ennek a világnak a történetéről.

Szinte hihetetlen, hogy *Hengelmüller könyvét, anyagát, problematikáját a vita során senki meg sem említette.* Pedig a szerző ott van a hat tudós között, akik Az Est hasábján nyilatkoznak: Szekfű könyve nem nemzetellenes, és csakis tudományos vizsgálat mérheti meg. Felmerülhet, hogy azért hallgattak róla, azért nem nyitotta ki Szekfű sem akkor, mert Hengelmüller 1706-tal zárta könyvét, *A száműzött Rákóczi* pedig 1714-gyel, XIV. Lajos halálával indul.

Valójában a folyamatok és a közös témakörök szervesen összekapcsolják a két könyvet.

Szekfű huszonkilenc éves létére egy új, átgondolásra nagyon is megérett hatalmas témába vágott. Nemcsak Thaly történetírásának kritikáját végezte el, nemcsak a Rákóczi-emigráció történetét írta meg úgyszólván elsőként; ugyanolyan fölényesen és ironikusan az európai diplomáciáét is. Bemutatta a korabeli nemzetközi hatalmi viszonyok változásait, s azt – amit különben egyetlen bírálója sem vett észre –, hogy milyen romlékonynak bizonyult az az európai rendezési terv, amit az utrechti és a rastatti békékkel véltek megvalósítani, de úgy, hogy kihagyták belőle a Magyar Királyság országait – mint annak idején a vesztfáliai békéből Csehországot. Még meg sem száradt a békeokmányokon a tinta, máris felbillenéssel fenyegetett az európai hatalmi erőegyensúly, a régi ellenfelek lesznek szövetségesek, az évtized végén a francia–angol, majd a Bécs–Párizs szövetséggel egészen más hatalmi formációnak lehet tanúja a világ. Rákóczi az első játszmát elvesztette, nem tudta elérni, hogy nemzetközi garanciákkal zárják le a háborút, nem élhette azt az életet, amit szeretett

volna, de követi az európai politikai változásokat. Rövid távon esélytelenül. Hosszú távon visszaigazolást kapva a történelemtől. Az ifjú Szekfű még úgy látja, Rákóczi törekvéseivel maga a „megkövült múlt", Magyarország jövője a Monarchia keretei közt fut tovább. Úgyszólván a béke utolsó pillanataiban, 1914. február 22-én vetette papírra Bécsben Schöpflinnek címezve a következő sorokat: „Most a viszonyok olyanok, hogy építés csakis a meglévőnek gyökeres megváltoztatása árán lesz lehetséges" – Thaly történetírása helyett a tudomány színvonalán. Önbizalma töretlen, bekerül az Akadémia levelező tagjainak ajánlottai közé, és egyetemi habilitációs kérelme ugyancsak 1914 elején kedvező elbírálásban részesül. Nincs veszélyérzete. Nincs nyoma, hogy sejtené, amit Jászi szerint az élesebb szeműek tisztán láttak: a Monarchia az örvény felé rohan, néhány hét, és eldördül a szarajevói fegyver. S amit Ady már megírt: „Valahol utat vesztettünk."

Hengelmüller diplomata volt, látta az európai fejleményeket, más támpontokat keresett a múltban. Két évtized után a *Magyar történet* lapjain Szekfű is másként fogalmaz: *Rákóczi európai formátumú személyiség volt,*

diplomáciai terveivel megelőzte korát. Ugyanitt Hengelmüller könyvét kitűnőnek minősíti.

A másik közös témája a két könyvnek az Erdélyi Fejedelemség. Az ifjú történetíró szerint az Erdélyi Fejedelemség tartalom nélküli cím, Rákóczi lelkéhez nőtt üres idea, „az ősök véréből öröklött vágyakozás", a rendeknek letett esküje köti hozzá, „ezért nem fogadhatja el azt a békét, mely a Fejedelemségből kizárná". Az angol–holland mediációk dokumentumaiban viszont a Fejedelemségnek mint nemzetközi egyezményekben szavatolt államnak tágasabb vagy szűkebb önállóságáról van szó.

Miért nem kapcsolta senki a vitába Hengelmüller monográfiájának érveit? Pedig nemcsak angolul jelent meg Londonban; német fordítása még ugyanabban az évben Berlinben is napvilágot látott. Márki Sándor ismerte, írt róla a Századok 1915-ös évfolyamában. Tartózkodó elismerés, részletadatokat precízen kézimunkázó mondatok, a vitáról semmi, mintha nem is zajlana közben. Talán egy fél mondat Thaly védelmében: „Valóban tanulságos, hogy most már nem egy kuruckodó magyar historikus, hanem egy

nyugalmazott cs. és kir. nagykövet állapítja meg, hogy a császári kormány az alkotmányt mellőzte…”

Mondhatnók, a romantika értékkategóriái élnek tovább. Thaly életművében az angol–holland mediáció és garancia ügye lényegtelenné vált, a monolitikusan ördöginek ábrázolt Habsburg-kormányról pedig nem tételezhető fel, hogy bármi hajlandósága lett volna az angolok terveinek méltánylására. Wratislaw és III. Károly levelezését az osztrákok már 1856-ban kiadták, az angol politika Rákóczi-anyagából a 48-as emigráns Simonyi Ernő közölt töredékességében is impozáns válogatást három kötetben. A magyar történetírás azonban nem tudott velük mit kezdeni. Márki Sándor az Akadémia égisze alatt megjelent háromkötetes monográfiájában a tárgyalásokat leíró fejezete címével így irányította téves útra a jámbor olvasót: „Ne higyj magyar a németnek!”. Hogy mennyire a régi beidegződések forgatódnak vissza a legjobb szándék ellenére is, arra jellemző Zayzon Sándor tanulmánya. A *Károlyi és a szatmári béke* ugyancsak 1915-ben jelent meg a Századok hasábjain. Nem utal a vitára ő sem, de sorai elárulják, hogy olvasta a könyvet és hatással volt rá. Mintha

Szekfű módszerét követné, a nagyívű diplomáciai áttekintés hátterével írja le a tárgyalásokat, az angol–holland mediációról is közöl fontos tényeket, de logikus következményeit nem vonja le. Eklekticizmusa Rákóczi jellemzésében szinte bántó. Egyrészt a *Száműzött*ből vett lenyomat: a fejedelem nem fogta fel helyesen saját helyzetét, hogy eszköz csupán az európai hatalmak politikájában, és nem ismerte a népet. Másrészt a romantika érzelgős eszközeivel véli kielégíteni a szerző a különböző érzékenységeket: „Messze a török tenger partján siratta hazáját a száműzött fejedelem, aki ideálokért küzdve nem tudta felfogni a helyzet valódi mivoltát. Vele együtt sírt talán az utolsó tárogató, amely elkerülhette a tűzhalált, az elnémítására kiadott bécsi halálos ítéletet." Leginkább egy rövid megállapítása jelzi, mennyire mélyen beleivódott a romantika jóvoltából tovább élő régi rendi látásmód, amely a Habsburg Birodalom határaival azonosította az európai horizontokat: Károlyi „belátta azt, hogy a nép nem kíván külső garanciát". Ez a fonákjára fordított „eb ura fakó" gesztus elég rossz színben tünteti fel a „magyar nép" sémájával fedett társadalmat. Kinek nem kell garancia? –

kérdezhették volna a Monarchia határain harcolók, vagy akik szeretteiket keresve járták gondolatban a lövészárkok szennyes labirintusait. *De a magyar társadalom nem tudott kérdezni. A középosztály derékhada nem volt hozzá sem elég művelt, sem elég olvasott, sem elég szerény. A falvak és városok népét pedig senki nem tanította meg, hogy kérdezzen történelméről.* Így azután fel sem tudták fogni, hogy ez a mondat mennyire eltorzítja Károlyi politikai kultúráját is. Miközben az okmánytárakban ott porosodnak Károlyi nyilatkozatai a garancia szükséges voltáról, sőt, az is, amikor Pálffy grófnak még bátran írt Peterborough küldetéséről.

Már csak az a kérdés, miért nem tudtak vagy nem mertek hozzányúlni a nemzetközi garanciák kérdéséhez. Sem a támadók, sem a Szekfű mellett kiálló tudósok. Sőt, maga a szerző sem. Valószínűleg azért, amiért nem merték vagy nem tudták beilleszteni a magyar történelembe Rákóczi államának a rendiséget feszegető reformjait. Sem a szociális döntéseket, sem a vallásszabadságról hozott törvényt, hosszú távú következményeivel az ország más nemzeteinek jövőjéről. Elég jól bemérhető ez *A száműzött Rákóczi* védelmében síkraszálló történettudósok nyilatkozataiban.

Valamennyien a szakma elsőrangú tekintélyei; Domanovszky Sándor, Károlyi Árpád, Takáts Sándor, Békefi Remig, Marczali Henrik, Angyal Dávid, Tagányi Károly megállapítják a mű tudományos értékeit és rámutatnak vitatható pontjaira, kétségek nélkül szögezik le, hogy alapos, komoly történeti munka, nem politikai célokat szolgál, a történeti igazságot keresi, s csak a rágalom és rosszindulat tüntetheti fel politikai pamfletnek. Van azonban egy visszatérő motívum minden elemzésben és nyilatkozatban: a „magyar történetírás" fogalma körüli bizonytalanság. A „nemzeti történetírás" fogalmát homályos, ellentmondó tartalmakkal használják. *Nincs korszerű fogalom a magyar történetírásra.* Eötvös József és Szalay László nemzedéke még tévedhetetlen biztonsággal határozta meg, hogy a nemzeti történetírás csak akkor teljesítheti feladatait, ha az emberiség egyetemes látókörébe emelkedik. Programját a tudomány autonómiája jegyében jelölték ki, Magyarország története egyetemes összefüggéseinek föltárását és külföldi megismertetését tekintvén a legsürgetőbb munkának. Azután a magyar történetírás fogalma beszűkült,

kisajátították, pártpolitikai harcok eszköztárába alacsonyították, darabokra tépték a gyűlölködő örökösök.

Szomorú olvasmány a három napilap hasábján 1914. április 29-én közzétett nyilatkozat. Tudósok, levéltárosok, egyetemi, főiskolai és gimnáziumi tanárok írták alá, „akik aggódó lélekkel látják a személyes gyűlölségtől táplált durvaság terjedését közéletünkben... Tiltakozunk a gondolat és a sajtó szabadsága nevében, sőt a Rákóczi-kultusz jól felfogott érdekében is a terrorizmus ellen, mely a történeti kritikát a Rákóczi-irodalom terén lehetetlenné akarja tenni." A *szép gondolatok azonban kifulladnak vagy elvéreznek a tudomány és nemzeti érzések feloldhatatlannak tűnő ellentmondásán:* „Nem illik Rákóczit gyűlölködő lélekkel szeretnünk..." Kettéválasztják „a tudományt és a nemzeti érzést".

Szekfű maga is behátrál a tisztázatlan fogalmak és az érzelmek útvesztőjébe. A *Mit vétettem én* lapjain tényszerű válaszai után a „hazafias történetírás"-t tekinti legfőbb mércének, a „történetíró hazafias kötelességé"-vel indokolja, ami valójában a tudomány elemi feladata. Így minősíti az elődeinek nevezett történetírókat, Katona

Istvánt, Szalay Lászlót és a saját munkáját is: ez az egyetemesebb magyar szellemű hazafias történetírás. Bár nem tudta – mint írja – Szalay „objektív felfogását mindig hidegen követni. Mert nem sikerült elfojtanom szubjektív magyar érzésemet." Amit megírt – fejtegeti –, az „magyar tragédia, magyar lélekkel láttam meg és magyar szomorúsággal adtam elő". Támadói mégis hazafiatlansággal vádolják – panaszolja Szekfű –, s így „maradván itt egy félrevezetett nemzet megvetésének homályában". – „No-no" – olvasom Fülep Lajos ceruzamegjegyzését. Ő Adyt tekintette „műfajokon túl minden magyar tragédia átértőjének", és Hollósy Simont, akit – mint írja – meg sem értenek, annyira hozzászoktak az emberek a külsőségekhez.

Szekfűt, amint ezt levelei alapján már többen megírták, teljesen összetörte a vita, belehajszolódott abba, amit szándéka szerint próbált meghaladni, s a vita kezdődött elölről, hogy *ki a hazafiasabb történetíró, a kuruc oldalt előnyben részesítő, vagy a Habsburg Birodalmat Európa történelmi szükségszerűségének tekintő.* Mert bármennyire szép is Szekfű fejtegetése a „se nem kuruc, se nem labanc", hanem egyetemes magyar történetírásról, nem feledhetjük, hogy

megmarad a Habsburg–magyar viszony zárt keretei között. De igazságtalanság lenne ezért egyedül őt tenni felelőssé.

A korabeli magyar történettudomány nem tisztázta sem a nemzeti történelem, sem a magyar történetírás tárgyszerű fogalmát. Sem elméleti szinten, sem konkrét tartalmában. Annak ellenére, hogy a múlt század külföldi és hazai pozitivista teoretikusai és az újabb szemléletek, kezdeményezések jelezték: elodázhatatlan feladat lenne. Helyette maradt a kuruc–labanc romantika értelmezése. Bezárkózva a határok közé. Úgy, hogy az érzelmek, indulatok, csoportérdekek helyettesíthetik a való és az igaz megismerésére törekvő tudományt. Más korszakokban feltárulnak a magyar múlt egyetemes fejezetei, ebben a felfogásban nincs, nem is volt hely, hogy az európai hatalmi átrendeződés összefüggésében, a fejlődés alternatíváiban vizsgálják mindazt, ami Magyarországon történt. A Habsburg–magyar viszonyból kirekesztették Európát. Tudomásul sem vették azt, ami az ország történelmében egyetemes. A bezárkózás természetrajzához tartozik, hogy örökös ismétlésre, egy helyben járásra kényszerít. Ha beidegződik egy ország tudományos életébe, szinte észrevétlen csapda, kiváló

felkészültséggel és tudósi jóhiszeműséggel is nehezen lehet belőle kitörni.

Abban, ahogy egy ország a történelméhez viszonyul, nehéz eldönteni, mi a botrányosabb: a közöny, a tudatlanság, a ferdítés, az anakronizmus? Mi lehet veszedelmesebb: a pártpolitikai kisajátítás, a hatalmi manipuláció, a hazafiaskodó frázisok uralma, ismeretek helyett a naiv érzelmek és vak indulatok? Kiskocsmai cirkuszok? Vagy az elhallgatás? Az egységben látás képességének elvesztése?

Nem csodálkozhatunk az újságírók tájékozatlanságán, az üres frázisok lehengerlő hatásán, a tömeghisztériákon, az *értékvesztés* félelmes láncreakcióján. Móra Ferenc riportja kristálytisztán ábrázolja ezt a *kis magyar labirintust: Mikor máglyát raktunk Szekfű Gyulának.* (Nekem még ma is van az egész riportban valami meseszerű, talán mert gyerekkoromban hallottam először; apám válogatás nélkül olvasott nekünk igazi meséket és Petőfit, Adyt, Babitsot, Mórát, a *Bolond Istók*ot és *A szegény kisgyermek panaszai*t.)

Múzeumigazgatója, Tömörkény István megbízásából járt Pesten Móra, hogy kedvezményes vasúti jegyet eszközöljön

ki a Szeged környéki ásatásokat megkönnyítendő. A „Duna szemlélésében megzavart" minisztériumi tisztviselőnél ugyan nem talált megértésre, de útja mégsem volt hiábavaló. Egy könyvkereskedő pultján meglátta a már vagy egy hónapja megjelent, kissé napszítta zöld vászonkötésű könyvet; egyhuzamban elolvasta, s a villamoson lelkesen újságolta egyik újságíró pajtásának: „Te, micsoda művész ez az ember!" Az meg kivette kezéből és lelépett, másnap „megírta a riadót a hazaáruló Szekfűről", s mire Móra Szegedre ért, „már lánggal égett a haza". Népgyűlés, népharag, szónoklat: „ha mán azt a tüsztölt Szökfü urat mög nem égethessük, határozzuk el javaslatilag, hogy leginkább azt a szégyöntelen könyvét itten az egész ország szömeláttára mögégessük". Örömriadat, egyhangú szavazat az indítványra; lelkes önkéntesek futottak szét, hogy hozzanak egy *Száműzött*et. De nincs, mert mihelyt Pesten félreverték a harangot, a könyvkereskedők felháborodottan visszaküldték az összes példányt. „Valakinek eszébe jutott, hogy a kultúr-palotában bizonyosan megvan, hát hozzuk el azt tűzijátéknak." Maga a népgyűlés elnöke ment érte, hogy „nyilvánosan megégessék a nemzet nevében". Tömörkény

István azonban nem adta oda a könyvet. A „közvagyont megégetni”? Látta valaki a *Száműzött*tet? – „Csak nem gondolod, hogy olyan hazaáruló könyvet megnézek!” – Ha senki sincs, aki „legalább látásból” is ismerné, megteszi egy tízesztendős, kiselejtezett Dienstreglama, „ennek is olyan zöldes táblája van, rajta sárga-fekete csík is, erről mindenki elhiszi, hogy ez a Szekfű könyve és milyen öröm lesz ezt elhamvasztani a te kuruc szívednek.” – „Angyal szólt belőled! – A küszöbről azonban visszafordult vele. Delet harangoznak. Mire odaérnék, mindenki hazamén ebédelni. Látjátok, ezért nem lett ebből az országból soha semmi. Higgyétek el, hogy a Rákóczi harca is ezen bukhatott el.”

1943 végén Szekfű elindítja nevezetes cikksorozatát a Magyar Nemzet hasábjain. Címet és vezető gondolatot Ady pontosan három évtizeddel azelőtt *A száműzött Rákóczi*val egy időben megjelent verséből kölcsönöz: „S így megy a had, megy a ködnek: / Siker útját kedvetlenül keresgeti. / Valahol utat vesztettünk”.

Sokszor idézzük mostanában: „zsákutcás magyar történelem”, és nem feledhetjük, hogy Bibó szélesebb

körben tekintett szét: „A Habsburg-ház zsákutcája” – „A római szent birodalom zsákutcája” – „A központi hatalmak külpolitikájának zsákutcája”. És sorolhatnám tovább.

Olvasom az Élet és Irodalom 1994. augusztus 12-i számában Josip Osti versét Bozsik Péter fordításában: *Zsákutca. Szarajevói halottaskönyv (részlet):* „...egyesek meghalnak / másoknak fölelevenednek emlékeik”. Nekem Grotius szövege egy holland labirintusjátékról: „Sorte quidam varia metam tamen imus ad unam. / Votaque mors rumpit. Quis putet esse jocum? – Különböző sorssal egy cél felé megyünk. / A szándékot a halál akasztja el. Vajon játék ez egyáltalán?”

AHONNAN ELTÁVOZIK A GAZDA

Valamikor 1994 tavaszának végén – vagy inkább a nyár elején – leégett a Pasaréti téren a könyvárusító bódé, a patika előtt, az ötös autóbusz végállomásánál. Alapterülete nem volt nagyobb, mint a római légiók előretolt őrtornyaié a limeseken, mégis nagy választékkal szolgált. Irodalom és természettudomány, történelem és mai magyar írók, *Iliász* és az olcsó Diákkönyvtár füzetei, a gyönyörű *Madarak enciklopédiája* és *A világ vallásai,* Arany János és a posztmodernek, minden volt itt. Eszmék, nézetek, felfogások, pluralizmus és tolerancia a lenyitható polcokon. Előtte törzsközönség, amolyan utcasarki irodalmi szalon lapozgatott és beszélgetett reggelenként hosszan, mivel az autóbuszra mindig várni kellett.

Azon a hétfőn csak néztük, hogy került ide ez a roncstelep, ez a görcsbe rándult alumínium csontváz, ez az olvadásában megdermedt undorító műanyag rongy. Álltunk és néztük az érthetetlen installációt, a pusztulás-absztrakció bölcsőjében a szurkot, a hamut, néztük az elégett

gondolatokat. Álltunk és néztük a semmit, és ez a semmi mindenkinek sajgott. Mennyit késett megint az ötös? Tíz percet vagy tíz évszázadot?

Különös volt hallani, hogy annyian láttak valamit, és senki nem tett semmit. Mindenki vélt valamit, és senki nem tudott semmit. „Lángolt, izzott, lobogott, szél hordta a füstöt, bekormozta az éjszakai ügyelet ablaküvegét. Felgyújtották – a részegek, a konkurencia, az irigykedők, a bosszú, a szerelem, a hajléktalanok; lezüllött a város; mélyre süllyedt a világ – a sírt, hol a Gutenberg-galaxis süllyed el –, ha megint leég a város" ... és így tovább.

Jó ideig még kerestem az újságokban a hírt, kérdezősködtem, ejtettünk róla néhány szót, nemrégiben a szomszéd virágárus közölte, sohasem fogjuk megtudni, mi történt.

„Tiszteld az újjászületett Tacitust" – olvastam Tomaso Roccabella franciabarát velencei bencés szerzetes könyvének élén a 17. századi nyomdász intelmét, mivel ekkoriban, amikor ez az eset történt, Zrínyi Tacitus-tanulmányaival foglalkoztam. Szakmai közhely, hogy Zrínyi

a *Vitéz hadnagy* aforizmáit Tacitusra „írta rá”. Asztalán Tacitus mellett ott voltak a 16–17. századi Tacitus-tanítványok s -kommentátorok alapművei és könyvek a magyar történelemről. Kardos Tibor találó megjegyzése szerint Zrínyinél a könyv a vitatkozó társakat pótolta, és szinte az az érzésünk támad, hogy csáktornyai nemzetközi tudományos konferencián veszünk részt, s a futó seregszemlén kiderül, hogy nem is akármilyenen: Virgilio Malvezzi, Pierre Mathieu, Bonfini, Scipione Ammirato, Istvánffy Miklós, Heltai és főleg és mindenekelőtt Tacitus és Zrínyi. Kettőjük viszonyából, ami szövegszerűen megragadható, filológusok és irodalomtörténészek gondosan számba vették. Bizonyított tény, hogy Zrínyit nemcsak az érdekelte, ahogyan Tacitus a dolgokat elbeszéli, hanem az is, amit elbeszél. Vajon hogyan érvényesítette Tacitus követelményeit a maga történelemábrázolásaiban? A sokat idézett „sine ira et studio”-t, nem abban az értelemben, ahogyan az újkorban előszeretettel hangoztatták, hanem ahogy az újabb kutatások eredeti értelmét feltárták. Miként viszonyulnak Tacitus elveihez a történelmi tudatról, az erkölcs és a tudomány

összefüggéséről alkotott nézetei? Főleg pedig, vajon a tudomány és a művészet között, különbözőségük ellenére, vannak-e érintkezések a világ, a történelem lényegi igazságainak megközelítésében, s ha igen, hogyan és mennyiben.

Gondoltam, összehasonlítom Róma és Szigetvár égését. Utóvégre a tűz olyan állandó tényezője az emberiség történetének, mint a természet maga. Még senki nem vizsgálta, hogyan látja és láttatja a természeti katasztrófát a tudós történetíró és a történelmi eseményt felidéző költő-politikus. Annál is inkább, mert régen izgatott, miért nem a korabeli haditechnika szabályai szerint borítja lángba Szigetvárt a katona-költő. Mi sem egyszerűbb – véltem könnyelműen –, mint hogy Tacitus katasztrófa jeleneteire rávetítem Zrínyi tűz-képeit. Azonnal kiderült, a terep teljesen ismeretlen, különböző modellek és struktúrák között kell mozogni, s érdemi összehasonlítás csak áttételekkel számolva végezhető el. „Nézd, mit mond Tacitus" – írja Zrínyi, és intelme tőle messzire vezetett.

Az Annales XV. könyvéből Róma égése – ha jól emlékszem – régebben iskolai tananyag volt. Az is lehet, hogy az

előttünk járó generációk alapműveltségébe a történetet mintegy észrevétlenül becsempészte a magával ragadó elbeszélés: ahogy peregnek a képek, száguld a lángözön a szűk utcák között, maguk keresik a halált a csapdába esett áldozatok, s megjelenik a császár; „miközben a város lángokban állt, ő házi színpadán fellépett és Trója pusztulását énekelte, az akkori csapást a hajdani szerencsétlenségek párjának tüntetve fel."

Már Zrínyi is azért kedvelte Tacitust – amint a *Vitéz hadnagy* élén *Az olvasónak* címezve írta –, mert rövid és tömör. S azóta is nagyon sokat írtak ennek a stílusnak az enigmatikus jellegéről. Legutóbb Adamik Tamás, összefoglalva a kutatás újabb eredményeit hangsúlyozza, hogy az igazi tacitusi stílus „nagy titkokat sejtető". Látnom kellett, hogy az a szerkezet, amelyben Tacitus Róma katasztrófáját leírja, maga is információkat közöl, szavakkal el nem mondott lényeges tartalmat rejt.

Régi felismerés, hogy a történetírói mű romlékony alkotás. Mindig jön új forrásokkal egy szerencsés kezű kutató, vagy jobb módszerekkel, jobb stratégiával, új

látásmóddal dolgozó történész, s az egymást váltó korszakok is eltérő igényeket támasztanak.

Bizonyos, az időtálló történeti mű ritka. Annál érdekesebb, hogyan őrződik meg eredeti frissessége, a korszakváltások, a civilizációk, kultúrák mássága ellenére, hogy szólhat ma is hozzánk úgy, mintha kortársunk lenne. Hogyan ragadja meg korának esetlegességei között a történelem leglényegesebb kérdéseit, amelyek érvénye változatlanul éli túl az egymást váltó évszázadokat. A kérdés kérdés marad, annak ellenére, hogy újabban, a tudomány riasztó értékvesztése következtében ez csaknem teljesen háttérbe szorult, sőt, mintha értelmét vesztette volna a „történelem halálá"-val foglalkozó prognózisok miatt.

Abban, ahogy Tacitus Róma égését leírja, a mai történész többet lát magánál az eseménynél. S ezt a többletet a szöveg szerkezete hitelesíti. Címzettje a mi értékeit vesztett korunk. Úgy érezzük, Tacitus közelebb áll hozzánk, mint sok tegnapi szerző.

Már a katasztrófa leírását úgy kezdi Tacitus, mintha a 20. század végi történetíró tapasztalataival írna: „megállapíthatatlan", hogyan keletkezett, „véletlenül, vagy

a princeps alattomosságából". Tudni annyit lehet, hogy a cirkusznál lobbant fel, hogy a sík területeken száguldott tovább, s azután csapott fel magasabb helyekre, és hat napig tombolt megfékezhetetlenül.

A város kiszolgáltatottan szenvedett. Miként az emberek. Kivált a jajveszékelő asszonyok, a megfáradt öregek, a gyerekek és a törékeny szolidaritás. Mert a menekülés még szabadnak látszó egérútjait is egyik pillanatról a másikra elborította a lángözön. Eluralkodott a pánik, és mindenkit megbénított a félelem. Nem tudták, mi történik velük. Nemcsak tájékozatlanok a katasztrófa szemtanúi – tudatja velünk az író –, hanem manipulációk áldozatai. „Gátat sem mertek vetni a tűznek, mert sok ember sűrűn fenyegetőzött, az oltást tiltotta, mások meg nyíltan csóvákat hajigáltak és hangoztatták: 'van aki ezt parancsolta!'" – és ismét beiktat egy bizonytalanságot –, „akár, hogy annál szabadabban rabolhassanak, akár valóban parancsra."

Nemcsak a város és az emberek az áldozatok. Megsemmisültek a paloták, a templomok, az istenek, „Vesta szentélye a római nép házi isteneivel – mind elégett."

Elhamvadtak a művészet remekei és a „nagy írók műveinek régi és hiteles példányai”.

Ki a felelős, hogy elszabadult a romboló erő? „Híre terjed”, „mendemondák keringenek”, „az volt a látszat, hogy Néró új és önmagáról elnevezendő város alapítására pályázik”. A hatalom mindent megpróbált, hogy leszerelje a suttogókat. Először gesztussal: megnyitotta a nélkülözőknek „a Mars mezőt, Agrippa épületeit, sőt még a maga kertjeit is”. Azután áldozatokkal engesztelve az isteneket. Hiába. Mivel „nem akart eltávozni az a gyalázatos hiedelem, hogy parancsra tört ki a tűzvész”, így bűnbak kellett. A christianusok. A gyújtogatás vádját felnagyították az emberi nem gyűlöletének bűnévé, és megalázó, csúfos módokon végezték ki őket: vadállatok bőrébe varrva a kutyákkal marcangoltatták szét, felfeszítve a keresztre meggyújtották őket, hogy „éjszakai világításul lángoljanak”.

Mindez nem elég. Tacitus bemutatja a császár gigantomániáját. Néró „hasznot húzott hazája romlásából” és az új palotájához hozzácsatolta a mezőket, tavakat, erdőségeket, az egész természetet. Sőt, át akarta vágatni a hegyet, hogy az Avernus-tó és a Tiberis között hajózható

csatornát létesítsen. A várost különben kimért házhelyekkel, tűzálló kőalapzatokkal és egyenes utcákkal építtette újjá, de azt mondták, „az a bizonyos régi külső egészségesebb volt, mivel a szűk utcák és a magas házak nem engedték annyira a nap hevét behatolni, míg most a nyílt és semmi árnyékkal nem fedezett tágasság annál nyomasztóbb forróságtól izzik”.

A rövid részlet több mint epika. A kulcsszavak kiegészítik egymást: „megállapíthatatlan” és „úgy hírlik”. Jellemző szóbeli megnyilatkozást kap a hierarchia három szintje: az áldozatok jajveszékelnek, a hatalom szolgái oltást tiltó parancsot kiáltva futkosnak és a színész énekel. Minőségében három különböző érték lesz kiszolgáltatott: a város, a lakói és a szellemi kincsek. A régi város leég, az új forróságtól izzik. Az emberek elveszítik életüket és javaikat vagy bűnbakok lesznek. Az ősi isteneket, a művészeti és irodalmi alkotásokat felfalják a lángok, az új vallás híveit megölik, és holtukban fáklyaként kell szolgáljanak az éjszakában. S mindez két természeti katasztrófa közegében történik. Az egyik az elszabadult természeti erő rombolása, a másik a természet elpusztítása. Mindkettő a hatalom

műve. Mindkét esetben kisajátítja, felhasználja saját szolgálatára a természetet a hatalom.

Egy szövegről talán legtöbbet az árul el, ami hiányzik belőle. Hiányoznak a közismert múltbeli példák, a bűnökért elszenvedett méltó büntetés képzete, s ezáltal a feloldozás. Nincs katarzis. Trója lángjai közül kimentették az isteneket; Rómában hagyták, hogy bennégjenek. Csak halvány utalás az öreg apját mentő Aeneasra; Róma kiszolgáltatottjai is gondolnak a megfáradt erőtlenekre, de tehetetlenek. A Róma égése tárgyszerű leírás, tudományos igénnyel, művészi ereje magával ragad és elvezet a megértés mélyebb rétegeibe. Néró nemcsak a természetet sajátítja ki, hanem a szellemi alkotás elsőbbségét is magának tulajdonítja (XIV, 16). Tacitusnak sikerült a korlátlan hatalom gyakorlásának koreográfiáját is belerajzolnia Róma katasztrófájába: a kisajátítást és a pusztítást. A hatalom mindent lerombol és szolgálatába hajt, a természetet, a lelkierőt, a tudást, a művészetet. Mintha Tacitus megírta volna a jövőt.

Az *Obsidio Szigetiana* tizennegyedik részében az égő vár látomásában több motívum emlékeztet Róma égésére, közvetlenül vagy közvetve. A Belzebúb parancsára

gyújtogató fúriákkal például mintha a csóvákat dobáló szolgákat emelné át az eposz műfajába:

Futkosnak Furiák iszonyú fáklyákkal,
Az tudnád világot meg-gyuityák azokkal. (14/69)

Közös motívum a lángokat szító szél vagy a tűz megállíthatatlan ereje, a csapdahelyzet.

Járnak az lángiai Vulcanus Istennek,
Senkit az bástyákhoz közel nem eresztnek. (14/73)

Vannak azonos jelenségek, de eltérő előjelekkel. Szigetvárott nincs pánik, nem félnek, tudják, mi történik. Ott is és itt is példa Trója, de ellentétes minőséggel. Rómában a sivár pusztulás emléke, Szigetvárott az értékek átmentésének mintaképe.

Természetesen sok a különbség, egészen más a történelmi helyzet. Annál jogosabb a kérdés: vajon nem a két korszak eltérő igényéről, nem a tudományos és a művészi igazság különbözőségéről van szó? Különben általános modellel

dolgoznak. Ilyen például az elszabadult őselem, a tűz természetrajza. Ha katasztrófát élnek át, általában mindenütt, minden korban így viselkednek az emberek. Ha pedig példát kell mutatni, a pánik, a félelem, a tudattalanság ellentétét tanúsítják. Költő és történetíró a régi évszázadokban toposzokkal dolgozik. S ezek a toposzok még a közgondolkozásban is a kifejezés általános eszközei. Henrik szász herceg számára 1686-ban a visszafoglalt és három napon át égő Buda látványa Trójáť idézte, Francesco Grimani velencei haditudósító szerint „az elpusztult ősi város kiégett csontvázhoz hasonlatos".

Mégis különös, hogy Zrínyi Tacitustól kölcsönzött toposzokkal írja le a vár égését, miközben volt elég alkalma közvetlen élmények szerzésére – például a tűzfegyverek és aknák gyújtó hatásairól. Szigetvárat 1566-ban már az új haditechnika s a török tüzérség borította lángba. A költő Zrínyi mint korának legkiválóbb katonája ismerte jól a távolabbi és közelebbi múlt eseményeit. Maga is a korabeli haditechnikával élt. Látta Eszéknél, amit a fiatal Esterházy Pál látott: „bámulva néztük, amint a híd szinte egy perc alatt elhamvadt. Borzalmas látvány volt, midőn éjszaka

szemléltük ezt az oly sok ezer lépés hosszúságú, meggyújtott fáklyaként égő hidat, mint valami ránk szakadó ördögi látomást". A *Szigeti veszedelem*ben a tűz mégsem a véletlen, nem a felhalmozott gyúanyag, nem a haditechnika műve.

*

A kora újkori Európa legnagyobb tűzvészét ma is bárki megszemlélheti a Museum of Londonban. Szigetvár ostroma után pontosan száz évvel történt. 1666 korszakhatár a város életében. A Museum termeiben gondosan összegyűjtve fekszik minden: összeégett gerendák, ormótlan rézfecskendők, fekete cserépdarabok, kormos téglasor, megolvadt üvegcserepek. Körben a falakon metszetek és rőtbarna festmények arról, ami történt, s Samuel Pepys, Thomas Vincent, John Evelyn – a szemtanúk – feljegyzéseiből kinagyított mondatok. Sötétkamrában az akkori város méretarányos, pontos mása, házakkal, templomokkal idézi fel a lángoló panorámát. Nézd végig,

hogyan hamvadt el hat nap alatt a gazdag és puritán kereskedőváros java része.

Állunk szemben a múlttal, valaki a korlátra könyököl és előrehajol, hogy jobban lásson. Hogy gyerekjáték? Mögöttünk erdőtüzek, világégések, gázkamrák, a „Sztálin-gyertyák" éjszakái, a forradalom tüzei, a Balkán kiégett otthonai és atomrobbantások felfoghatatlan hőfokon. Mégsem érdektelen.

Vidáman kattan a kapcsoló, és 1666. szeptember másodikán hajnalban kigyullad a Pudding Lane-en a király pékjének háza, átizzik háromszáz ház. Látható, amit Samuel Pepys látott a Tower tornyából, ahová Sir J. Robinson kisfiával felkapaszkodott. Könnyedén változik a szín, és lángba borul a fél City. Szeptember negyedikére kattan a szerkezet, és ég a Szent Pál-templom – mintha villanyt gyújtanának egy exhumált, átlövöldözött, korhadt koponyában, vagy inkább a lemenő nap bíborára feketéllnének rá valamelyik otthoni várunk rom falai.

„A hosszú szárazság után minden olyan könnyen fogott tüzet – írja Pepys –, még a templom kövei is... a City belseje felé úgy vitte a szél a lángokat, hogy megítélni sem tudtuk,

mit művel arrafelé a tűz... mindenütt irtóztató, gonosz, vérvörös lángok, nem oly szép láng, mint a rendes tűzé... már forró parázson jártunk végig a városon... irtóztató az éjjeli sötétben tüzesen vereslő ég, bizony majdhogy eszünket nem vesztettük félelmünkben... mintha az egész mennybolt lángolna."

Tombolt a pánik, mint Rómában annak idején: „Akit csak láttam, olyan volt mind, akár a megtébolyodott... Ki hogy tudta, mentette a holmiját, vagy bedobálta a folyóba, vagy a közelben horgonyzó bárkába hordta; a szegények egészen addig maradtak a házukban, hogy szinte már elérte őket a tűz... tolongott a temérdek ember és a málhával megrakott ló meg szekér, hogy szinte egymást gázolták, amint az egyik leégett házból a másik még ép házba hurcolták a holmikat".

Vajon ha elszabadul a pokol, van az emberek viselkedésében valami „csak itt és most" jellegzetesség, korhoz kötődő, vallások, nyelvek, kultúrák, hagyományok szerint minősülő?

1635-ben a török Budán óriási tűz pusztított. Egy szemtanú beszámolójából tudjuk: „valami bulya főasszonynak gyermeke lévén, ahhoz gyűltek a bulyák össze,

és ott az ő módjuk szerint mulatva, valami vajat olvasztottak, azt el találták az tűzben dönteni, mindgyárt föllobbanván gyulladott meg tőle a ház". A város szűk utcáiban a kereskedők bódéi, tele portékákkal, azonnal tüzet fogtak. Erős szél fújt, a basa nyári házának égő fedelét lerepítette a Vízivárosba... Kitört a pánik, az emberek ki-be rohantak, hogy mentsék, ami menthető, az öregek kapkodtak, a gyerekek összevissza szaladgáltak úgy, hogy sokan vesztették életüket, török nők, „szegény rab asszonyok", és gyerekek; „öreg nép is elég égett, hogy a portékájukért értek be a házba, ellepte őket a tűz".

Bódékban felhalmozott áru kapott lángot – írja Tacitus. 1666 szemtanúi viszont az akkori világkereskedelmi központ sérülékenységéről tudósítanak. „Szörnyű volt látni, hogy a takácsok céhének háza már harmadik napja egyre lángol, mert a pincéje tele van olajjal." Egymásra épültek szorosan a házak, és „temérdek könnyen gyúló anyag volt bennük felhalmozva, mint például szurok meg kátrány, a Thames Streeten, és a raktárak mind tele voltak olajjal, borral, pálinkával, miegyébbel".

Új látásmód, új mentalitás szűrhető ki a szemtanúk tudósításaiból. Pepys pontosan jegyzi az események időpontjait. Először „hajnali három tájt" költötték fel, hogy nagy tüzet látni, „hét óra tájt ismét felkeltem", „egy óra hosszat maradtam ott, és ezalatt egyre jobban tombolt a tűz", s leégett a barkingi templom toronyórája. Mit tartottak mentésre érdemesnek? Tárgyak, holmik leltárából akár a történelmi mentalitás-váltás tablója is összeállítható.

Aznap, amikor már a házukat közvetlenül fenyegette a vész, Pepyst hajnali kettő tájban költötte fel a felesége: tüzet kiáltanak az utca végén. Ő először is gondosan megszámolja aranyait és feljegyzi: a magához vett arany értéke 2350 font. Rengeteget jött-ment, ügyködött, hogy biztonságba helyezze javait, a képek, csecsebecsék, holmik sokaságát, no meg naplóját. Kertjében Sir W. Pennellel együtt gödröt ásott, boraik és élelmiszereik között parmezánsajtját is ide rejtette a mohó lángok elől. Megfigyelte, hogy a Temzén a mentő bárkákban és csónakokban háztartási holmit alig vittek, s különleges volt látni az egyik csónakban egy árva virginált. Üvegdarabot vett fel a forró hamuból: „a selyemkereskedők céhházáról való, és a tűz hevétől úgy

megolvadt és összekunkorodott, mint a pergamen". Bosszantja, hogy megszűnt a tájékoztatás: „Írtam apámnak az este, de mivel hogy a postaház is leégett, nem ment el a levelem" – jegyezte be bonyolult titkosírással naplójába.

Voltak kiszolgáltatottak, akik elvesztették mindenüket, és nem maradt betevő falatjuk sem, miként az antik Rómában; a hajléktalanok előtt meg kellett nyitni a Tower-dombot és valamennyi épen maradt templomot. Viszont feltűnő, hogy a katasztrófát hányféle módon használják ki, mennyi a haszonélvező. Italt követeltek a mentésre vállalkozók, felfeszítették a cukroshordókat, marokkal szórták a cukrot a sörbe, és leitták magukat, mint a disznók. A házak ára már a tűzvész második napján felugrott. Nyílt és őszinte az önzés: „Minden embernek az a legfőbb gondja, hogy magát meg holmiját mentse". A biztonságosabb helyeken vidáman esznek-isznak. Pepys megjegyzi, „milyen hitványak voltak a város némely gazdag emberei", sajnálták a hálát a javaik mentésében segédkező szegényektől. Később többen elégedetten állapítják meg, hogy „polgárok ekkora csapást még sehol a világon nem vészeltek át ilyen jól, mint ezt, mert a Piacon nincs egyetlen kereskedő sem, aki a tűzvész

miatt tönkrejutna”. Az önzés erény: örülnek, hogy nem lesznek zavargások, mert mindenki magával törődik és a javait menti.

A tűzvész árnyékában az aranyait fegyelmezetten megszámláló polgár azonban észreveszi – talán öntudatlan rácsodálkozással –, hogy nemcsak a város, a természet is pusztul. Megörökít egy félig összeégett macskát, s leírja a galambokat: „Megfigyeltem, hogy szegény galambok sehogyan sem akarták odahagyni a házakat, s ott kerengtek az ablakok, erkélyek körül, míg végül a szárnyukba belekapott a láng, és így hulltak le sorban”.

Bűnbak most is kell, de érdekes, kiket és miért vádolnak. Szeptember 6-án – írja Pepys – „azt gyanítják az emberek velem együtt, hogy csakugyan valami összeesküvők műve lehet, amiért máris sokakat fogtak le, és idegennek nem bátorságos dolog az utcán járkálni”. Másnap „az a szóbeszéd járja, hogy a franciák keze van a dologban”. Egy ismeretlen holland levélíró arról tájékoztat, hogy az idegeneket, a franciákat és a hollandokat gyanúsítják gyújtogatással. Vádolják a kötelességeit mulasztó lordmajort, és Pepys

rosszallja, hogy a gazdag emberek javaikat elszállítva „otthagyták a házukat a tűz kénye-kedvére”.

Ebben az időben a korra jellemző minőségi változásokról sokat írtak. Tűzfegyverek, mázsaszámra felhalmozott lőporkészletek, bányarobbantások, fegyverraktárak, ércolvasztókohók, s a gyermeki örömmel űzött tűzijátékok megsokszorozták a veszélyeket. Kolostorok, kastélyok falai között, egyetemeken, uralkodók védelme alatt vagy titkos laboratóriumokban magas hőfokú kemencékkel kísérleteznek ötvösök és alkimisták. A városok piacterein emberek, eszmék, könyvek égnek a máglyán. Bibliákat forgatnak nyárson, Kolozsvárott napokig füstöltek a Mihály-templom előtt az unitáriusok bibliotékájából kidobált könyvek, és előfordul, hogy elrendelik: Pozsonyban az elégetett könyvek hamvait is a Dunába kell szórni. Biztonságból, vagy még ősi, kiürült rítusok emlékeivel?

Ismeretes, hogy Tacitust a reneszánsz fedezte fel újra. Írásaiból Magyarországon parabolákat szűrhettek ki. Például két kiváló munka elégettetéséről írja az *Agricola* 2. részében: „Nyilván azt hitték, hogy a tűz... még az emberi nem lelkiismeretét is elnémítja”. Összességében a kora újkori

Európában mindenütt gyúlékony, veszélyes, kiszámíthatatlan és robbanékony kezdett lenni a világ.

A százezres létszámú hadseregek elgyötört katonái főznek, tüzelnek és pipáznak felelőtlenül. Hol a kemencékből, hol a pálinkafőző üstök alól vagy a kovácsműhelyek szikráival fut szét a láng a zsúfolt városok szűk utcáiban. Találékony a rombolás, technikák sorát eszelik ki. Az ostromlók lövegeikkel a lőporraktárakat veszik célba. Kén és lőpor keverésére alkalmas szerkentyűkkel lövellnek lángot a falakra hajtott harcosokra. A Buda visszavívásánál fellobbanó, akkor híres találmány az „olthatatlan tűz". A hadviselés stratégiájához tartozik, hogy lángot vessenek a falvak és városok házaira. S bár egyezmények tiltják, rendre elhamvasztják egymás malmait.

Különös, hogy Magyarországon a tűz közösségi élmény, mindennapi metafora, politikai gondolatok megfogalmazását segítő fogalom. „A háború tüze" kifejezés természetesen ősi formula, Tacitus is él vele. De garmadával idézhetnék hasonló példákat. 1659-ben a marosvásárhelyi országgyűlésről az erdélyi rendek Magyarország nádorának küldött hivatalos tudósításában olvasható: különböző

javaslatokat tesznek a politikai cselekvésre, nehogy az erdélyi tűz „valamiképpen az szomszéd hazának meg giulladása küllyeb(b) is ne teriedgyen”. Az ostoba vagy önző politikát a „tűzre öntött olaj” képével jellemezni mindennaposan használt toposz, s Wesselényi nádor egyik kiáltványában azt írja, hogy az égő hazára magát szeretné lepedő gyanánt borítani. A különböző országok és népek egymásrautaltságát Zrínyi a török háború idején, 1664-ben az egész Európát fenyegető tűzvész látomásával fejezi ki.

A fény évszázadában és a reformkorban hihetetlenül gyakorivá lett tűzesetekről Trócsányi Zoltán gyűjtött össze tudósításokat és feljegyzéseket. A riportok visszatérő indításai: „lángözön borította el városunkat... A szél vitte végig a zsarátnokokat a falun”. Leginkább megrendítő, hogy milyen sok a gyermekáldozat. Amikor *A fejedelem gyermekkorát* írtam, összegyűjtöttem a 17–18. század gyermekeit, amint rácsodálkoznak a tűzre, amint játszanak vele, amint nem érzékelik a veszélyt, amint pánikba esnek, s „a sebesen rohanó lángok...”, az „egyik házról a másikra csapkodó tüzes üszögök” között rohangálva tudatlanul és elhagyottan a veszélyesebb zugolyokban keresnek

menedéket. Gyakori lesz a gyújtogatás. Vannak különös esetek, például amikor Kolozsvárott a fogadót villámütés borította lángba. A veszteségi leltárban nagy tétel a vagyon. Nagykőrösön a Hazai és Külföldi Tudósítások szerint 1826 áprilisában „az irtóztató szél dühösködésében" ezernél több ház, négy szárazmalom és „nemcsak temérdek házieszköz, eleség és marha lett hamuvá, hanem sok pincében még a boroshordók is széjjelpattantak". Pécelen, amikor leégett a Ráday-kastély, megjegyzik: „Nagy szerencse, hogy a jeles bibliotéka, mely országos kár lett volna, megmaradott". A károsultak csak a jótékonyságra számíthatnak, a hírközlés az országos részvét érdekében is olykor dramatizál. Már nem egyedüli Siklós esete, amikor néhány óra leforgása alatt megsemmisülvén több mint száz lakóház, a főbíró, a tiszttartó és a vármegyei orvos a maga költségére süttet kenyereket, és a zsidó árendás, aki 5 zsák lisztet adományozott a károsultak javára, kocsijával, lovaival és saját pénzén fogadott vízhordókkal „volt szorgalmatos a tűz oltásában".

Új mentalitás jele, hogy számba veszik a környezet sérüléseit. Debrecen 1802. június 11-én lett a lángok

martaléka. Keresztes József református lelkész még mit sem tudhatott Pepys galambjairól, a naplót még nem fedezték fel, a titkosírást csak 1819-ben kezdik megfejteni, mégis, a gólyákról írva, mintha tőle venné át a tollat. Elmondja, hogy leégett a nagytemplom, „benne egy szeg sem maradt", a kőtetejű torony órája „elromlott", a két harang megolvadt és lehullott, a Veres-torony harangja áttüzesedve csapódott a földbe az égő gerendák közül és elnémult örökre. Hamuvá lett vagy 1500 ház, s a gyermekek olyanok voltak, mint a fészkük vesztett madarak. „Csodálva lehet ott nézni Debrecenen kívül, a homokra nagy seregben gyűlt gólyákat, melyek egész juhnyájakat ábrázoltak messziről: ezek sem eledelt nem kerestek, sem nem repdestek, hanem fejeiket lecsüggesztve állottak, és így kétségkívül a tűzben vesztett fészkeiket, fiaikat gyászolták."

Miskolc katasztrófájáról beszámolva a Honderű 1843. évi július 29-i számában a levelező leírja: a város néhány óra alatt porrá lett. A veszteség alig felmérhető. Elhamvadt a görögkeletiek iskolája, a katolikus gimnázium, a reformátusok, a lutheránusok temploma, a színház, a városháza, a vármegyeháza s több száz lakóház. S ennyi

érték után fontosnak tartja, hogy jelezze: megsemmisült a természeti környezet. Többé „nincs kert, mi árnyékba fogadná a lankadt munkást és nincs fa, mely gyümölcsöt, virág, mely illatot és örömet árasszon…" Mintha most tanulnák meg újra, amit régen tudott az emberiség: az elszabadult természeti erő elpusztítja magát a természetet is.

A bűnbak képzetétől hosszú ideig nem tudtak megszabadulni. Moszkva égése már mint világkatasztrófa foglalkoztatta a Napóleon kori Európát. Máig tart a vita, kit terhel a felelősség, voltak-e valóban bűnösök, vagy kellettek a bűnbakok. Szerintem a vitában Tolsztojnak van igaza.

1812-ben Moszkvában lényegében a bűnbakteremtésnek az a mechanizmusa ismétlődik, amelyik a londoni tűzvész idején; a helyzet bonyolultságának megfelelő változatban persze. A franciák a helybelieket okolják, az oroszok a megszállók nyakába varrják, hogy ősi városuk a lángok martaléka lett. Kivégzések is történtek. Bár már Clausewitz elutasította, hogy tudatosan gyújtotta volna fel bárki is a várost, inkább a véletlen művének tekintette a „történelem legrémesebb pillanatát", a gyújtogatás képzete különböző

változatokban élt tovább. Akár a 19. század nemzeti retorikájával megfogalmazva: a lakók inkább felgyújtották a várost, hogy ne jusson az idegenek birtokába; akár mint az egymást kölcsönösen lebarbározó katonák tette.

Mindez ostobaság – olvasható a *Háború és béke* lapjain. És nem szemtanú, nem is történetíró, hanem művész számol le a bűnbak-kérdéssel. Racionálisan, mint a kor tudósai.

Tolsztojt mintha semmi más nem érdekelte volna Moszkva égésével kapcsolatban, mint a bűnbakteremtés mítosza. Murat csapatai délután négy óra tájban megkezdték a bevonulást Moszkvába – írja –, „tűzvész támadt, folyt a fosztogatás. A franciák 'au patriotisme féroce de Rastopchine' (Rasztopcsin vad hazafiságának) tulajdonították Moszkva égését; az oroszok meg a franciák irgalmatlanságának. Holott voltaképpen Moszkva égésének egyáltalán nem volt, mert nem is lehetett oka abban az értelemben, hogy azért a tűzvészért egy vagy több személyt tehetnénk felelőssé. Moszkva azért égett le, mert olyan körülmények közé sodródott, amelyek között minden fából épült városnak elkerülhetetlenül égnie kell, mivel lakosai kiürítették... Moszkva a pipáktól, a konyháktól, a

tábortüzektől, az ellenséges katonák hanyagsága folytán égett le, akik csak laktak ott, de nem voltak gazdáik a házaknak... Bármily csábító volt is a franciáknak Rasztopcsin vadságát okolniok, az oroszoknak meg a gonosztevő Bonapartét okolniok, vagy később hősi fáklyát adni a maguk népe kezébe, okvetlenül látnunk kell, a tűzvésznek nem lehetett ilyen közvetlen oka, mert Moszkvának le kellett égnie, mint ahogy le kell égnie minden falunak, gyárnak, minden háznak, ahonnan eltávozik a gazda... Moszkvát a lakosai gyújtották fel – ez igaz, de nem azok a lakosai, akik ottmaradtak, hanem azok, akik eltávoztak. Moszkva... csakis azért nem maradt épen, mert lakosai nem vittek kenyeret-sót a franciáknak, nem adták át nekik a város kulcsait, hanem eltávoztak belőle." Tolsztoj a természettel való együttműködés évezredes tapasztalatát idézi, amikor azt mondja, pusztító erejétől csak gazdái védhetik a házat. Tárgyszerűen közli: csak „a ház gazdája", a város lakója védheti ki, hogy a tűz, a teremtő erő, az élet nélkülözhetetlen feltétele ne csapjon át rombolásba.

A gyulafehérvári könyvtár sorsát 1658-ban talán nem is annyira a gyújtogató tatár-török csapatok, hanem a

magárahagyatottság pecsételte meg. Szalárdi János tudósít róla: A tatár had pusztításának hírére a könyveket és iratokat a sekrestyébe hordták, ajtaját kővel berakták, bemeszelték, „de a fütyésző, prédáló nép megsajdítván a segestyét... a sok munkával, költséggel szereztetett sok szép könyveket s leveleket is és protocollumokat avagy fejedelmi könyveket... azon könyvtartó háznak közepire rakásra hordván úgy gyújtják és égeték meg rettenetes és becsülhetetlen kárral. Ó szánja meg az Úristen! hogy annyi sok magok hasznokat kereső tisztek, prefectusok, udvarbírák közül nem találtatott vagy egy, ki az országnak levelekből, királyi könyvekből, protocollumokból, ...a bibliothecanak sok szép és nagy summa pénzben álló könyveknek romlásából való nagy kárát megkeserülte, szánta volna...” Erdélynek éppen nincs fejedelme, „Nem volt aki intézkedjék – írta Jakó Zsigmond – vagy legalább a polgári lakosság védelmét megszervezze.”

*

A teremtő tüzet legutóbb 1994. október 9-én vasárnap láttam a Szent Pál-katedrális ünnepi szertartásán Londonban. Ahogy a bevonuló papi sereg az oltár felé kanyarodott, a főpap palástján és a szerpapok tunikáin felragyogott a főnix. Vörös lángtrónuson ült, aranyszál tollakkal, szeme ragyogott, szárnyait széttárta.

Melyik főnix lehet? A perzsa? A görög? A keresztény? India mesés madara, Heliopolisból, a nap városából, amelyik ötszáz évenként elégeti magát és újjászületik? Ovidiusé Szicíliából? Tacitus szerint „semmi kétség nem férhet hozzá, hogy létezik, bár némely tekintetben túloznak a róla szóló hírek". Lehet Plinius tudósításából, Physiologus lapjairól, vagy az egyházatyákéból. A champeaux-i apátság román kori stallumán éppen újjászületőben kapta el a fafaragó. Antonio Bonfini *Beszélgetések a házastársi szemérmességről* című művét illusztrálva a Bibliotheca Corviniana névtelen miniátora úgy festette meg, amint hófehéren a napba néz, amikor fellobban alatta a tűz. Volt Mátyás király és Melanchton. Erasmusra is ráruházták különleges tulajdonságait: „Hollandia joggal dicsérheti neved... Ó Művészet Atyja! Ó joggal tisztelt Főnix" (Kiss Dániel

fordítása). Bleau Atlaszában a négy őselem közül az első, a lobogó vörös köpenyes „Ignis” mutatja fel, lángok között. Petrarca égő szárnyakkal látja az erdőn, Zrínyi úgy, ahogy a feszületről Krisztus elmondja. Jöhet a főnix Itáliából, Csehországból és lehet „erdélyi Féniks”. Jöhet Debrecen címerkoronájáról és a 18. századi *Nagykőrösi krónika* mottójául választott ismeretlen francia szerző szövegének magyar változatából, ahová a névtelen fordító szabályszerűen becsempészte mint az alkotás szimbólumát, amikor a történelmet mint sétáló kertet ajánlja az ifjúságnak, „Az igaz történet diadalmaskodik, / Időn, Irigységen mindig uralkodik. / Nékem a mi igaz mindég fog tetszeni, / Csak az tud magából Phoenixt teremteni” („Le histoire veritable triomphera de l'envie & du temps, le vrai me plait, le vrai seul est durable”).

Hallgattam az anglikán szertartást, néztem az aranyhímzésű főnixeket, és villámütötten a *Mint forró csontok a máglyán* sorait idéztem; Babits az alkotás pillanatát összegzi, a teremtő szellemmel azonosítja a tűzbe szálló madarat.

Úgy fekszem itt, mint a főniksz,
ki félve reméli a tüzet,
amelyen el fog majd égni
s amelyből újraszület.

Az elhamvadó és újjáéledő főnix a lét világszimbóluma. Minden koré és minden kultúráé, mint a tűz. Aki meg akarja érteni a történelmet, annak ismernie kell a tüzet, aki érteni akarja a tüzet, meg kell ismernie a főnixet.

Emlékezet-kihagyásaink egyik döntő pillanatát Collingwood a 18. század tévedéséből vezette le: „történeti távlata oly szűk, más kultúrákra vonatkozó ismerete oly korlátozott volt, hogy koruk nyugat-európai emberének intellektuális szokásait könnyen azonosíthatták azokkal az intellektuális képességekkel, amelyeket Isten Ádámnak és minden ivadékának adott". A tapasztalatról szólva még Kant is olyan tapasztalatra gondol – bár ennek nem volt tudatában –, amilyennel saját korának és civilizációjának emberei rendelkeztek. Humán tudományokban járatosak tudják, hogy ma éppen a fordított irányú vizsgálatok, a

különböző kultúrák sajátosságaiban fellelhető közös tapasztalatok segítik megérteni a hosszú távú folyamatokat.

Az anglikán miseruhákra hímzett főnix szimbóluma egyszerre sokértelmű és egyedi jelentést hordoz. Az elhamvadt és újjászületett katedrális, az újjáépült város („The Phoenix Rises") szimbóluma és az emberiség közös alapélményének, a tűz teremtő erejének kifejezője. A főnix-szimbolikát a reneszánsz indította új hódító útjára, az új történetszemlélettel összefüggésben. Az alkotó, gondolkodó ember teremtő erővel, isteni hatalommal rendelkezik, s ezt a kor sajátosságának megfelelően nem fogalmilag, hanem szimbólummal fejezte ki. A tűz az isteni szikra, a teremtő szellem.

Nálunk az 1650–1660-as években elég sok főnix nyüzsög. Lippay János 1664-ben *Az kegyes Olvasóhoz* címezve ír egy „újonnan támadott Phoenix madár" visszatéréséről a törökkel harcoló Magyarországon a „hazának hamujában írott Kertész Könyvecském... által." Idézik versek, prédikációk és programiratok. A megújulás fájdalmas reményét hordozza, a háború tüzében elhamvadó ország újjászületéséről szól.

Szigetvár tehát kétszer égett. Egyszer az ostrom idején, a korabeli haditechnika szabályai szerint. Másodszor az *Obsidio Szigetiana* strófáiban a tűz kettős lényegét tanúsítva, művészi megfogalmazásban. Pusztító erejét, a „kénköves tüzek" poklát az alvilág szabadítja el, a háború, a halál asszociációs rendszerében, Róma égéséből vett és kozmikus látomásokká emelt példáival. A teremtő tűz képzetét a főnix, az isteni láng, a próbatétel, a csillagok, a lángpallosos Gábriel képzettársításai jelenítik meg. A korabeli toposz, az igaz érték – az arany – próbája a tűz az eposz zárórészének kulcsgondolata:

Mindenképpen próbál az Isten bennünket,
Valamint az ötvös tűzben arany művet. (15/3)

Miután a tűz mindent megemészt, pénzt, ékszert, drága holmikat –

Zrini penig megyen az gazdag tárházban,
Minden drágaságot ő rak egy rakásban,
Visz tüzet alája osztan egy fáklyában,

Mind füstbe bocháttya az mennyi kinche van. (15/12)

Fordulat következik, úgy is mondhatnám, a tűz másik lényege jelenik meg. Jönnek az égi hatalmak, fényességgel, „szép fényes szárnnyal”, „lángozó pallossal” a „szép tűz” attribútumaival. Megszületik az új, örökkévaló élet, a tűzzel és vassal el nem pusztítható alkotás. A szimbólum alapja évezredes együttélésünk tapasztalata, a tűz az élet feltétele, pusztító és teremtő egyszerre.

Évezredeken át tanultuk. Csiholni, őrizni, képességeit használni, erejét munkába fogni. Együttműködésünk története mítoszok, vallások, kultúrák, tudományok története. Rajta próbálták lelkierejüket a szentek, és segítségével fejezték ki érzelmeiket a szerelmesek. Megszentelték, körültáncolták, újragyújtották és ünnepelték. Fényt árasztott a virrasztókra és lobogott a halottak mellett. Nyugtatták, vizsgálták és szakadatlanul újrafogalmazták. Nevezték léleknek, megvilágosítónak, és Szent Ferenc testvérünkké fogadta.

Uram, dicsérjen téged öcsénk, a Tűz,

vele gyújtasz fényt napszállat után,
szép és félelmetes ő, erős és vidám.

(Képes Géza fordítása)

Elmondhatatlanul sokat köszönhet tűz öcsénknek az emberiség. Élesítette az elméket. Képzeteket adott, hogy kifejezzék a szerelmet, a gyűlöletet, a bosszút és az önfeláldozást. Ha majd megírja valaki a történetét, a mágia és a gyógyítás keskeny határmezsgyéjét is végig kell járnia.

A debreceni tűzvészt, úgy tudják, egy pálinkaáruló asszony okozta, aki tüzet gyújtott a disznóólban. Az esemény így értelmetlen, legfeljebb bolond vagy részeg tettének tűnik. Megértjük viszont, hogy valójában mi történt, ha tudjuk: állattartó társadalmakban ősi szokásként az állatok megvédésére gyújtanak tüzet, és sertésvész esetén az ólban vagy az ól körül viszik a lángot. A fertőtlenítés tapasztalatai csak lassan bontakoznak ki a rituális parancsok, szokásrendek burkaiból.

A 17. század elején a csejtei várban egy szolga belesett az ajtórésen, s azt látta, hogy vénasszonyok égő gyertyával egy meztelenre vetkőztetett leány hasa körül csinálnak valamit.

Az esetet besorolta Báthory Erzsébet rémtettei közé a gyanútlan utókor. Nemrég Szádeczky Kardoss Irma viszont kimutatta: korabeli gyógyító eljárás, esetleg rítus folyt.

Évezredes együttélésünk a négy őselem közül vele, a leginkább titokzatossal csupa bensőséges otthoniasság: gyertyaláng az asztalon, mécsesek, rézlámpák fénye, kandallók, kemencék melege. És csupa résenlét és küzdelem. Erdeiket a székely falutörvények kemény büntetésekkel védik: Csikszentmihály 6 forinttal bírságolja, aki tűzzel irtaná az erdőt, a háromszéki Kilyénben 5 forintot fizetett a 18. század elején, aki „a falu erdejét meggyújtaná". Az „égetőseket" a bírónak ki kell adni. Aki égő pipával jár az élet, az istálló, a széna körül, kemény büntetés a része. Szemerja 1771. évi falutörvényében külön pontokba foglalt fejezet van a „gyúlásról": aki nem megy oltani, ha tűz támad a faluban, megbüntetik, csakúgy, ha alkalmas „vízedény" nélkül jelenik meg, „akik pedig... illendőképpen nem akarnák a sebes tüzet oltani, vagy azon tűz alkalmatosságával valaki valamit ellopna, kárt tenne, büntetődjék" három magyar forintra. A háromszéki Márkosfalva 1777. évi „constitutiója – alkotmánya" a

következőkkel vezeti be az égetésről hozott törvényeit: „Nagy hidegséggel és kereszténynyekhez nem illő restséggel tapasztaljuk azt is közönségesen, ha valamely felebarátunknak valamely épületi meggyúl és ég (: micsoda tűz által, nem tudatik :) jóllehet az égésre ugyan előmegyünk, de ott is némely nem abban jár, hogy felebarátjának segíteni kívánna, hanem hogy magának az tűz által romlandó felebarátjától a tűztől megmaradandó portékáit lophassa s praedálja." Ezért hoznak szigorú törvényeket a tűz megelőzéséről és a katasztrófa alatt elvárandó viselkedésről. Várrendtartásokból, városi szabályzatokból vég nélkül sorolhatnám, hogy miként a természet általában, hogy tanította a tűz is a kölcsönös együttműködés kialakítására az embereket.

Annak idején több könyvtárból kitiltották. A Bodleian Library olvasóinak ma is meg kell esküdniök többek között arra, hogy nem viszik be a könyvek közé. Évszázadokon át vigyázták a városok tűztornyaiból és az alvó falvak, mezővárosok hosszú éjszakáin át óráról órára kiáltották nevét az őrök. A soproni tűztorony 1527-ben a fiával együtt szerződtetett őrének esküszövegét Bárdos Kornél tárta fel:

odaadóan őrködnek éjjel-nappal, az érkezőket és a távozókat trombitaszóval köszöntik, „tűz és egyéb baj esetén kötelességüknek megfelelően járnak el”. Eger jegyzőkönyvébe az 1768-as esztendőre beírták az éjjeliőrök óránként kötelező énekszövegeit: „Hallja meg a háznak ura, kilencet ütött már az óra, a nap elment nyugottára, vigyázz a Tűzre és házodra”.

Azután elindult diadalútjára a modern technika, az intézményes védelem, a biztosítás, a tűzoltóautó „a rettentő gyulladások dühösségei ellen”. A „Bátorságosító Bécsi Társaság” Szolcsányban 5080 frt-ra becsült kárt fizet ki a reformkor valamelyik esztendejében. A Vasárnapi Újság 1835. évi egyik számában már Amerika, London, Párizs példáira mutat. Megtanultuk az intézményesített biztonságot, és elfelejtettük a tüzet.

*

Az idézetek forrásai: *Tacitus összes művei* I–II. kötet. Fordította: Borzsák István. Budapest, 1980. – Adamik Tamás: *Római irodalom az ezüstkorban*. Seneca Kiadó, 1994. – *Samuel*

Pepys naplója. Válogatta: Szobotka Tibor. Fordította: Ruttkay Kálmán. Budapest, 1961. – Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. Fordította: Iványi Emma. Zrínyi Könyvtár II. Budapest, 1989. – Tolsztoj: *Háború és béke*. Fordította: Makai Imre. Budapest, 1954. – Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje.* Fordította: Orthmayr Imre. Budapest, 1987. – Beluszky Tamás: *Balla Gergely nagykőrösi krónikája.* Kézirat 1994. – Trócsányi Zoltán: 'Ég a város, ég a ház'. In: *Kirándulás a magyar múltba.* Budapest, 1937. – Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983. – Bárdos Kornél: *Sopron zenéje a 16–18. században.* Budapest, 1984. – uő.: *Eger zenéje 1687–1887*. Budapest, 1987.

ZRÍNYI ÉS A TENGER

A fecskét a vízzel a *Szigeti veszedelem*ből évfolyamtársam csúsztatta elém 1951 tavaszán, utolsó egyetemi szemeszterünk egyik álmos óráján, miközben a katedra magasában a történelmi érdemekről folyt a szó.

Mert az én érdemem *nálad annyit tészen,*
Mennyi vizet kis fecske *szájában veszen.*
Az megmérhetetlen Tenger *mélység ellen,*
Annyi én érdemem *te kegyelmed ellen.* (2/69)

Ő az érdemeket húzogatta alá, engem meg az érdekelt, hogy miért a fecske és miért a tenger. Azóta hordoztam magammal ezt a strófát és próbálgattam megfejteni.

A fecske

A fecske-strófa a szigetvári kapitány imájának részlete. Lelkierőért fohászkodik a feszület előtt. Arany János már megállapította, hogy ez a fohász az eposz nagy pillanata. A

nevezetes akadémiai székfoglaló, 1859 októbere óta minden Zrínyi-kutató nagy figyelemmel vizsgálta a fohászt. Ez a huszonhárom strófa vezeti fel Szigetvár védőjét, csoda történik vele, Jézus háromszor lehajol hozzá, beszélget vele, és feltárul előtte a jövő. A fecske a vízzel azonban elkerülte a kutatók figyelmét.

Mindössze két futó magyarázatot találtam rá a könyvtárnyi Zrínyi-irodalomban. Zolnai Béla a két világháború között a Magyar Szemle hasábjain megjelent esszéjében úgy vélte, hogy az érdem, ahogy a költő ír róla, világnézetének centrális eszméjét, a predestináció tanát fejezi ki. Zrínyi „tagadja az érdemszerzést, janzenista-kálvinista beállítottsággal". És a fecske? Stiláris fogásnak vélte. „Bájos" – utalt rá zárójelben. „(A metafora itt is jellemző a fönségest és a bájost egybekeverő korra.)" Hogyan egyeztethető viszont össze az eposz „heroikus-küzdő" szellemével a bájos, vagyis „hercig", „kellemdús, elbájolóan kedves" fecske? Klaniczay Tibor Zrínyi monográfiájában a természeti képet méltányolta: „mennyi gyöngédség, a természet bensőséges szeretete szólal meg a főhős híres imájának ebben a szakaszában".

Az eposz másik fecskéje mintha meg is erősítette volna, hogy „semmi több, mint törékeny madár”. Deli Vid felesége, Barbála már nem győzte visszavárni szerelmes társát a török táborból: „Száll Márs ő szüvében, s nem mint más, sírással, / Vagy nyomorult *föcske* hosszú jajgatással, / Csak óhajtja társát; hanem bátorsággal, / Fegyverezi magát ura páncérával:” (13/9). Csakhogy a fohász fecskéje csőrében vízzel nem a reális leírások szintjén, hanem a szimbólumok világában mozog.

Az *Obsidio Szigetiana,* a mai ismereteink szerint Bécsben 1651-ben megjelent kötet több versével együtt gondolatilag több nagy kultúra szimbólumaiból építkezett. Az antikvitás, az Ó- és Újszövetség jelképei mellett bőségesen élt a reneszánsz és a barokk képi világával is. Ezek sokszor egymásra épültek, kölcsönösen áthatották egymást. Szétbontásuk kockázatos. Félő, hogy összetörik a mű érzékeny művészi logikája, széthull a kötet egységes világképe, mielőtt megismerhettük volna. Eltűnik az eredetiség, a kifejezés egyéni sajátossága, eltorzulnak az egyetemes meghatározók. Természeti szimbólumok az ősidőktől kezdve léteztek minden kultúrában, s ahogy

átvették egymástól az évszázadok, az egyik kép elhomályosult, a másik élesebb lett, gyakran új tartalommal telítődött. A természeti képek szimbolikus jelentése a korszakok változásaival a valóság új összefüggéseibe került, s új tartalmat nyerhetett, hogy kifejezze az adott ország, az adott történelmi pillanat igényeit, miközben megőrizte egyetemes jelentését. Ervin Panofsky éppen ebben látja a szimbólumok helyes megértésének nagy nehézségét: „hogyan állapíthatjuk meg, hogy hol végződik a természet általános 'metaforikus' átlényegítése, s hol kezdődik az alkalmi, egyedi szimbolika"?

A fecske-szimbólumokra a keleti végeken – a mentalitástörténetnek talán a franciákat is megelőző úttörője – Kelemen Lajos, a művelődés múltját már akkor egységben vizsgáló tudós figyelmeztetett, Kolozsvárott, 1957 decemberében. Emlékszem, akkor tört be a városba a kárpáti tél, s az Erdélyi Múzeum Egylet Farkas utcai levéltárának zsúfolt asztala mellett Wesselényi István szebeni rabságában írt naplójának 1704. évi kötetéről, a kötet fecskéjéről beszélgettünk:

„Ma láttam elsőbben az idén fecskét, midőn naplemente előtt ablakomon kicsin cellácskámnak kikönyökölve, mint fogoly, contemplálódnám. Az én Istenem adja, hogy elhagyott fecskéimet is láthassam meg, minekelőtte még a fecskék elmennének, és amint a nyári madarak tavaszra hazakerülnek, mi is régen laktunk édes földünkbe mehessünk békességben."

Azóta rengeteg fecskét sikerült „elkapnom", amint *a hír, a bizakodás és a remény képzeteiként cikázgattak, végig a kora újkor évszázadain.* „Mindenféle madár, kit dér, hideg elzár, / Vígan kezd új éneket, / Jó hírrel jő fecske, újult agyag fészke..." – írta Beniczky Péter a 17. században. „Legyen jó idő csak, fecske száll házamra, / Nincs oldhatatlan nyűg vetvén nyavalyámra, / Ha gondja Istennek csak egy szál hajamra" – fejezte ki Rimay János a *Lelki vigasztalás* (XXI) soraival a jó jelbe vetett reményt. Nálunk a fecske *a szabadulás jelképe lett* az elmaradott viszonyok és a tudatlanság szorításából. 1466-ban az időnek előtte virágba borult, dérverte dunántúli mandulafáról írva hiányával fejezte ki Janus Pannonius a változás heves vágyát a megújulásra kedvezőtlen hazai

éghajlat alatt: „Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon, / Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?”

Zrínyi fecskéje messzebbről való. Talán a középkorból, mint a Megváltó vagy az újjászületés jelképe. Lehet, hogy még távolabbról származik, egyenesen Physiologus „ébresztő”-jét emelte be eposzába az író? „A fecske a viharos tél elmúltával, tavasszal jelenik meg, munkára ébresztvén az alvókat.” Nagyböjt idején, akik éheznek és szomjaznak, a „hajnali imaórán Őhozzá fohászkodnak, az álomba merülteket serkentvén, és így kiáltván: Serkenj föl, aki aluszol és támadj fel halottaidból, és felragyog néked Krisztus” – olvasható Physiologus fecskéjéről. *Az török áfium ellen való orvosság* ismert mondatait idézve: „Imé kiáltok, imé üvöltök ...mi dolog ez ...mégis fel sem serkentek mély álmotokból” – az eposz fecske-strófája látványos aktuálpolitikai értelmezést nyerhetne. Csakhogy ez a fecske nem kiálthat. Vizet visz. S nem is a csőrében, hanem a „szájában”. Valami mást is kell jelentenie. Többet.

A víz

Amadeo Di Francesco vette észre, hogy Zrínyi költői műveiben sok víz-motívum található, s az alapos stíluskritikai vizsgálatok meggyőzően kimutatták, hogy Ovidiustól Petrarcáig a világirodalomból merített a költő. A kérdés azonban az, hogy mit jelképez a víz? Milyen tartalmat fejez ki? Milyen művészi látomásokról tudósít a fecske a vízzel?

A 17. század víz-katalógusa alig áttekinthetően nagy és sokrétű. Dokumentumok tömege bizonyítja, hogy a Királyi Magyarországon és Erdélyben is, miként Európa más tájain, a higiéniai viszonyok általában a korszakra jellemzőek. Talán a természeti adottságok jóvoltából, de a fürdőkultúra itt gazdagabb és változatosabb, mint mostohább égtájakon. Míg a kora újkori Európában sokfelé „nincs belőle mindig elegendő", a Kárpát-medence vízellátása bőséges. A nagy folyók mentén, az árterületeken évszázadok során kialakult racionális módszerekkel dolgoztak. A malmok sokasága, a bányaművek, a vizek védelmében kiépült végvárrendszer gazdag és változatos ismeretvilágról tudósít. Megfigyelhető

például, hogy a Mura–Dráva torkolatának közelében épített Zrínyiújvár biztosításához ugyanúgy felhasználták a folyók mérnöki-technikai ismeretét, mint az ott élők tapasztalatait.

Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjében pedig a „vízi-mesterségek" világhírű látványosságnak számítottak az 1650-es években. Tréfás vízijátékok s egy vízzel hajtott zenélő instrumentum hirdette, hogy a mechanika évszázadának találékony szelleme szinte nem ismert határokat. Itáliai mintára készült szökőkutak ékesítették a kertet, s a vízoszlopokat úgy állították be, hogy a vízcseppek elkapják a nap sugarait, és szivárványt vetítsenek a légbe. Zrínyi többször megfordult a pozsonyi érsek-kertben, de jókorát tévednénk, ha úgy gondolnánk, hogy innen emelte át az eposzba a „szivárvány-kapuját", amely a mennyei megbocsájtás szimbóluma Kalocsay Krisztina helyes értelmezésében.

Természeti megfigyelések között a vizekről felgyűlt tapasztalatokat is felhasználja a kor valamennyi gondolkodója, hogy érzékletesebben fejezze ki elvont elveit. Machiavelli például leírja, hogy a szerencse forgandósága ellen nem védekező uralkodó olyan következményeknek

teszi ki magát, mint a megáradt folyó és a tomboló árvíztől sújtott föld. Ha viszont idejében felkészül, hogy leküzdje a véletleneket, úgy cselekszik, mint a part menti népek, akik okosan elvezetik, szétterítik az áradásokat, mert a folyó, „ha felduzzadván csatornákba ömlik, tombolása korántsem olyan féktelen és káros". Zrínyi műveiből jó néhány hasonló példát idézhetnénk. Bőségesen találunk részleteket a korabeli magyar prózában is arra, hogy a vizek viselkedésével példálózva szemléltetik gondolataikat. Minket azonban az absztrakció, a metaforikus gondolkozás világa érdekel most.

Az ősi társadalmak, az antik világ a kereszténységgel és a humanizmussal együtt az életadó, a *megtermékenyítő,* a *megtisztító* és a *megújító* képzeteit fűzték a források, folyók, tengerek világához. A víz az élet anyja, a termékenység forrása, a megváltás attribútuma – és az újjászületés záloga. Az *Ómagyar Mária-siralom* soraiban a megváltás jelképe: „Szemem könyüel árad... Vírüd hioll vizeül" „Szemem könnytől árad... Véred ürül (patakzik) vízként". Latin himnuszok, zsoltárok, legendák adták tovább évszázadról évszázadra a víz gyógyító, átváltoztató, feloldó erejébe

vetett hit szimbolikus kifejezéseit. Az evangéliumi szövegek az örök élet forrásáról a mindennapi élet síkján betegeket orvosló imákba mosódnak: Mária „...elment a Jordán folyóhoz, kimerített három csepp vizet, ...én is vizet vetek N. N. csontjaira, húsaira, inaira, hogy ezáltal meggyógyuljon és megvigasztalódjon". A képi megfogalmazások változatok sokaságát őrzik; az angyali üdvözlet jeleneteiben például a mosdótál és a kendő nem a naturalisztikusan megfestett szobabelső tartozéka, hanem Mária tisztaságának jelképe.

A humanizmus a görög mitológia víz-szimbólumait elevenítette fel, és új filozófiai összefüggésekbe helyezte a középkori képzeteket. A személyiség jelentőségének kibontakozása s a racionális természetismeret az ember szolgálatába állította a víz szakrális jelentéseit. Kifejlesztette a források, kutak, folyók olyan új eszméket hordozó kultuszait, mint a *béke,* a *szellemi és testi szépség, gazdagság* s a *felkorbácsolt érzelmi állapot,* az *ihlet* és a *szerelem.* Egyszerre lehet a felindultság, a megváltó szerelem s a változás, az újjászületés jelképe, vagy az örök élet és a fájdalmakat oldó testi halál szimbóluma a víz. És jelentheti mindazt, ami a legfőbb jó az ember, az egyén számára. A reneszánsz

kisugárzásának távolabbi vidékéről idézve példát: Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, aki másfél évtizeddel a mohácsi csata előtt hunyta le szemét, így írt *Károly császár forrásaihoz* – Arany János fordításában: „Fakadj is örökké, / Szent forrás, bőven s légy üdvös az emberi nemnek: / Tőled az agg erejét, a félénk lányka virágzó / Szépségét, s valamennyi beteg hadd nyerje meg újra / Felgyógyulását s térjen vídulva honába / Mind, ki törött testét kristály vizeidbe meríté." Nálunk már a második generáció barátkozott a gondolattal, hogy az ország székvárosában török lakik, amikor egy régi nimfaszobros budai kút emlékét a Mátyás korabeli béke és gazdagság szimbólumaként őrizték – amint Ritoókné Szalay Ágnes kutatásából tudjuk.

Elvont eszme és konkrét élmény rendkívül bonyolult viszonyát legjobban talán Balassi Bálint verse érzékelteti, *Kiben az Celia feredésének módját írja meg:*

Csudálván egy ferdőt, ki felette nagy gőzt / magában eresztene, / Ferdős okát mondja: Ez, úgymond, nem csuda, / mert Celia ül benne, / Kinek mezítelen testére szerelem / gerjedvén, füsti menne. / / Mint az kevély páva verőfényen hogyha / kiterjeszti sátorát, / Mint égen szivárván sok színben horgadván / jelent esőre órát...

Jókorát tévednénk, ha megértést keresve a kastélyok és udvarházak üvegablakos feredőkamrái körül vizsgálódnánk, vagy a városi fürdőket és gőzölgő kúra-házakat vallatnánk Teplicen, Stubnyán, Pöstyénben, lent Horvátországban Varasdon s az erdélyi végeken, ahol mindenütt virágzott a társadalmi élet. Célia a fürdőben képi világát és asszociációs kisugárzását talán Veronese kompozíciója, a *Zsuzsánna a fürdőben* segítségével érzékelhetjük. A skála széles, Zsuzsanna és a vének bibliai történetétől a mitológiai Venus születéséig. Mint a reneszánsz szimbolikák általában, *a fürdés is meditatív jellegű jelképrendszer.*

Ezért nagyon nehéz eligazodni Zrínyi víz-szimbólumai között. Bonyolult ez a világ, a lét művészi átélésének szinte valamennyi változatával találkozunk. „Mint egy csurgó patak, mely vissza nem folyhat" (Idilium/19); lehet, hogy az elmúlást, az idő visszafordíthatatlanságát fejezi ki, de lehet, hogy a vágyódást az elérhetetlen után. Jelentheti a folyó a hősök halhatatlanságát: „...méltó híretek / Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek" (9/77). Zrínyi egész gondolkozási rendszerét kell átfognunk, hogy akár csak a

fecskecsőrnyi vízcsepp jelentését is hozzávetőlegesen megérthessük.

Az átváltoztató

Zrínyi művészi világának természetszimbólumait a *négy őselem* (stoichos, elementum) alkotja: a *levegő,* a *föld,* a *tűz* és a *víz.* Önmagában ez nem sokat jelent, hiszen a négy elem a költészet ősi alapanyaga. Toposz, vagyis gondolatforma, kultúrafenntartó alapanyag. Petrarca szonettjeiben a természeti képek ugyanúgy visszavezethetőek a négy elemre vagy változataikra, mint Ovidius vagy Gyöngyösi István verseiben. Azzal sem mondunk sokat, ha emlékeztetünk, milyen nagy filozófiai hátországgal rendelkezik ez a művészet. Platón és főleg Arisztotelész, leginkább pedig a reneszánsz újplatonizmusa teremtette meg gondolati alapszövetét. Ikonológiai kézikönyvek – például Cesare Ripa (1593) és mások – gazdag példatárral szolgáltak. Sajnos, a filozófiai eszmék terjedéséről nagyon keveset tudunk. Hogyan irányítják az emberek nézeteit bizonyos értékek és szintek felé, hogyan, milyen közvetett

utakon formálják át a művészet egész felfogását – lényegében mindezt nem tudjuk, állapította meg Ernst Gombrich még 1972-ben. Azóta sem sokkal jutott előbbre a kutatás. Annyi mégis nagy biztonsággal állítható, hogy *Zrínyi eredetisége az alkalmazás páratlan módjában rejlik.* Leginkább Farkasics Péter siratójában ragadható meg a négy elem elvonatkoztatott felhasználásának módszere:

> *Víz, tűz, föld és nagy ég tartanak sokáig;*
> *Ember, ezek ura, egy szempillantásig.* (7/45)

Ez a négy elem az eposzban és a versekben mindenütt jelen van. Sőt, mintha Zrínyinek az *Obsidio Szigetiana* kisebb egységeiben is gondja lett volna rá, hogy a négy elemet következetesen rendszerbe szerkesztve építkezzék. Mégpedig úgy, hogy a négy őselem különféle megjelenési formáját alkalmazza, mintegy állandó változásaiban idézze. A *föld* = por, hamu, kő, szikla, vas, mező, virág. A *levegő* = ég, szél, felhő, köd, árnyék. A *tűz* = láng, nap, csillag, fénylő sugár, égő szív, Vezúv, Etna, villám, főnix. S talán a legnagyobb változatosságban a *víz!* Folyó, tenger, csepp,

patak, hó, eső, harmat, könny, óceán, Duna, Dráva, Styx, Lethe – s mintha ez nem volna elegendő, a víz képzetét idézi a mosdás, kiömlés, fürdés motívumaival is.

Az alvilágiak és a mennybéliek hatalmát az elemek tágítják kozmikus méretűvé: „Alderán, az mely bírt iszonyú lelkekkel, / Minden *Elementummal* és nagy *fölyhőkkel,* / *Égi* planetákkal, *föld*-rözzenésekkel, / Nagy *villámlásokkal,* meny ütő *kövekkel.* // Szigetre ráhozom rettenetes *fölyhőt* / Kénküves *tüzeket,* s az egész ördögöt" (14/14,17). Isten pedig így beszél: „Halljátok, halljátok, ti forgandó *egek,* / Halljátok híveim, égbéli seregek, / Halld meg *föld* és világ, és világi *vizek,* / Az én mondásomat, és ti nagy *tengerek*" (15/25).

A kötet első verse, az *Idilium* ugyanúgy a négy őselem variációira van kifeszítve, mint az utolsó, a sokat idézett *Peroratio,* vagy a minket közelebbről is érdeklő hajnali fohász. „Haics le füleidet az magas kék *égből,* // Nem-é én tetűled csináltattam *földbül,* // Mennyi *vizet* kis fecske szájában veszen, / Az megmérhetetlen *tenger* mélység ellen, // Mint *Phoenix hamubul,* költi nemzetségét;" (2/66,67,69,86).

A nagy egész és a részletek azonos anyaga, a négy elem egyidejű jelenléte a makrokozmosz és a mikrokozmosz

egyneműségét fejezi ki, azt az *univerzalizmust,* amelyre Király Erzsébet hívta fel a figyelmet az itáliai mesterekkel kapcsolatban. Ha pedig az eposz és a versek makro- és mikrovilága azonos, a víz-szimbólumok sem vizsgálhatók önmagukba zártan, egyetlen megjelenési formájukban sem. Ezt bizonyítják többek között a könny és változatai.

Az eposzban a könny is, miként a fecske, megtalálható a reáliák szintjén is. Amikor Juranics és Radivoj ajánlkozik, hogy kimennek megkémlelni a török tábort, „Itten örömében Zrínyi könyvet hullat" (9/32). Majd pedig Deli Vid sírva mondja el, hogy megálmodta Juranics és Radivoj halálát, Zrínyi rendreutasítja: „Miért hagyod sírnya te kemény szüvedet / Mint egy kis leánzó? tarcs meg könyveidet;" (9/81). Ez csak megkönnyíti, hogy a szimbólumok világának könnyeit elválasszuk a gyakorlati életétől.

Miként a korszak nagy irodalmára általában jellemző, a *Szigeti veszedelem*ben is ellenfelekben gyullad kölcsönös szenvedély egymás iránt. Anélkül, hogy ennek filozófiai vonzataira kitérhetnék, jelzem, hogy az eposz két nagy szerelmi története ellenfelek táborának fiai és leányai

vonzalmáról szól. Deli Vid szigetvári vitéz török leányt vett feleségül, az oszmán császár leánya, Cumilla a tatár Delimánba szeretett bele, s elhűlve kérdi önmagától: „Mely Isten forgatja most az én elmémet? / Hogy azt szeressem, ki megölte férjemet?" (12/26).

Van vajon valami különösebb jelentése annak, hogy Zrínyi úgy írat Cumillával üzenetet, hogy átveszi Ovidiusból a titkos szerelmének levelet küldő nő motívumát? Nem tudom. De ha lényegtelennek véljük, talán soha nem értjük meg Zrínyi művészetében a víz-jelképek bonyolult összefüggéseit. Cumilla ugyanis a levélírás sajátos módját választotta: „Kis levélre *könyvével* ily szókat *önte*" (12/39). Ez a sor Ovidius történetének mesteri tömörítése. Ott a testvérbátyjába, Caunusba beleszerető Byblis vesszővel viasztáblára vetve vallja meg vak lobogását, és a tüze elől menekülő fivérét űzve végül könnyei áradatával maga is forrássá változik. Vízzé, mely „Mint a fenyő hasadott héjából csurran a gyanta / ...s mint ahogy olvadozik, ha tavasz szele érkezik enyhén / és süt a nap, hamar újra a víz, mit a tél befagyasztott:" (Devecseri Gábor fordítása).

Cumilla üzenetének rejtett asszociációs hatása van, előre és hátra utal, a Zrínyi-kötet feltűnően hangsúlyos Byblis-motívumaira. Közvetlenül az *Obsidio Szigetianá*t megelőző *Idilium*ban: „Ad meg zálagomat, mert majdan el veszek, / Vagy hogy mint szép Byblis *víz-folyásá* lészek. / Mert szemeim úntalan *forrású vizek*" (18). A másik két Byblis-motívum az ostromot követő részben található a harmadik utalással együtt. Az *Orfeus az szép Euridice után futván…* kiemelt helyére került: „Nisd meg Byblis két szemeimnek forrását, / Hadd nevellyem, bővicsem szüvem sírását" (2). A *Feszületre* kezdő strófája közvetve *Arianna sírásá*ra, közvetlenül pedig az *Idilium*ra – „Fogyattad könyvedet csak egy violáért," – utal vissza, mintegy lezárja a Byblis-hasonlatok sorát: „Csak meg nem változtál, mint Byblis, semmiért, / Édes múzsám fűért s rothandó eszközért." A könny új szimbólumrendszerbe emelkedik. Egyrészt: „Hid ki most magadbul *könyvedet* nagy okért, / Arrasz cataractát szemedbül meltoért, // Az ki Istened volt, megholt váltságodért." Másrészt a megváltás középkori jelképvilágába illeszkedik: „Virágzott tested is halálos sebektül, / Azott az szemed is igen bőv *könyvektül,* // Az

Emberi testet magadra fölvetted, / Azért, hogy hullathasd érettünk *véredet*" (5, 7). A könny vér vonzatú szimbólumának hosszú továbbélésére pedig egy találomra kiemelt példa, Olasz Ferenc lejegyzésében kiadott gyergyószárhegyi ima egyik sora: „Égi madarak *véres könnyet* hullatának."

Miként az eposz gondolati tartópilléreiül szolgáló őselemek különböző megjelenési formáikban folyvást alakítják, változtatják egymást, a víz is szakadatlan alakváltoztatásban tűnik elénk: „Mint *harmat* nap előtt mint *hó* az tűz előtt" (7/40). „Mint deres *hó harmat* nap melege után" (Idilium/28). Mintegy a változás kényszerét, megállíthatatlanságát és vágyát fejezik ki a képek.

A változás képzetét szimbolizálja az eposz sokféle könny-metamorfózisa is. Hol a Drávát árasztja, hol folyó lesz, hol tengerré, kiapadhatatlan forrássá válik. Itt is *a körülmények megváltoztatásának, a világ átalakításának vágya* jut kifejezésre. Ismeretes, hogy a század legnépszerűbb szerzője Ovidius volt, a *Metamorphoses* könyvtárak, iskolák, költők nélkülözhetetlen kötete, kommentárjai könyvsikerek. Az ovidiusi történetek képi ábrázolásaival a gyulafehérvári,

radnóti fejedelmi paloták kárpitjain, Porcia herceg spitalbeli kastélyának falain, Racine, Corneille drámáiban, a bécsi operákban, a királyi udvarokban, szalonokban, városi körökben és a pozsonyi kertben, az egész 17. századi Európában nyüzsgött az egész Olümposz. Igaz a Zrínyi-kutató Borián Gellért megfigyelése: „a metamorfózis azért lehet Ovidiusnál és a humanista barokk kultúrában olyan központi jelentőségű, mert az emberi szellem minden században, sőt saját életében többször is átváltozásra vágyik". Hát még a 17. századi Európában és kivált Magyarországon! 1957-ben tudományos szenzációszámba ment Stoll Béla felfedezése: Ovidius Byblis-történetének lecsapódása megtalálható a 17. századi magyar kéziratos énekeskönyvek tanúbizonysága szerint a magyar népköltészetben: „Vajha... / Jupiter kedviből reám tekintene, engemet mint Bellist (Byblist) *folyó vízzé* tenne. // Bizony jobb is volna nekem eltávoznom, / kis virágok között csendesen nyugodnom..." *Az elit és a népi kultúra szakadatlan kölcsönhatásának lehet a bizonysága,* hogy a megmosás a megváltozás jelképe volt. „*Moss* meg szent lelkeddel, mert rút, mocskos vagyok" (2/74) – mondja a feszület előtt

fohászkodó szigetvári kapitány. S a népdalban: „Ha folyóvíz vónék, bánatot nem tudnék, / Hegyek, völgyek között szép csendesen folynék, / Martot *mosogatnék,* füvet *újítanék*”.

Miért a tenger?

Budáról Pestre araszolt az ötös busz a Duna felett, néztem a folyó tükrén a szemben lévő hidat, s ezen a februári reggelen végre rájöttem: a fecske-strófa kulcsa a *tenger*ben rejlik.

A fecske-strófa szerkezetében az első és a negyedik sorban az *érdem* veszi közre a fecskeszájnyi vizet és a „megmérhetetlen tenger”-t. Hasonló szerkezeti megoldással él Szulejmán Szigetvárra küldött követe, Halul bég Zrínyit köszöntő szakaszában a költő: „Hon az meleg *hajnal* pirosan feltetszik, / Hon az sötét estve *Tengerben* enyészik, / Hon az észak *Tenger* magában küszködik: / *Híred* mindenütt van, s mint *nap* úgy tündöklik” (6/11). Itt is elvont képzet, a *hajnal* és a *hír* veszi közre a tengereket, sőt, a hajnaltól a tündöklő napig terjedő szép ív fogja át: a szerkezet a tenger jelentésének fontosságát érzékelteti.

A kötet címe – *Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós* – amint azt Marót Károly még 1956-ban meggyőzően kifejtette: „képes beszéd”. A címlap metszetén a tenger meghatározó: a vitorlásban a páncélos kormányost, Zrínyit s a hajó előtt a két sellőt habzó hullámok veszik körül. Zrínyi monográfusa tisztázta, hogy a kép nem eredeti ötlet, nagyrészt átvétel, Vittorio Siri velencei történetíró *Il Mercurio* második kötetéről másolta Subarich György nagyszombati, majd bécsi rézmetsző. De miért éppen erre esett a választás? Nyilván a költő látomása volt az elsődleges. Erre enged következtetni, hogy a tükröt és kagylót tartó két sellő figurája megtalálható Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* című híres térképkönyvének egyik lapján, az Indiai-óceán hullámai között, s feltehető, hogy innen került Zrínyi vitorlása elé. Talán erre utal az eposz első részének 100. strófája: „Mert szép Indus vizén túl török nem lakik.” De ha tévedek is ebben, annyi bizonyos, hogy a tenger lényeges kompozíciós elem a *Syrena*-kötet művészi világában.

A mű idősíkjai állandóan változnak az ostrom ideje és az író kora között. Páratlan oszcilláció játssza egybe a két

évszázadot. Az eposz 14. énekében Zrínyi már mint a politikai mozgalom feje érkezik a tengeren, s a parton várják őt hívei. Majd a parthoz közelítő vitorlás ellentéte az eposzt követő versben, az *Arianna sírásá*ban a tengerre kifutó hajó képzete. A parton már nincsenek emberek, Arianna int, „De a hajót viszi szél nagy sebességgel" (20), s hiába kiált Theseusnak: „Az én lelkemet is viszed te fenyődben" (24). Ha ez a tartalmi kapcsolat nem tudatos szerkesztés műve, hanem merő véletlen, akkor is tény, hogy a tenger képzete lényegbevágó. Az egész kötetet összefogó, legbensőbb gondolatot fejezi ki.

Miért nem harci jelenet metszete került az eposzt tartalmazó kötet címlapjára? Az ágyútűzbe fogott Szigetvár képe is bevezethette volna az ostromot. Divat a háború jelképeivel, puskák, kardok, ágyúk, vértek és dobok csinosan megkomponált együttesével díszíteni a könyvet. Veronesének a lepantói csatát az égi és a földi hatalmak közös küzdelmével megörökítő festményéről metszet is készült.

A tenger a *térbeli nagyság, a bátorság, a végtelenség, az istenség szimbóluma.* A reneszánsz jelképrendszere sohasem

zárt, sohasem egytényezős. Többféle értelmezés számtalan változatát hordja magában. Európa arcát – írja Fernand Braudel – a tengereket felfedezők fogalmazták meg, az óceánokat bejáró merész hajósok teremtették kontinensünk „elsőségének ígéretét" a keleti világ ellenében. Ha viszont tudjuk, hogy a neoplatonista filozófusokat *a mindennapi anyagi valóság és a metafizika egységében* foglalkoztatta Európa fogalma, másként is gondolkozhatunk, bár a lényeg nem változik.

Hányféle Európát élt át a huszadik század, és a történeti Európa hányféle fogalmával dolgoztak itt az írástudók! Az 1960-as évek elején, az élesen kettéosztott Európa viszonyai között Zádor Anna adta a kezembe Aby Warburg nevezetes tanulmányát arról, hogy a reneszánsz korszakában az írók, festők és a filozófusok azonos gondolatrendszerben alkottak. Botticelli *Tavasz* című festménye és Angelo Poliziano, a 15. század második felében Lorenzo Medici köréhez tartozó humanista *Giostra* és *Rusticus* című verseinek egyes motívumai megegyeznek. Akkoriban jelent meg (1963) tanítványának, Boskovits Miklósnak *Botticelli* című monográfiája, Marsiglio Ficino Venus-magyarázatával.

Ficino, a neoplatonista filozófus, aki szerint Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér, úgy értelmezte Venus születésének antik mítoszát, hogy az istennő Uranusnak a tengerbe vetett falloszával megtermékenyített kavargó vízből emelkedett ki. Ez nem jelent mást – írta –, mint hogy az isteni szellem *a termékenység princípiumát a lélekbe és az anyagba önti, melynek neve tenger. Eszerint a tenger Venus, a humanitás szülője.* Azonnal rájöttem, hogy a *Marssal társolkodó Murányi Venus*t, Gyöngyösi István 1664-ben kiadott híres versezetét nagy tévedés pajzán szerelmi históriának értelmezni, de nagyon sok forrást és tanulmányt kellett átnéznem ahhoz, hogy a Murányi Venus egyetemes magyarságát bizonyítani tudjam. Még inkább nagy anyagra volt szükségem átlátni, hogy a kora újkori Európát minden változása ellenére közös gondolati háló fogta egységbe, s a tenger képzete a 17. századi Magyarországon ugyanazt szimbolizálja, mint Európa más tájain. *A partra szálló Zrínyi ennek a tengernek az üzenetét hozza. A címlap a könyv programja. Nemcsak Szigetvár védelme és nemcsak a háború* a Syrena-kötet tartalma, hanem *a megteremtendő béke és humanizmus,* a

szerelem, kettős értelemben. Mindaz, ami jelképesen a tenger.

A fecske, az ébresztő, a megújító ebből a tengerből merít. *Változást hoz a háborúk verte Magyarországra.* Kezdődik a török visszaszorításának nagy vállalkozása, megteremtődhet végre a béke, s mindaz, amit a humanitás kifejez, hogy *az ember részese az isteni értelemnek és szabad döntőképesség birtokosa.* Ragaszkodás ez a legfőbb értékéhez, az *emberi méltóságba vetett hitéhez, a szabadsághoz és gondolkozáshoz.* De ismerve korlátjait, az ember esendőségét és törékenységét, mindezt elfogadva kifejleszti a felelősséget és a türelmet is. A fecske, „szájában" vízzel, *a változást hozó* megtestesítője. Szívesen játszom a gondolattal: Prométheusz a tüzet adta az emberiségnek, a fecske a tengert!

És mennyi az érdem?

A letűnt 1970-es években meghívtak egy fővárosi szakközépiskolába, hogy tartsak előadást Zrínyiről. Hogy elinduljak, fogalmat kellett alkotnom tizenéves hallgatóim történetismereti szintjéről. A válaszok letaglóztak. Ketten

rugaszkodtak neki, hogy elmondják, ki volt: „Írt valamit, amit betiltottak", „Van egy mozija..." A tanár megmagyarázta: a *Szigeti veszedelem* nem tananyag. Találgatom, hol lehetnek ma az akkori tizenévesek. Hol küzdenek a változások óriási felelősségével, *akiknek tanulmányaiból kiesett a humanizmus, az európai politikai kultúra tananyaga,* s történelemkönyveikben mára Zrínyinek egy címnyi hely se jut a hódító históriai minimalizmus horizontja alatt. Hová merült el az a jövő-stratégia, amit Zrínyi így fogalmazott meg, amikor a szigetvári kapitány kiküldi az ostrom előtt álló várból a fiát: „Nem jó üdőtlenül virágot szaggatni, / Nem dicséretes néked halált kívánni / Most mikor senkinek nem tudnál használni / Haláloddal, tartozol élni, s – szolgálni: // Tarcs meg fiam magadat nagyobb szükségre, / S szegény romlott hazánknak jobb üdejére" (5/94–95).

Mégis: *mennyi valóban az érdeme a 17. századi magyar politikusok társaságának,* akik – a bécsi, párizsi, klagenfurti s az észak-csehországi Lobkowitz-levéltár újonnan feltárt dokumentumainak bizonysága szerint is – felismerték, hogy elérkezett az oszmán világ visszaszorításának ideje, s elébe

mentek a jövőnek. 1648–1664 között két nagy vállalkozást hajtottak végre. Kiépítették a kapcsolatokat a nemzetközi fórumokkal, nagy kockázatokat vállalva *kezdeményeztek,* s a Rajnai Szövetséggel, Velencével, a pápai állammal, Franciaországgal, s nem utolsósorban a Habsburg-kormányzattal, mintegy kierőszakolták a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtését. A másik vállalkozás ennél nehezebb volt. *Felismerték, hogy az ország, a gallérrá fogyott Királyság és az Erdélyi Fejedelemség csak úgy alkalmas ennek a végrehajtására, ha maga is átalakul.* Valószínűleg ez az oka, hogy a magyar állam főméltóság-viselői, a nádor Wesselényi Ferenc, az országbíró Nádasdy Ferenc, az esztergomi érsek Lippay György és mindenekelőtt Zrínyi, a horvát bán annyi diagnózist készítenek az ország társadalmáról. *Az egyik legfőbb baj* ezek szerint *az egymás elleni gyűlölség.* Zrínyi úgy véli, nemcsak azt pusztítja el, akire irányul, hanem azt is, aki gyűlöl. Bekerült a *Szigeti veszedelem*be is, ahol az Úristen számba veszi a tízparancsolat rendjében a bűnöket: „Irigység, gyűlölség és hamis tanácslás" (1/10).

Zrínyi tökéletesen tisztában volt a maga felelősségével: „Ego qui huius Regni indignus minister et caput sum” – írta János Fülöp mainzi érseknek, a Rajnai Szövetség elnökének. Vállalkozásuk európai horderejében sem kételkedett: „Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység” (5/24) – olvasható az eposz keletkezési korát közlő sora. *Sokan felismerték a történelmi pillanatot, amikor a nemzetközi és a hazai érdek egybevágott:* Európában addig nem lehet béke, az erők egyensúlyát sem lehet megteremteni, amíg az oszmán világ bent van a kontinens szívében, amíg uralkodik a Földközi-tengeren és a Duna felett. Ezért hiteles a különben nagyon szigorú és igényes velencei követek jelentésében a Zrínyi különleges műveltségét elismerő jellemzés és a nemzetközi minősítés, amit nem tudom, hogy megkapott-e azóta is más magyar politikus: „Európa csillaga”. S tanúsítsa Bethlen Miklós az átélt bizonyosságot, a felismerést, hogy elérkezett az ország visszafoglalásának ideje, a kettészelt Európa egységét, a széttört világ egykori épségét megteremtő nemzetközi vállalkozás korszaka. Öregen, rabságot szenvedve is elevenen idézte vissza ezeknek az éveknek szellemét. Mint 22 éves peregrinus diákból lett követ vitte

1664 nyarán a francia király levelét Párizsból Gyulafehérvárra a fejedelemhez: „Mintha *az egész világ megmaradása* abban a levélben állott volna, bolondul éjjel-nappal úgy siettem."

A változás katartikus élményét a *Szigeti veszedelem* fogalmazta meg. A korszak másik magyar művészi alkotása a változás vidám, játékos átélésével szolgált. Gyöngyösi István: *Marssal társolkodó Murányi Venus* című versezetét Kassán nyomtatták ki, és a megindult török elleni nemzetközi háború sikereinek pillanatában, 1664 nyarán, valószínűleg a Nagyboldogasszony napi vásáron, augusztus 15-én kezdték árulni a ponyván.

Jellemző, mennyire áthatja ezt a művet is *a víz megújító szimbolikája.* A bevezetésben fiktív dátummal „a stubnyai hévízben" adja meg a mű születésének helyét a költő. Szinte tobzódik az átváltozásokban. Legszebb a második rész lírai betétje, a fecske-dal. Hosszan vezeti be. A követelmény nem kevesebb, mint hogy a kipusztult, vad, „tövissel rakott szomorú kert, // E hely minden felől gyűlött isszonyúság" változzék meg. Legyen „hervadatlan szép" fákkal rakott virágos kert, „Hol *békesség, öröm, szabadság* sétálnak".

Átváltozások bonyolult példáival él Gyöngyösi már az első részben is. Szól Jupiter átalakulásairól: hol bikává változott, hol sassá, hol a pásztor, hol a kos képében járt. Felidézi a költő Próteuszt, a tengeri öreget, akinek csak Poszeidón parancsolhatott. De ő sem mindig. Próteusz, „a tenger igaz szavú vénje", ha tiltották a szavát, vagy nem akart beszélni, a legkülönbözőbb állatokká változott, vagy láng lett, zuhogó folyó, „De minthogy változó vala személyében / Senki sem árthatott tűnhető testében". Majd a víz ihletet adó erejére utal: Múzsám „Pegazus kúttyából mozsgyál szép vizekkel". Felidézi ő is Byblist – különös összefüggésben. A nádor a testvérébe szerelmes ovidiusi hősnő példájával biztatva magát úgy dönt, levelet ír magas Murány-vár megnyerése érdekében. Tudnunk kell azonban, hogy a mű bonyolult szimbolikája szerint Murány vára hol a valódi erősség, hol az ország, hol pedig Buda. Az ország megvételére szövetkezik Mars és Venus, azaz Zrínyi, „a magyar Mars" és Wesselényi palatinus.

Lehet, hogy a Byblis-történet utalása ad hangsúlyt a közbeiktatott részletek után következő fecske-dalnak: „Nem kévánnám én-is erejét testemnek, / Csak engedtetnék bár

természetemnek; / Hogy apró személyét egy gyászló fecskének / Vehetném, s-lenne ez modgya szerencsémnek." // „Piros haynal elött fel-kelni sietnék". Felrepülne a magas Murány-várba, megvárná, míg a vár úrnője kiönti mosdóvizét, s következik az újabb átváltozás: „Fárat szárnyacskámott benne föröszteném." // „Fecske volnék akkor, házában-is járnék" // Virratát sem várnám, fel-vetném szememet, / Hajnallal kezdeném hangos énekemet."

Mosdás, fürdés friss folyókban, tengerbe *merülés* a mű logikai összefüggésében mind az újjászületés képzetét fejezi ki. A *Marssal társolkodó Murányi Venus*ban a fecskedal végszava különös visszakapcsolás a *Szigeti veszedelem* hajnali fohászához. A fecske harmadik átváltozásában eredeti emberi alakját venné vissza, de úgy, hogy „Mint porábul Phoenix új életre kelnék". A *Szigeti veszedelem*ben a hajnali fohász utolsó strófájában pedig Isten megígéri Zrínyinek, hogy fia „Mint Phoenix hamubul, költi nemzetségét".

A főnix az ókor csodálatos madara. Physiologus szerint Indiában él, ötszázévenként jelenik meg, felkeresi Libanon cédrusait, szárnyait illatokkal tölti meg, majd bemegy a Nap városába, meggyújtja az oltár tüzét, porrá égeti magát, és

harmadnapon újra él. Plinius, Tacitus, Plutarkhosz mind írnak róla. Lactantius pedig a főnix újjászületésének érdekes változatát nyújtja. Ha elérkezett az ideje, a főnix először „hajnalban tiszta forrás vizében háromszor megmeríti a testét, gyönyörűen énekel", s minden ezer évben egyszer égeti el magát. Hányféle főnix vonult a középkor évszázadain át a mediatív asszociációk tágas holdudvarával? A legszebb Francesco Petrarcáé: *Magamban álltam ablakomban egy nap:* – „Ritka főnixet, mindkét szárnya égő / bíbor ruhájú, arany koponyájú, / láttam az erdőn fenséges magányban" – s elpusztult a „kút nélküli" kiszáradt tájban (CCCXXIII. Weöres Sándor fordítása). Közép-Európa első főnixét talán az ismeretlen cseh szerző „Zavi dala" őrizte meg, talán Zrínyi, aki államelméleti írásában Mátyás királyt nevezte a század főnixének. Egy programiratban pedig az ország lenne a romlásából újjászülető madár: „Ébredj fel... te Foenixe... eleidnek, hátra maradott magyar nemzet".

Az átváltozás, tudjuk, nem sikerült. S azután *minden kezdődhetett elölről,* s ez így ment évszázadról évszázadra! *Mennyi tehát az érdem? Mennyi egy fecskeszájnyi tenger?* Különös, hogy Szigetvár kapitánya utolsó szavaival

vitézeinek azt idézi „...ki körösztfán holt *szabadságunkért*” / (25/102).

Lehetséges, hogy a szabadság itt a megváltást, a világ bűneinek eltörlését jelenti? Vagy inkább az ország szabadságát? Miként a fecske a vízzel? S így megy, így araszol ezen a tájon előbbre a világ.

*

Ovidiusról, az *Átváltozások* költőjéről az Akadémia 1957. évi nagygyűlésén Marót Károly elmondta, hogy bár korábban kezdték elfelejteni, diadalmas túlélését jelzi, hogy többek között Rilke műveiben is érződik hatása. Rilkének valóban hálás lehetek. Pályám kezdetén megajándékozott egy történetfilozófiai látomással: *a szakadatlanul hömpölygő történelemben magasabb rálátással minden évszázad csak egy nyár.* Vagyis egy jó nyár, ha megérleli a jövőt, akár egy évszázadnyi változatlansággal is felér.

Azon a hídon, akkor még a roncsokra ácsolt faalkotmányon mi tizenéves iskolások Pestről Budára tartva sokat ácsorogtunk. Nem tudom, hogy már akkor

átkeresztelték-e Szabadságra, vagy még Ferenc József volt?... csak emlékszem a korlát fenyőfa illatára. Szerettünk volna kihajolni rajta, hogy lássuk az összetört, kicsavarodott hídkarokat, a múltat, a kavargó vizet, a felbukkanó tetemeket; mert akkor, jó hónappal a világháború után még mindig hozta a víz a halottakat. Meddig álldogáltunk a Duna felett? Ki tudja. Ki tudná ma már megmondani, mióta nézzük a folyót, próbáljuk megérteni a történelmet, és várjuk a nyarat.